

Львівський державний університет
внутрішніх справ

Ольга Балинська
Альона Романова

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Термінологічний словник

Львів
2026

УДК 340.12
Б20

Рекомендовано до друку та розміщення в електронних сервісах ЛьвДУВС
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 25 березня 2026 року № 9)

Рецензенти:

Забзальюк Д. Є., доктор юридичних наук, професор;

Кельман М. С., доктор юридичних наук, професор.

Балинська О. М., Романова А. С.

Б20 **Філософія права: термінологічний словник.** Львів:
Львівський державний університет внутрішніх справ,
2026. 238 с.

У даному виданні запропоновано глосарій основних категорій, понять і термінів із філософії права, семіотики права, юридичної психології, юридичної методології, філософії комунікативістики, а також галузевих юридичних наук у контексті формування та сприйняття права і правової дійсності як філософських феноменів.

Для студентів, аспірантів, викладачів, науковців, а також усіх, чий науковий інтереси пересікаються із зазначеними науковими концепціями.

This publication offers a glossary of the main categories, concepts and terms from the philosophy of law, semiotics of law, legal psychology, legal methodology, philosophy of communication, as branch legal sciences in the context of the formation and perception of law and legal reality as philosophical phenomena.

For students, postgraduates, teachers, scientists, as well as all those whose scientific interests intersect with the above-mentioned scientific concepts.

УДК 340.12

© Балинська О. М., Романова А. С., 2026

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2026

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
А	6
Б.....	31
В.....	34
Г.....	39
Д.....	48
Е.....	57
Ж.....	75
З.....	78
І.....	85
К.....	94
Л.....	105
М.....	111
Н.....	130
О.....	139
П.....	145
Р.....	171
С.....	177
Т.....	199
У.....	203
Ф.....	205
Х.....	212
Ц.....	213
Ч.....	216
Ш.....	218
Щ.....	219
Ю.....	219
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК	224
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	233

ПЕРЕДМОВА

У новітню епоху глобальної інформатизації середовище розвитку людства розглядають як загальну знакову систему. Інформацію, що міститься у знаках, визнають важливою самостійною категорією сучасності, а одним зі сегментів цієї категорії є правова дійсність із цілим комплексом своїх знаків. Ці знаки трансформуються в інформаційні моделі речей, предметів, явищ, фактів, дій, подій, суб'єктів та об'єктів, які вони відтворюють. Такі інформаційні моделі, будучи насиченими знаковими кодами, застосовуються у найрізноманітніших екстралінгвістичних ситуаціях і сферах правовідносин.

В основі створення та використання інформаційних моделей правової дійсності лежать особливі правові знакові конструкції, що виражають загальнозрозумілий знаковий (мовленнєвий, тобто віртуальний і діяльнісний, або прикладний) прояв юридичної практики. Ці правові конструкції потребують як теоретичного осмислення, так і практичного застосування з урахуванням того, що законодавство, яке передає засобами мови всі необхідні суспільні вимоги, саме є такою знаковою системою.

Тому на даний час перед науковцями у сфері філософії права постала проблема осмислення та аналізу права як системи знакових конструкцій в інформаційному знаковому просторі, що відтворюють правові явища у правосвідомості та впливають на правову культуру соціальних суб'єктів і правопорядок у суспільстві, оскільки правосвідомість не тільки відображає об'єктивну правову дійсність, а й моделює її. Однак мовознавство (чи лінгвістика) не може самостійно розглядати всі проблеми знакової сутності мови права. Для цього необхідні спільні дослідження у сфері юридичних (правознавчих) досліджень та спеціальних наук, зокрема науки, що вивчає принципи виникнення та функціонування інформаційних знакових систем. Такою наукою є семіотика.

Однак невивченою залишається концепція семіотики права, яку беруть за основу в таких важливих сферах юридичної практики, як правотворчість, офіційне тлумачення, криміналістика, судочинство тощо.

Це видання допоможе розкрити змістове наповнення основних понять, категорій, положень, що супроводжують процес формування і сприйняття права та правової дійсності як знакових систем.

Звичайно, ми не можемо гарантувати, що нам вдалося зібрати вичерпний матеріал для розробки завершеної парадигми наукового аналізу знаків та знакових конструкцій. Зроблений тільки один із кроків, базований на дослідженнях інших науковців і власних напрацюваннях у цій сфері.

Основні положення зі семіотики права, філософії права, юридичної психології, юридичної герменевтики, філософії комунікативістики, юридичної антропології та прикладних юридичних дисциплін розміщені в алфавітному порядку, що спрощує пошук і дає можливість комплексного вивчення проблеми.

Для зручності користування подано також алфавітний покажчик термінів.

А

Абди́кація (лат. *abdicatio* – зречення) – у праві зарубіжних країн: відмова від влади, посади, рішення про складання повноважень, відмова від керівної посади, від прав на що-небудь через моральні переконання або у зв'язку з неможливістю поєднання виконуваної роботи з іншою роботою, наприклад, виборна посада.

Абду́кція – це пізнавальна процедура прийняття гіпотез; полягає в тому, що з твердження, яке є умовним висловлюванням, і висновку випливає інше твердження.

Вперше виділено як метод дослідження Ч. Пірсом, який розглядав абдукцію (абдуктивний висновок) поряд з індукцією та дедукцією. Він вважав, що відбираючи з величезної кількості гіпотез найсуттєвіші, дослідники реалізують «абдукційний інстинкт», без якого розвиток науки неможливий. Тож методологія науки має розумітися як взаємодія абдукції (прийняття правдоподібних гіпотез, які можна пояснити); індукції (реалізації емпіричного тестування висунутих гіпотез) і дедукції (методу, шляхом якого з прийнятих гіпотез виводять нові твердження).

Абсолют (від лат. *absolutus* – безумовний, необмежений) – одне з основних понять духовної культури людства, що виявляє граничну загальну основу сущого й найвищу цінність для людини. Термін «абсолют» набув розповсюдження в XVIII ст., в нім. клас. філософії, але його поняття завжди існувало поза її межами – в міфології, релігії, соціальному житті, оскільки люди визнавали істоту (Бога, духів тощо) з абсолютними атрибутами – істиною, добром, красою, справедливістю. Уявлення про найвище, абсолют, виникло тому, що людина живе в світі, який набагато перевищує її могутність, вражає незрозумілістю, протистоїть їй практичністю і духовністю. Абсолют уособлює два моменти: силу світу і бажання людини підкорити чи умилювати її. Сама ж людина не самодостатня, їй потрібна опора. Абсолют і є такою опорою, продовженням, завершенням і подоланням скінченності людської істоти. Абсолют – це є сама людина, але як гранична підстава її життя; і тому існує поза нею. Стабільність будь-якої культури, соціальних зв'язків ґрунтується на вірі в існування певної граничної підстави, що не підлягає сумніву, до якої кожен може звернутися, знайти захист чи душевний спокій. Без такого абсолюту суспільство втрачає свою основу. Сам абсолют є гарантом моральності стосунків, правових законів,

єдності соціуму. Класичний приклад подає англ. «абсолютний ідеалізм» (кін. XIX – поч. XX ст.), коли держава і релігія почали втрачати впливову силу. Д. Г. Стірлінг, Ф. Г. Бредлі, Мак Таггарт будують філософські системи, за якими над видимим світом здійснюється незмінна, несуперечлива, гармонійна реальність абсолюту. Звідси випливають усі права і обов'язки людини, яка реалізує себе в релігії та державі як відображення абсолюту. Духовна чи соціальна розруха завжди виявляється у втраті вищих чи абсолютних цінностей.

Абсолютний дух – найвища форма духа у «Філософії духа» Гегеля, порівняно з суб'єктивним і об'єктивним духом. Суб'єктивний дух – це властивість людини, що проявляється в її душі, свідомості і самосвідомості, в психологічних властивостях. Об'єктивний дух – світ, який створює людство, сукупність суспільного життя і його розвитку у вигляді всесвітньої історії. Абсолютний дух – надлюдський і надприродний, творець людини, природи й історії. Він втілюється у трьох формах – мистецтві, релігії, філософії. Поняття духа (відсутнє у Канта) Гегель запозичив у релігії християнства, тому основна форма абсолютного духу у нього – релігія. Мистецтво і філософія є такими, оскільки вони зв'язані з нею, але по особливому подають і розуміють Бога у своїх сферах: мистецтво – в образах, філософія – в поняттях. Найрозвинутішою формою абсолютного духу Гегель вважав філософію, а сутністю духа – розум, діалектичне мислення. Абсолютний дух тут постає як усвідомлення повної єдності суб'єктивного і об'єктивного.

Абсолютні моральні норми (абсолютна мораль) – це ті правила, які прямо впливають із законів Всесвіту, законів природи, що знайшли відображення у Біблії, її притчах.

Абсолютні права – природні, невід'ємні права людини, її правове надбання. Цими правами кореспондується вимога утримуватися від вчинення будь-яких дій, які їх порушують. Оскільки порушником абсолютних прав може виявитися будь-яка особа, то закон захищає ці права від порушень будь-якими особами. До таких прав належать деякі майнові права, а також всі особисті немайнові права, які закріплені в міжнародних правових пактах або в національних деклараціях про права і свободи людини.

Абсорбція – хімічний термін, що означає поглинання, вбирання, всмоктування. У контексті філософії права цей процес пе-

редбачає набуття правом нових ознак у зв'язку зі змінами у правовій дійсності. Наприклад, інститут сім'ї цілком можна вважати абсорбованим кодом цивільних правовідносин: виникнувши і сформувавшись багато століть тому, правовий код під назвою «сім'я» в кожному історичному епоху набуває нових додаткових ознак (від одного патріархату – до рівноправності сторін, від обов'язкового калиму за нареченою – до майнового контракту, від повної влади над дружиною – до низки зобов'язань перед нею і т. д.).

Див.: *Правовий код*.

Абстрактна знакова модель суспільної поведінки відрізняється від реальних дій, подій чи явищ узагальненим вербальним і письмовим оформленням, але водночас наділена суттєвими для завдань моделювання (у контексті юриспруденції – правотворення) властивостями і в межах цих завдань повністю замінює похідний об'єкт.

Наприклад, для вивчення типів злочинів і відповідальності за них не потрібно ознайомлюватися з усією сукупністю злочинних дій, що вчинені в державі й зафіксовані у правоохоронних органах, адже це заважатиме зосередитися на окремому аспекті, який цікавить (скажімо, шахрайство, незаконний обіг наркотиків тощо). Натомість візьмуть конкретний нормативний акт, що регулює певні правовідносини (скажімо, Кримінальний кодекс України) і в найбільш узагальненому вигляді дадуть максимально повну відповідь на запитання, що розуміють під цими поняттями, які дії кваліфікують як даний вид злочину, яка відповідальність чекає виконавця таких дій та інше. У цьому випадку норма кримінального права є моделлю цілого циклу дій – злочинний намір шахрайства, дії, що зреалізували цей намір, наслідки, покарання. Тобто право є моделлю поведінки людини – своєрідним мисленнєво уявним об'єктом, що матеріалізований у текст, який у процесі реалізації замінює об'єкт-оригінал, зберігаючи найважливіші для цього процесу типові ознаки цього оригіналу. Іншими словами, це спрощене уявлення про реальний об'єкт, процес або явище (правову дійсність).

Див.: *Знакова модель*.

Абстрактне поняття – поняття, елементом обсягу якого є властивості предметів або відношення між ними.

Абстрактне право – гегелівський концепт, що позначає початкову форму розвитку суспільної та індивідуальної правосвід-

домості. На цьому рівні для соціальних суб'єктів ще не існує усього багатства різноманітних, розгалужених правовідносин і всієї складності мотиваційних структур правосвідомості. Їхні уявлення про закони, права і свободи більш спрощені та абстрактні.

На ґрунті нерозвиненості (абстрактності – за Гегелем) правосвідомості можливі різноманітні відхилення – помилки, обман, примус, злочини. Усі разом вони кваліфікуються як неправові соціальні акції і підводяться Гегелем під єдину категорію «неправа». Тут окрема воля виявляє власну готовність заради досягнення своїх приватних цілей порушити елементарні моральні й правові приписи.

Абстракція (від лат. abstractio – відвернення, відхилення, поняття введене Боецієм, як переклад грец. терміну, що вживався Аристотелем) – одна з сторін, форм пізнання, що полягає в усвідомленому виборі із ряду властивостей предметів і відносин між ними певної властивості або певних відносин. Абстракція означає і процес вибору, і його результати. В процесі абстракції доводиться іноді відкидати, залишати поза увагою ті властивості або відносини, які можуть виявитись суттєвими з ін. точки зору і за ін. обставин. Тому абстракція завжди має відносний характер. Абстракція – це тимчасова заміна предмета в усій повноті його характеристик ідеальним образом. Формування такого ідеального образу – абстракція – дозволяє зосередитись на спеціальному, більш глибокому дослідженні певної властивості предмета.

Авторитет правника – це соціальна роль, з якою пов'язані його відповідні якості: високий рівень управлінських рішень, вміння вирішувати виробничі проблеми та конфлікти, адекватне прогнозування тощо. Це також психологічний стан особистості, що виконує цю роль. Він складається з усвідомлення своїх можливостей і компетенцій, розуміння того, чого чекають від нього інші, визнання своїх прав і привілеїв. Тому зростання авторитету керівником розцінюється як особиста перемога, а його втрата – як трагедія.

У зв'язку з цим необхідно розглядати дві сторони авторитету – авторитет посади (тобто відповідний рівень обов'язків, відповідальності, прав, які надає і вимагає дана посада) й авторитет особистості, який характеризується відповідним рівнем ділових і організаційних умінь та здібностей, морально-психологічних рис та принципів.

В ідеалі авторитет особистості перевищує авторитет посади. Добре, коли вони збігаються, тоді керівника характеризують як

відповідальну особистість, яка добре знає коло своїх обов'язків і не зловживає своїми правами.

У широкому розумінні – це загальновизнаний вплив особи в різних сферах суспільного життя, що ґрунтується на знаннях, моральних якостях та досвіді. Суть справжнього авторитету завжди полягає в поведінці, беручи до уваги все: працю, думки, звички, інтереси, почуття, які мають відповідати принципам моралі і внутрішньої гармонії особи. Бажання оминати ці принципи і заслужити авторитет у своїх підлеглих легшим для себе способом призводить лише до набуття удаваного авторитету, а саме – до таких його видів, як авторитет сили або придушення; авторитет резонерства; авторитет «доброти».

Агностицизм (від грецьк. – непізнаваний, недоступний пізнанню) – філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання об'єктивного світу, обмежуючи пізнання сферою явищ. Термін «агностицизм» введений англ. природознавцем Гекслі у 1865 р., але елементи агностицизму можна знайти ще в античній філософії, зокрема у Протагора, софістів, скептиків. Найбільш послідовно агностицизм обґрунтований у філософських системах Г'юма та Канта. Г'юм виходив з того, що пізнання обмежене сферою чуттєвого досвіду, а тому загальні поняття, зокрема поняття матеріальної субстанції, є лише ілюзорними поняттями. Не обмежившись критикою поняття матеріальної субстанції, Г'юм відмовився і від духовної, або ментальної субстанції, як трансцендентного «Я». Кантівський агностицизм ґрунтується на різкому розмежуванні явищ досвіду та речі в собі як непізнаваної, реальної основи явищ. Суперечливість вчення Канта про річ у собі та різне її тлумачення (річ у собі як трансцендентний реальний об'єкт, як поняття-ноумен та як ідея світу, душі та Бога) зумовила і половинчастість трактування агностицизму Кантом. З одного боку, наполягаючи на активності розуму в процесі пізнання, а з іншого, обстоюючи існування принципової межі між пізнанням і дійсністю, яка не може бути подолана, Кант обмежує пізнання сферою розсудку на основі апіорних форм чуттєвості (див. простір і час) та апіорних категорій. Коли ж розум намагається вийти за межі чуттєвого досвіду і досягнути світ як безумовне ціле, або як річ у собі, він обов'язково стикається з появою антиномій – суперантиномій – суперечливих одна одній і одночасно однаково обґрунтованих відповідей на те саме запитання. Концепція агностицизму Канта полягає в неможливості пізнання світу як речі в собі. Гносеологіч-

ною причиною появи агностицизму є відносність і історична обмеженість знань та споглядальний підхід до процесу пізнання.

Адаптація психічна (лат. Adaptation – пристосування) – зміна форми або змісту психічних реакцій зі зміною енергетичних, динамічних та інформаційних характеристик зовнішніх чи внутрішніх подразників психіки. Обсяг поняття передбачає особу, наділену свідомістю, і середовище як сукупність певних матеріальних та інформаційних властивостей довкілля, доступних сприйманню психікою людини. Узгоджена динаміка їхньої взаємодії становить зміст поняття «адаптація психічна». За напрямом адаптація психічна може бути прямою або зворотною, за змістом – функціональною або структурною, за способом формування – пасивною або активною. Адаптаційні можливості психіки людини обмежені особливостями вищої нервової діяльності, які закладаються у процесі її формування у до- і післяпологовому періоді. Здатність адаптації психічної формується у процесі еволюції людини і спрямована на збереження її як виду. Пряма адаптація психічна передбачає зміну психічних реакцій і стереотипів поведінки людини під впливом зовнішніх обставин. Зворотна адаптація психічна передбачає зміну оточення внаслідок цілеспрямованих дій людини. При функціональній адаптації психічній психічній реакції людини на рівні поведінки змінюються тільки на короткий час зміни зовнішніх обставин, після чого особа повертається до свого попереднього психічного стану. Втрата такої здатності засвідчує, що адаптація психічна набула структурного характеру внаслідок постійного повторення функціональних змін або тривалого перебування у новому психічному стані.

Адат (араб. – звичай) – звичаєве право в деяких ісламських країнах. Більшість норм адату становлять звичаї, що діяли до прийняття ісламу або в період ісламізації, але чомусь не увійшли до основного зводу мусульманського права – шаріату. У містах Мекка, Медина та прилеглих районах, де звичаєве право арабів справило величезний вплив на формування ісламу та його правового комплексу, система застосовуваних на рівні з шаріатом звичаїв іменується «урф», що тотожне поняттю «адат» і прилучається до шаріату. У значній частині мусульманського світу норми адат застосовуються поза шаріатом. Це стосується: країн, де ісламізація мала поверховий характер і шаріат. суди або зовсім не склалися, або не користуються авторитетом (Північна і Центральна Африка); країн, де всупереч багатовіковій ісламізації зберігаються родоплемінні відноси-

ни; народів з власною розвиненою правовою системою. Адат регулює успадкування по жіночій лінії та інші матріархальні відносини у туарегів (Північна Африка), кровно-родинні обов'язки у народів Кавказу, шлюбні стосунки у народів Центральної Африки. В мусульманському світі адат найчастіше користуються третейські судді (хакам). Духовні судді (каді) або світські можуть користуватися адатом лише в тому разі, коли відсутня відповідна норма в шаріаті.

Адресант – той, хто адресує кому-небудь повідомлення; відправник.

Адресат – той, кому адресується повідомлення; одержувач.

Адресант і адресат – основні суб'єкти правовідносин як особливого виду правової комунікації. У цьому контексті право можна вважати особливим типом мовлення та засобом комунікації зі специфічними характеристиками залежно від того, хто виступає адресантом та адресатом. По-перше, право є результатом комунікативної діяльності людей; по-друге, результатом і основою кінетичної поведінки в соціокультурному просторі; по-третє, особливим стилем викладу інформації (як монолог, діалог, полілог, внутрішнє мовлення або безсуб'єктна комунікація); по-четверте, спонукальним мовленням (волютативним, маніпулятивним, герменевтичним). Усі ці ознаки і властивості права максимально повно окреслюють основних суб'єктів, яких було означено мовою комунікації як адресант і адресат; вони залежно від ситуації та аналітичної підходу можуть мінятися (наприклад, можливі такі пари суб'єкт-суб'єктної адресності права, як «суспільство – право-творець», «право-творець – право-споживач», «соціальний суб'єкт – соціальний суб'єкт» та інші), але, однозначно, всі вони дотримуються комунікативних технологій впливовості мовлення та свідомого сприйняття.

Див.: Правова комунікація; Право як безсуб'єктна комунікація, внутрішнє мовлення, діалог, монолог, полілог; Волютативність права; Герменевтичний підхід; Маніпуляція у праві.

Акмеологія (від грец. Асте – вершина, logos – вчення) – наука, що вивчає закономірності й механізми розвитку людини у період її зрілості та особливо при досягненні нею найвищого рівня розвитку. Міра зрілості людини і т. зв. вершина цієї зрілості або, як її ще називають «акме», – це багатовимірний стан людини, що охоплює значний у часовому відношенні етап її життя й показує, наскільки людина склалась як громадянин, як спеціаліст у певній

галузі діяльності, як особливість – бідна чи багата своїми зв'язками з навколишньою дійсністю.

Цей стан не є статичним, а, навпаки, відрізняється більшою або меншою варіативністю й змінюваністю. Соціальна акмеологія є однією з прикладних галузей акмеологічного знання. Вона вивчає розвиток професіоналізму, зрілості, компетентності в соціальній сфері.

Аксіологічні модальні судження (оціночні, ціннісні) – вид модальних суджень, які будуються за допомогою модальних операторів: «добре», «погано», «байдуже» тощо. Вони виявляють ставлення людей до предметів або подій.

Аксіологія – вчення про цінності, філософська теорія цінностей, що з'ясовує якості і властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольняти потреби, інтереси і бажання людей. Теорія цінностей формується у XIX – XX ст. Вводячи поняття цінностей, Кант протиставляє сферу моралі (свобода) сфері природи (необхідність) і тим самим окреслює головні аксіологічні питання – значення, вибору, повинності, належності, обов'язковості, оцінки, ставлення тощо. У творах неокантіанців проблема цінностей набуває самостійного трансцендентального значення. Одним з перших засновників акмеології як самостійної філософської галузі, був Лотце, який трактував поняття «цінності» як аналог поняття «значимість». Розвиваючи погляди Лотце, Коген трактував цінності як поняття «безумовного» (мета, моральне благо), що протистоїть досвідові, але надавав йому характеру загальності і необхідності. Риккерт розробляє вчення про цінність як основу теорії істинного знання і моральної дії, з'ясовує відмінність між «цінністю» і «нормою». У XX ст. систематичні дослідження проблеми цінностей продовжує Гартман, який, зокрема, посилює аргументацію на користь доведення засад об'єктивної природи цінностей тезою про «інтенціональність» ціннісних відносин. За Гартманом, цінності не піддаються раціональному пізнанню і проявляються лише в особливих почуттях (любов і ненависть), що змушують людину інтуїтивно віддавати перевагу тому чи тому способу поведінки. Перрі аналізує значення і базові принципи цінностей за допомогою поняття «інтерес», а Дьюї розвиває натуралістичну версію аксіології (прагматичний інструменталізм). Проблема цінностей – центральна в філософській антропології (Шелер, Плеснер, Гелен). За Шелером, цінності – це сфера феноменального, яка визначається апріорністю. Ідея Бога – вища цін-

ність. Переживання цінностей – не психічний, а космічний акт, отожд, аксіологія Шелера набуває трагічного відтінку. Тільки завдяки актам духовної діяльності можливо увійти у світ цінностей.

Аксіоматичне визначення – різновид неявного визначення, в якому контекстом є сукупність аксіом деякої теорії.

Аксіоми права – фундаментальні принципи людського співіснування і, одночасно, настанови правосвідомості, що роблять право можливим. Такими є: закон духовної гідності, закон автономії і закон взаємного визнання.

Аксіоми правосвідомості – постулати теорії правосвідомості І. Ільїна, які виражаються у 3-х законах: повага людини до самої себе та відчуття власної духовної гідності (закон духовної гідності); уміння керувати собою, встановлюючи межі для себе самої без свавілля (закон автономії); взаємна повага та довіра сторін, що є підставою, як і приватних, так і публічних правовідносин.

Закон духовної гідності – воля до духу і здатність до духу. У ньому затверджується перша і найглибша основа буття та діяльності у вигляді властивості людині духовної гідності і відчуття її в самій собі. Почуття власної гідності становить необхідний і справжній вияв духовного життя і виступає як знак духовної гідності і відчуття її в самій собі. Почуття власної гідності становить необхідний і справжній вияв духовного самоствердження, без якого неможливі ні боротьба за право, ні політичне самоврядування, ні національна незалежність. Громадяни, позбавлені цього почуття, політично недієздатні, народ, у цілому спонукуваний таким почуттям, приречений на історичне приниження.

Друга аксіома правосвідомості – це закон автономії. Тут автономія виступає як самозаконність, тобто як справжня, основна форма духу. А бути духом – індивідуумом або соціальною організацією означає: самому визначати себе і керувати собою, і в той же час встановлювати і дотримуватись відповідних меж; відстоювати свої повноваження і виконувати свої обов'язки.

Третя аксіома правосвідомості – закон взаємного визнання, яке виступає як взаємна повага сторін, що лежить в основі приватних і публічних правовідносин. При цьому в приватних правовідносинах жодна сторона не панує над іншою і обидві підпорядковуються авторитету права. Інакше кажучи, має дотримуватися принцип правозаконності, заснований на взаємоповазі.

Аксіосфера права (від грец. αξία – цінність і σφαῖρα – сфера) – система ціннісних складових правової реальності, що виражають ейдетичний та соціокультурний зміст права. На відміну від інших аксіологічних характеристик права, які здебільшого застосовуються для встановлення формальної відповідності правових норм більш загальним ідеям та принципам (напр., категоричний імператив І. Канта чи система вимог до права, розроблена Л. Фуллером, яка також апелює до аксіологічної проблематики), аксіосфера права становить змістовий (матеріальний) аспект аксіологічної характеристики права.

Поняття «аксіосфера права» розвивається у руслі конструктивної аксіології, постулатами якої є: 1) відмова від визнання вічних та незмінних цінностей; 2) націленість суспільного розвитку на їх раціоналізацію шляхом формування відповідних інститутів та моделей мислення. Аксіосфера права використовується поряд із поняттями аксіосфери культури, аксіосфери релігії тощо. Специфіка аксіосфери права порівняно з іншими підходами до ціннісної характеристики права виражена в структурному сприйнятті цінностей та їх відносно автономному існуванні як окремої сфери правової реальності.

Поняття «аксіосфера права» уперше було вжите А. Бабенком (2002) при характеристиці двох основних систем прав. цінностей, що суперечать одна одній. З одного боку, це аксіосфера права в якій виражено пріоритет правових цінностей рівності, державної влади, зрівняльної справедливості, а з другого – пріоритет цінностей свободи, конкуренції, індивідуальних прав і свобод. Обидві групи цінностей, будучи сповненими ціннісно-правовим змістом, виступають мотивом правової поведінки і визначають мотивом правової поведінки і визначають характер правового життя соціуму.

Акультурація правова – це особливий процес, за допомогою якого люди, які хочуть досягти культурної інтеграції, позбуваються своїх старих особливих діяльнісних ознак і засвоюють норми поведінки, правові традиції та цінності тієї культури, частиною якої вони прагнуть стати. Тут можна говорити про імплементацію права, внаслідок якої відбувається взаємопроникнення компонентів різних правових культур. За умов сучасної правової глобалізації правова акультурація сприяє модернізації правової системи.

Див.: *Асиміляція кодів права; Модифікаційна мінливість, Модифікація кодів права.*

Алегорія (грец. ἀλληγορία – іносказання, від ἄλλος – інший і ἄγορεύω – кажу) – умовне зображення абстрактних понять і уявлень у конкретних художніх образах. Термін використовується і в юриспруденції. Зокрема, широко відоме алегоричне зображення правосуддя у вигляді жінки (богині Феміди), в якої зав'язані очі та яка в одній руці тримає терези, а в другій – меч. Терези уособлюють судові функції правосуддя, меч – карні функції, а зав'язані очі символізують безсторонність правосуддя. Алегоричні символи характерні для державних та ін. гербів. У політиці щодо опонента часто використовується алегоричний вираз «вовк у овечій шкурі». Адвокат і прокурори нерідко вдаються до алегорії з метою посилення свого впливу на присяжних та інших учасників судового процесу.

Альтернативи діалектики – протилежні діалектиці концепції розвитку, методи пізнання, способи духовного освоєння світу, тобто протилежні діалектиці світоглядні та методологічні настанови (напр. синергетика, метафізика, негативна діалектика, неотомістська аналітика).

Альтруїзм – (від лат. alter – інший) – принцип життєвої орієнтації особистості, у відповідності з яким благо іншої людини є більш важливим і має більше значення, ніж власне благо й особисті інтереси. Альтруїзм протилежний поняттю «егоїзм». Термін уведений французьким філософом О. Контом. У психоаналітичній концепції З. Фрейда прояви альтруїзму розглядаються як невротична проблема суб'єкта в ослабленні почуття провини, або як компенсація ним первісного егоїзму.

Альтруїзм у своїй змістовності й способах прояву спирається на фундамент гуманістичного світогляду, лежить в основі моральної практики таких видів діяльності, як благодійність, визначає деякі особливості якості (милосердя, безкорисливість тощо). Альтруїстичні риси характеру формуються вихованням, у відповідності із запитамі й потребами суспільства. Однак, можливо, що міра прояву цієї життєвої позиції визначається рядом вроджених передумов.

Американський правовий реалізм як вид правового реалізму є одним із джерел ідейного наповнення цієї концепції, заснований на науковому підході до вивчення закону, скептичному ставленні до встановлених фактів, при внесенні нових методів в юридичну освіту. Тут право розумілося як технічний засіб для передбачення можливих рішень судів з конкретних справ, важлива роль відводилась соціологічним та психологічним аспектам прийняття рішень.

Аналогія – схожість явищ, яка є підставою для умовиводів в певних ситуаціях (наприклад, коли промовець хоче пояснити щось незнайоме за допомогою знайомого). Обов'язковою умовою за наведення А. є співставлення за суттєвими ознаками (а не випадковими).

Аналогія буття (від лат. analogia – відповідність, схожість – entis) – одне із центральних методологічних понять католицької філософії, що інтенсивно застосовувалося вже в августинській теології. Лютеранський церковний собор (1215) визнав істинність та цінність формули аналогії буття, на противагу засудженому світоглядному вченню тринітаріїв. Суть розуміння її зводиться до твердження про те, що між Богом і його творіннями існує одвічне відношення схожості у відмінностях та відмінності у схожості. Сучасні католицькі філософи вбачають заслугу Фоми Аквінського саме в тому, що, розкривши філософський зміст поняття «аналогія буття», він обґрунтував фундаментальний принцип схоластичної метафізики. В наступні століття аналогію буття розробляли філософ Фома де Віо (кардинал Кастанус) та іспанський ієдуйст Суарес. В період томістського Ренесансу (кін. XIX ст.) і формування неомізму інтерес до поняття «аналогія буття» не згасає. У XX ст. найґрунтовніше це поняття проаналізовано польським дослідником Е. Пшиварою («антологія буття», 1932). На думку неомістів, світоглядна пізнавальна та методологічна роль аналогії буття випливає з того, що дозволяє співвіднести різноманітні сфери, атрибути буття (абсолютизуються визначальні властивості: схожість, позитивність, гармонія), першоджерелами яких є безконечна субстанція – Бог. Це надає можливість пізнання шляхом аналогії буття Бога із буттям створеного ним світу, враховуючи відмінність між ними, і остаточно – змалювати ієрархічну структуру буття (теологічну картину світу). На таких позиціях побудував концепцію неомізму нім. філософ Б. Лакебринк, свідомо протиставивши метод аналектики гегелівський, марксистський, екзистенціальний діа-

лектиці. У сучасній науці аналогія буття широко застосовується в моделюванні, зокрема, при розробці когнітивних моделей прийняття рішень в кібернетиці, в політології та історії.

Аналогія відношень – міркування, у якому об'єктом уподібнювання є схожі відношення між двома предметами, а переносною ознакою – властивості цих відношень.

Аналогія властивостей (аналогія предметів) – міркування, у якому об'єктом уподібнювання є два схожих одиничних предмети, а ознакою, що переноситься, – властивості цих предметів.

Аналогія закону – специфічний спосіб прийняття юридично значущого рішення у разі прогалин у законодавстві, що стосуються відповідного конкретного випадку. Таке рішення приймається на основі закону, яким регулюються аналогічні чи близькі за змістом суспільні відносини. Застосування аналогії закону не є довільним і ґрунтується на певних принципах прийняття рішення: у межах повноважень органу правозастосування; за процедурою і у формі, які встановлені законом; відповідно до змісту закону; на основі знань про юридичні факти, передбачені гіпотезою норми застосованого закону. За допомогою аналогії закону орган правозастосування прогалин у законодавстві не усуває, а лише додає їх. Однак застосування закону за аналогією є сигналом для законодавця щодо необхідності усунення таких прогалин.

Аналогія права – застосування щодо суспільних відносин, не регламентованих у правовому порядку безпосередньо, загальних принципів національних чи міжнародних систем права, які визначаються «*ratio legis*». В Україні аналогія права має допоміжний характер і обмежену сферу застосування, яка звужується у процесі розвитку і вдосконалення законодавства. Може допускатися у процесі оперативно-виконавчої діяльності в сфері цивільного, трудового, процесуального права тощо за неможливості застосування аналогії закону. Відповідно до ст. 11 Цивільного процесуального кодексу України, зокрема при відсутності закону, що регулює спірні відносини, суд виходить із загальних начал і змісту законодавства України. Аналогія права у всіх випадках застосування має індивідуальний характер. Вона служить одним із засобів регулювання відносин за наявності прогалин у праві, але не є засобом подолання цих прогалин.

Анатомія права – підхід до вивчення права через його внутрішню будову, функції та процес розвитку.

Л. Фуллер розкривав анатомічність права через такі важливі теми, як внутрішні проблеми та суперечності права, різноманітні викривлення й відхилення у функціонуванні права та системи право-застосування, вплив права на життя і ділові відносини людей тощо. При цьому одним із незмінних кодів права він взагалі вважав його стримувальну можливість; називав право вуздечкою, яка потрібна людині для безпечного співіснування з її товаришами. Звідси й анатомічна суперечність права: воно одночасно і «виключно інтелект», і «світ жорстокого примусу». Однак ні те, ні інше, на його думку, не може до кінця розкрити анатомію права як такого без зіставлення його із протиправністю (не-правом).

Є й інша думка, що анатомія права, крім документа, який уособлює матеріальність права, передбачає ще дещо, на чому тримається цей документ, це правова мислеформа – результат волевиявлення. Цю правову мислеформу він подає як сукупність певних енергетичних згустків, невидимих пучків енергії, що вилітають з голови людей у простір; вона за своєю суттю є певною двосторонньою матрицею, одна частина якої містить всі волевиявлення «вимагати», інша – волевиявлення «бути зобов'язаним», ... і той, хто своїми діями порушує гармонію між цими двома частинами матриці, перебуває в дисонансі зі створеною правовою мислеформою і отримує енергетичні удари від неї.

Анафема (від грецьк. – прокляття, відлучення) – народний правовий обряд громадського осуду, відлучення від соціуму. Піддавали анафемі за вбивство, крадіжку, підпал, насилля, блуд, зловживання владою і т. ін. Для анафеми вибирали місце на краю села, на переході тощо, у час, найближчий до свята (чим більше свято, тим сильніша анафема). В анафемі мали брати участь усі жителі села, міг бути присутній священик. Після ритуалу вчиняли трапезу.

Аномія (франц. anomie, від грец. ἀνομία – беззаконня) – особливий морально-психологічний стан індивідуальної і суспільної свідомості, спричинений кризою суспільства, недоліками соціальних механізмів морального та правового регулювання поведінки людей. Ці недоліки зумовлюються здебільшого розладами економіки, на якій ґрунтуються відносини між індивідом і суспільством. Аномія призводить до того, що свобода волі індивіда (чи індиві-

дів), будучи невнормованою, непорядкованою, набуває форми сваволі, яка виявляється у зростанні злочинності, самогубств, морально-етичних відхилення у поведінці тощо. Термін запровадив французький соціолог Е. Дюркгейм. Використовується, зокрема, в кримінології для з'ясування причин злочинності, механізму криміногенної поведінки.

Антропності принцип (від грец. Antropos – людина) – обґрунтовується сучасною космогонією: будова Всесвіту принципово допускає можливість появи людини як закономірного явища еволюції природи. На сучасному етапі виділені фізичної величини, т. зв. «світові константи», що визначають характер дії законів тяжіння, електромагнетизму, сильних і слабких взаємодій, які управляють перетвореннями елементарних частинок й утворенням з яких складових матеріальних систем. Методологічне значення поняття світових констант таке, що теоретично доводить можливість виникнення хімічної взаємодій, життя й людського суспільства у Всесвіті. Людина, суспільство, з точки зору космогонії, – це організація матерії, такі форми її руху, що обумовлені властивостями всієї Метагалактики, фундаментальними характеристиками Космосу, з чого випливає, що соціологічне існування є космічним, а не надприродним (Божественне явище) феноменом.

Антропометрія – один із методів антропологічного дослідження, який полягає у вимірюванні тіла людини та його частин для встановлення вікових, статевих, расових та інших особливостей фізичної будови. Це розділ науки на стику антропології, прикладної математики, геометрії, медицини. Залежно від об'єкта дослідження розрізняють соматометрію (вимірювання живої людини), краніометрію (вимірювання черепа), остеометрію (вимірювання кісток скелета). До антропометрії відносять антропоскопію – описову характеристику форм частин тіла, голови, рис обличчя, пігментації шкіри, волосся, райдужної оболонки очей і т. ін.

У криміналістиці відома система ідентифікації Бертильйона (звідси назва методу – бертильйонаж), базована на антропометрії. Це карткова система реєстрації людей за будь-якими фізіологічними ознаками для можливості впізнання та встановлення особи. Саме успіхи цього антропометричного методу підштовхували перших ентузіастів-дослідників дактилоскопії до створення системи такої реєстрації, яка дозволяла б за наявності лише відбитків пальців рук знаходити у великих масивах дактилоскопічних карт ту,

єдину, яка була б «рідною» для запитуваної дактилокарти. Дактилоскопія з більш надійною системою реєстрації поклала край антропометричному методу.

Див.: *Дактилоскопія*.

Антропосеміоз – процес функціонування знаків, у якому основним фундаментальним компонентом (суб'єктом виникнення та руху знаків) є людина. У цьому процесі людина виступає і як право-творець, і як соціальний суб'єкт, який сприймає право через знаки для використання, виконання, дотримання і застосування норм права. Такий процес передбачає: 1) поелементне відтворення правової дійсності у вербальних відповідниках, що передаються літерами і містять історію, етимологію, аналогію утворюваного слова (терміно-поняття), а також 2) поступове розкриття значення, закладеного у це слово (прочитання іконічного зображення, накладення на нього соціального індексу та розкриття смислу через зіставлення з минулим досвідом і проектування подальшої поведінкової рефлексії).

Див.: *Семіоз*.

Антропогенез – уявлення про еволюційний, філогенетичний процес виникнення і розвитку людини як біосоціальної істоти, органічно пов'язаний з трансформацією її початкової інстинктоподібної трудової діяльності, формуванням свідомості, мови та поступовим переростанням первісних спільнот стадного типу у форми людської колективності. Науково аргументоване вчення про антропогенез було вперше створене Дарвіном, конкретизоване Гекслі та Енгельсом. У 60-ті рр. XX ст. тлумачення антропогенезу зазнало істотних модифікацій. На зміну уявленням про антропогенез як низку послідовних рівномірних стрибків від антропоїда до *Homo Sapiens* (людини розумної) прийшла концепція антропогенезу як двох великих стрибків. Необхідність уточнення традиційної схеми антропогенезу була викликана також відкриттям проміжної ланки між антропоїдами та пітекантропами – *Homo Habilis* (людини вмілої) – істоти, що за своєю морфологією організації ще не відрізнялася від австралопітеків, але вже воготовляла знаряддя за допомогою знарядь, тобто їх виробляла (за 1–1,5 млн. років до виникнення свідомості та мови). Виявлення цих обставин змусило не тільки по-іншому порушувати і розв'язувати питання про співвідношення трудової діяльності, свідомості та мови, а й про характер і періодизацію антропогенезу

в цілому, а також – про нові підходи до тлумачення людини як істоти, що виробляє знаряддя праці.

Антропологічно-етичний детермінізм відображає особливості вияву людської волі, зокрема свободної волі. Життєдіяльність людини не мислима без свободної волі, оскільки ця властивість є етнологічною. Заради свободної волі людина йде на все: ризикує самим життям, готова втратити матеріальні блага чи певну вигоду тощо. Тому, зрозуміло, здобутки інтелектуальної діяльності людини навіть підсвідомо скеровані на те, щоб зберегти свободну волю.

Антропологічно-ментальна правосвідомість характеризується складною природою формування впродовж тривалого періоду життя і є онтологічною необхідністю поєднання природних, надприродних та штучних чинників. Це формування долучається до онтологічних основ буття людини, підносить її гідність та велич, підкреслює її унікальне творіння. Філософський підхід до людини доводить, що існує піднесення несвідомого над свідомим, яке в правосвідомості є антропологічно-ментальним. Неврахування цього чинника призводить до не виправного зубожіння природного і духовного середовища, порушення співвідношення антропологічного і соціального тощо. Така мінливість людської природи підкреслює, що проблема правосвідомості людини належить до головних проблем життєдіяльності. Глибину зіпсованості людської природи встановити важко, але починається процес псування з кандидата в правосвідому особу – дитини. Розуміння сутності й процесу формування антропологічно-ментальної правосвідомості дає змогу значно покращити сприйняття правової реальності та віднайдіння гідного місця у правовому житті і менталітеті.

Антропологія в перекладі з давньогрецької означає «наука про людину» (від слів «антропос» – людина, та «логос» – наука, поняття, вчення, думка). Вважають, що цей термін, як і безліч інших, у науковий обіг ввів видатний давньогрецький мислитель IV ст. до н. е. Аристотель: він вживав його стосовно вивчення духовних властивостей людини. Однак 1501 року в Лейпцизі з'явилася книга Магнуса Гундта «Антропологія про достоїнства, природу та властивості людини і про елементи, частини і члени людського тіла», де йшлося вже і про фізичні риси людей.

Антропологія права – вчення про людину як істоту, котра створюється правовим порядком. Розглядаючи право як універсальну «мову усупільнення», антропологія права вивчає основні права – ті, що спочатку називалися «Божим правом», потім «природним правом», сьогодні – «правами людини». Антропологія права тісно пов'язана із загальнофілософськими уявленнями про людину, зокрема з тією обставиною, що людина, котру Аристотель вважав від природи політичною істотою, амбівалентна по відношенню до інших людей: це – не лише допомога (як вважає Аристотель), а й небезпека. Як позитивні соціальні істоти люди можуть допомагати одне одному і доповнювати одне одного; як негативні соціальні істоти вони є взаємною загрозою й джерелом протистояння. Антропологія права виходить з двох основних іпостасей людини: вона може потерпати від насилля або сама його застосовувати. Права людини, з такої точки зору, можна тлумачити як свого роду обмін одного на інше: і злочинець, винуватець насилля, всупереч своїм власним інтересам, може стати жертвою чужого насилля. Відтак, людина стоїть перед вибором: що ліпше – бути жертвою, але одночасно і злочинцем, чи ні тим, ні тим? Гоббс вважав домінуючим бажанням кожної людини те, що вона не хоче померти від рук собі подібних. Через бажання зберегти своє «Я» виникає свого роду трансцендентальний обмін, який спирається на те, що незалежно від того, чого прагне людина, передумовою цих прагнень є життя. До останнього долучаються також інші умови людської життєдіяльності, відтак – і інші права людини, безпосередньо пов'язані з її соціальною та культурною специфікою.

Антропософія (різновид теософії) – наука про дух, про людину як чуттєво-надчуттєву істоту.

Аргументи (основа доведення) – структурний елемент доведення, положення, з яких виводиться істинність або хибність тези.

Ареали культурні (ареал – від лат. area – площа, простір) – зони територіального розміщення певних локальних культурних типів і рис. Як правило ареали культури – це зони розміщення етичних спільнот, певних елементів спеціалізованих культур (напр., ареал трипільської культури, або індо-буддійської, або народів політично- правової культури, базою якої є традиції римського права). Концепція ареалів культури розроблена американськими

етнологами О. Мейзон (США), зокрема, використовував поняття «ареали культури» при класифікації зон розміщення індієських племен. Найточнішу класифікацію, з урахуванням культурно-господарських особливостей цих племен, здійснили американські етнологи Е. Сепір та К. Уіслер. Теоретики ареалів культури прагнуть встановити центр виникнення ареалу культури, шляхи його локалізації, часової межі тощо .

Артефакт – продукти та наслідки людської діяльності, штучно створені людиною предмети і явища, виготовлені людиною речі, народжені нею думки, винайдені та використані нею засоби та способи дії. Артефакти – це феномени культури, правові артефакти – явища сфери права. Оскільки культура включає не тільки те, що знаходиться поза людиною, а й зміни, які вона виконує в самій собі, у своєму тілі, у своїй душі, у власній фізичній та духовній зовнішності, то право (як її частина) є світом людської діяльності або світом артефактів. Цілком можливо, що для називання явищ і предметів сфери правовідносин поняття «артефакт» є найбільш влучним.

Див.: *Невербальні знаки*.

Артефакт юридичний (лат. arte – штучний і factus – зроблений) – поняття про вторинні, штучні, виникаючі при участі людини соціокультурні факти і форми, котрі входять в склад правової реальності. Юридичні артефакти народжуються в руслі рефлексивної діяльності культурної свідомості і є результатом облачення безпосередніх соціально- правових протиріч в знаково-символічні форми міфологом, теологом, художніх образів, правових ідей і філософсько- юридичних концептів. Частіше всього ці вторинні форми виявляються абстрактнішими і біднішими життєвого змісту, що стоїть за ними і що, однак, не заважає їм виступати в якості достатньо ефективних засобів освоєння проблемних просторів правової реальності, котра розвивається.

Архетип (грец., образ) – в аналітичній психології термін, що ним позначають «первісні уявлення» або «універсальні форми думки», які є цеглинами, з яких складається колективне несвідоме. Архетипи колективного несвідомого – це пам'ять поколінь, яка сформувалася тоді, коли наші предки тривалий час переживали схожі події. Тобто архетипи – це своєрідні кумулятивні уявлення про світ і життя в ньому людини, які не залежать від рівня наявних сьогодні

знань, є вродженими патернами (лат., батьківський) людської поведінки. У нашому розумінні архетипи виступають як певні установки, передчуття, досвід інтуїції, що регулюють психічне життя і соціальну поведінку людини. Вони є певними медіаторами між зовнішнім і внутрішнім у картині світу людини, інтегруючи всю роботу психічного.

Архетип (поняття ввів К. Юнг) – елемент колективного безсвідомого, вроджені диспозиції (налаштованості), що зумовлюють появу в конкретного індивіда певних думок, уявлень, ставлень, дій. Це результат багатовікового досвіду предків певного народу. Такі психологічні елементи набувають конкретної, в тому числі образної форми в межах певного культурного середовища і можуть виражатися у продуктах творчої діяльності (у томі числі й правотворчості).

Сучасні науковці називають архетипи «фактами розуму», «апріорними перфектами», що віднесені в ранг повторюваного взірця, прообразу, проформи, прототипу, які завдяки частій повторюваності краще засвоюються без подальших роздумів. Усі слова до певної міри є архетипами, бо це знакові відображення реальних предметів, подій, явищ.

Правові архетипи загалом і зокрема ті з них, що мають антропний характер, детально не розглядали. Можна виокремити дві категорії таких правових архетипів. Перша категорія – це власне правові архетипи, які сформувалися і застосовуються тільки у сфері права. До цієї категорії можемо віднести такі, наприклад, як: а) архетипи особи (здебільшого відображають фахові характеристики представників правничих професій) *прокурор, поліцейський, адвокат, суддя* та інші; б) архетипи зовнішні *формений одяг, кобура, жезл, суддівський молоточок, гумовий кийок* тощо; в) архетипи ритуалу (стосуються дії чи події, характерної для сфери правовідносин) *«козирання» при вітанні, вставання при появі у залі суддів, прийняття присяги* та ін. Друга категорія правових архетипів – загальнокультурні, які використовують у всіх соціальних сферах, але у сфері правовідносин вони мають своє особливе значення. Їх можна класифікувати на: а) архетипи особи *я (або ми) – вони, свої – чужі* тощо; б) архетипи відносин *довіра – ворожість, миролюбність – агресія, альтруїзм – егоїзм, самовіддача – паразитизм* і т. д.; в) архетипи оцінювання: *добро – зло, правда – кривда, рівність – ієрархічність, справедливість – несправедливість, свобода – неволя* тощо; г) архетипи соціальної прийнятності: *дозволене – заборонене, допустиме – неприпустиме, правослухняне – протиправне;*

г) архетипи соціальної взаємодії (по-іншому можна назвати архетипами соціальної поведінки, закорінені у людській психіці): *кооперація* (або *згуртованість*, що властиво всім біологічним видам, які ведуть «зграйно-стадно-отаро-табунно-ройовий» спосіб співіснування, а що стосується людей – створення спільнот, об'єднань для вирішення спільних завдань та задоволення спільних інтересів), *авторитет* (як архетип владних відносин, ієрархічності домінування, колективного відбору, конкурентоздатності), *традиція* (як стійке відтворення колись прийнятих соціальних рішень, усім відомий приклад – правовий прецедент чи аналогічне рішення суду), *знання* (архетип новітнього суспільства, що відображає основне його ціннісне спрямування, а також повагу до досвіду, а отже, супутньо і до віку, літніх людей) та інші.

Архетип психологічного несвідомого – належить до психосоціального простору соціуму, в якому зберігається вся інформація щодо чинників «самовпливів», які можна розкласти на дві великі групи: *архетипові* (глибинні ментальні неусвідомлені, такі, що зберігаються й передаються через генетичні структури) і *культурні* (такі, що передаються через першу й другу сигнальні системи, через символічні форми тощо). До першої групи належить архетип психологічного несвідомого.

Архетип розуміється як форма колективного несвідомого, співвіднесена з тим, що древні називали зв'язком усього зі всім. Це поняття закритого для розвитку світогляду, нелінійного, циклічного погляду на життя.

Наочно архетип психологічного несвідомого можна відобразити як коло, співвіднесене з системою координат або зі шкалами, які відповідають основним організуючим психологічним формам: нормативності (квадрат), креативності (зигзаг), інтегративності (коло) та диференційності (трикутник). Між ними, у чотирьох квадрантах, розташовані компоненти того або іншого типу соціальності, який народжується у лоні певних психологічних форм. Ці компоненти знаходяться між собою у певних інтерсуб'єктних стосунках. Тип взаємодії між ними визначається тим, між якими макросоціальними психологічними формами ці соціальні суб'єкти функціонують. Нормативність та інтегративність народжують тоталітарний тип життєвого устрою; нормативність та диференційність – авторитарний; диференційність та креативність – ліберальний; а креативність та інтегративність – демократичний. Кожному типу соціальності відповідають його *складові*: соціальні ін-

ституту, організації, влада, поведінкові моделі, тип світосприймання тощо. Вказані психологічні форми створюють специфічне *психосоціальне поле* впливів, виконуючі функцію своєрідної *матриці впорядкування*, яка накладається на хаос таким чином, що будь-який зміст знаходить собі місце.

Окремі ознаки, які репрезентують той чи інший життєвий устрій, не відображають його цілісності. Тільки у сукупності вони утворюють певний тип суспільства, задають його духовну атмосферу, дух, поле соціуму, самопочуття людей. Спробуємо коротко описати чотири цілісності, які в цьому контексті зручніше називати типами.

Перший тип – *тоталітарний*, в якому діє єдина надособлива норма, традиція.

Другий тип – *авторитарний тип життєвого здійснення суспільства*, коли функції традиції перебирає на себе воля вождя, а сила й енергія соціального інтелекту спрямовується на реалізацію цієї волі.

Третій тип – *ліберальний життєвий устрій* – начебто пов'язаний з утвердженням «гуманістичних» цінностей, автономізацією й свободою особистості. Але у той же час, це доба вседозволеності, панування індивідуалізму, егоцентризму, конкуренції, культ сили, втеча від суспільства як такого.

Нарешті, четвертий тип – *демократичний устрій життя* – багато у чому нагадує перший підтип тоталітарного (первісного, темного) життя, але на якісно іншому, психологічно-культурному ґрунті. Можна сказати, що це – інша цивілізація, доцільність і адекватність усіх компонентів якої обумовлює високу здатність соціального середовища підтримувати той або інший компонент соціуму – організацію, особистість, громадяни тощо. Четвертий тип включає і приймає у себе в якісно новому вигляді всі попередні.

Можна припустити, що у людському суспільстві вже давно живуть навіть різні психосоціальні «види» людей. На відміну від психологічних типів, види людей різняться не темпераментом чи характером, а неусвідомленим прагненням певного типу соціальності. Глибинна природа такої диференціації людей – *психологічно-інформаційна*. Саме факт існування психологічно-інформаційних «фільтрів» у психіці людей формує певні модули світосприйняття й моделі поведінки. Можна окреслити чотири таких моделі:

1) *«архетипова» модель* світосприймання, у якій головним суб'єктом життєвих виборів людини або групи людей виступає

надособистісна цілісність, яка має для людини значення майже «божественної» інстанції, що не підлягає варіативності; інформаційними фільтрами або психологічним формами тут виступають інтегративність та нормативність; у такому полі цілком комфортно почуває себе відповідний тип людини: усупільнена, державна, деіндивідуалізована, людина системи, яка боїться не догодити цій системі;

2) *«персоналізована» модель* світосприймання, у якій головним суб'єктом життєвих виборів і створення

«правил суспільної гри» виступає особистість, що відокремила себе від цілого і від божественного; психологічні форми цієї моделі – людина «перехідна», відчужена від Бога, держави і від себе; людина яка боїться бути недостатньо розумною;

3) *«маргінальна» модель*, схована між диференційністю й креативністю; вона породжує конкуруючу, економічну, автономну людину, що прагне запобігти маргінального суспільного статусу й боїться бути останньою; насправді ж така людина і є маргіальною (з погляду Універсального Розуму): ми стаємо тим, чого боїмося; *«інвайронментальна» модель*, головним у якій є відповідність, синергетичність життєвих виборів індивіда потребам спільноти, а останньої – потребам природи; вона породжує самостійно актуалізовану людину у соборному соціумі, для якої універсальні, загальнолюдські й власні цінності однаково близькі й важливі; це людина соціуму, консолідованого на засадах індивідуального самоздійснення й групового захисту (між психологічними формами інтегральності та креативності). Соціальний страх зникає.

Природно, що таким різним людям без відповідної психологічної культури важко знайти спільну мову.

Асиміляція кодів права як соціальний процес передбачає засвоєння особами, що перебувають у певному правовому полі, взірців і норм домінуючої правової культури з утратою своїх власних.

Історії відома примусова і відносно м'яка асиміляція. Прикладом примусової асиміляції може бути формування так званого радянського права як моносистеми регулятивних норм для різних національностей із різними правовими традиціями. Створювалися такі обставини, коли особа (група чи спільнота), прагнучи отримати визнання у середовищі, регульованому нав'язаними правовими нормами, мусила додержувати її стандартів, модифікуючи при цьому коди власної правосвідомості. Натомість м'яка правова асиміляція найвиразніше проявляється в іноземців, які повинні засвоїти і визнати всі правові коди держави, у якій вони перебувають; і

що довше вони там залишатимуться, то сильнішою буде модифікація їхніх правових кодів із пріоритетом у правосвідомості домінуючого права і втратою ознак та особливостей кодів свого національного права. Таку асиміляцію ще називають культурною, адже соціально-правовий аспект є лише її складовою, забезпечуючи підвищення рівня загальної інтеграції особи (групи) у соціум.

Див.: *Акультурація правова*.

Асиміляція – 1) засіб досягнення етнічної однорідності; 2) злиття одного народу (або частини його) з іншим шляхом засвоєння його мови, звичаїв і втрати своєї мови, культури і національної самосвідомості. Розрізняють природну і насильницьку асиміляцію; 3) поступове злиття групи, що є представником культурної меншості, з носіями домінуючої культури.

Атавізм (франц. atavism, від лат. Atavus – предок) – поява в людини фізіологічних ознак або рис характеру та особливостей поведінки, властивих її далеким предкам. Вияви атавізму, як засвідчує юридична практика, досить часто мають асоціальний характер і призводять до протиправних дій та вчинків (людоїдства, зґвалтування та інші подібні злочини).

Атомізація соціальна (від грец. Atomos – неподільний) – процес поглибленого відособлення людей один від одного, що виникає у зв'язку з розпадом безпосередньо особистих зв'язків між ними і заміною їх опосередкованими, безособовими, які набирають форми «речей» (напр., гроші, товар тощо), а тим самим ніби відірвані від індивідуальних особливостей їх носіїв і які протиставлені їм (відчуження). А. соціальна становить соціальний зміст переходу від т. зв. «традиційних суспільств» (первісної общини, рабовласницького, феодального) до т. зв. сучасних, тобто капіталістичного суспільства, що базується на «оречевлених» товарно-грошових відносинах як панівних, що виявляють тенденцію проникати у всі сфери міжлюдських взаємовідносин, підкорюючи їх законам ринкової калькуляції.

Атрибутивність (знаковість) відповідальності полягає у сприйнятті її як суттєвої, невід'ємної властивості, характерної прикмети, ознаки, стандартного атрибуту правовідносин. Слід наголосити, що саме характеристики (ознаки, якості, риси, властивості, особливості, прикмети, знаку і т. д., і т. п.), а не скла-

дової частини (як юридичний обов'язок правопорушника), наслідку (як примусове правове обмеження правопорушника) чи різновиду правовідносин (останні три підходи виділяють, наприклад, у проведенні типології юридичної відповідальності, у виведенні еклектичності теорій кримінальної відповідальності, у загальній характеристиці кримінальної відповідальності як основної категорії кримінального права та інші).

Про те, що відповідальність є суспільним атрибутом, говорять уже відносно давно. Але коли, наприклад, наприкінці 70-х років ХХ ст. вважалося, що юридична відповідальність – *атрибут, ознака обов'язку* на тій стадії її реалізації, коли він не виконується добровільно, навіть при бажанні зобов'язаного суб'єкта (що характерно для кримінального правопорушення), і тому застосовується державний примус, то вже у 90-х роках ХХ ст. науковці писали, що відповідальність як багатомірний, поліструктурний, багатосущний соціальний феномен та *обов'язковий атрибут суспільних відносин*, його регулятор на всіх стадіях існування суспільства вивчається різними галузями наук, головним чином, в рамках предмета кожної науки».

Див.: *Юридична відповідальність як семіотична характеристика правовідносин*.

Афект – (від *лат. affectus* – надзвичайно сильне душевне хвилювання, збудження, пристрасний порив) – емоційне збудження, яке раптово виникло та стрімко наростає, маючи різко виражені зовнішні прояви у вигляді слів, жестів, дій та вчинків. Афективний стан (гнів, лють, жах, жорстокість, ненависть тощо) припускає тимчасову зміну свідомості, коли виникає потужна внутрішня домінанта, яка змушує перебільшувати важливість предмета хвилювання й істотно применшує значимість усіх інших цінностей духовного, соціального і вітального характеру. Іншою особливістю афективного стану є значне ослаблення самоконтролю. Ті норми етикету, моралі й права, яким людина у своєму звичайному стані спокійно, без будь-яких труднощів підкоряється, при афекті втрачають для особистості свої регулятивні здатності. Прагнення індивіда до негайного регулювання на подразник і збудження, яке виникло внаслідок цього, незважаючи на існуючі морально-правові обмеження, здатне породжувати різноманітні проступки, правопорушення і злочини, до вчинення яких людина у спокійному стані не була схильна.

Б

Балістика – наука, що вивчає рух і зіткнення снарядів (кулі, бомби і ракети). Розрізняють внутрішню балістику (вивчає процеси, що виникають при пострілі під час руху кулі (снаряда) в каналі дула зброї) та зовнішню балістику (вивчає рух кулі (гранати) після припинення на неї дії порохових газів).

Балістична експертиза – вид судово-криміналістичної експертизи, завдання якої полягає тому, щоб дати слідству відповіді на технічні питання, що виникають під час розслідування випадків із застосуванням вогнепальної зброї. Зокрема, встановлення відповідності між стріляною кулею (а також гільзою і характером руйнувань, здійснених кулею) і зброєю, з якої був зроблений постріл.

«Безпідставні аргументи» – помилка, яка виникає в тому випадку, коли супротивники в процесі суперечки намагаються навести для обґрунтування власної точки зору такі аргументи, які не пов'язані з предметом суперечки.

Безсуб'єктний (безадресний) стиль викладу права: всі (суспільство) адресують своє бажання впорядкувати життя *всім*. Це складна система правового дискурсу, що формується з безлічі одиничних релятивних (відносних) комунікативних нюансів. Є право (елементи якого мають своє незмінне значення, закріплене у нормах), його сприймають окремі індивіди (кожний із яких інтерпретує правові знаки по-своєму), зважаючи при цьому на позицію влади (тобто на значення, яке у право заклала держава). А оскільки ми не можемо конкретизувати ані того, хто закладає значення, ані того, хто його сприймає, тому йдеться власне про безсуб'єктну комунікацію.

Біогенез – одна з теорій виникнення життя на Землі, згідно з якою зародки живих істот були занесені на Землю з інших небесних тіл (теорія панспермії).

Біогенна поведінка – дії, вчинки, зумовлені природною схильністю індивіда існувати на більш низьких рівнях психічної активності під впливом несприятливих умов, з певним ступенем віддаленості від свідомої псих. діяльності та цілеспрямованої вольової поведінки. Біогенна поведінка має складну природу. Психологічний аналіз біогенної поведінки розкриває її емоційний аспект, що важ-

ливо для правової та судово-психіатричної оцінки особливих емоційних станів.

Біополе – термін, який використовується для позначення в парапсихології певного сйва, яке випромінює організм. Це сйво невидиме у звичайних умовах. Також термін «біополе» використовується для пояснення методу безконтактного масажу, що застосовується мануальними терапевтами та ін. за допомогою наукових методів виявити біополе не вдалося.

Біхевіоризм – напрям у психології, який визнає своїм предметом не свідомість людей, а їх поведінку як реакцію на зовнішні подразнення.

Благо – соціально-філософське поняття, яке визначає все, що задовольняє потреби людини і має для неї (і суспільства) значення позитивної цінності. В такому розумінні поняття «благо» наближається до категорій добра і цінності та нерідко ототожнюється з ними. Втім, починаючи з античності благо витлумачується або як *вища цінність* (самоцінність), або ж як її субстанційна основа: «Благо є те, що людина цінує». В такому разі цінність виступає як міра благо, визначає його межі. Якщо цінність (речей, вчинків) є порівняльним поняттям, то благо така властивість не притаманна, його не може бути «більше» або «менше».

Буденна свідомість – сукупність знань, ідей, теорій, концепцій, почуттів, емоцій та інших ідеологічних і психологічних якостей основної маси громадянського суспільства відносно чинного та бажаного права і правової системи.

Буття – це категорія, що позначає реальність, яка відбивається і перетворюється свідомістю, і виступає не тільки матеріальною, а й духовно-душевною (особистістю), а також реальністю об'єктивації духу (культура). Тому можна говорити про буття природи, буття особистості, буття культури, буття права. Їх взаємодія складає основу буття людини. Буття природи характеризується необхідністю, буття особистості – свободою, буття культури – єдністю свободи й необхідності.

«Буття і час» («Sein und Zeit». – Halle, 1927) – програмний твір М. Хайдеггера, де сформульовані основні *принципи німецького*

екзистенціалізму. До твору «Буття і час» увійшли не всі заявлені автором частини, а тільки «Вступ» і два перших розділи I частини – «Підготовчий фундаментальний аналіз присутності» та «Присутність і часовність». Решта – третій розділ I частини «Час і буття», а також три розділи II частини («Вчення Канта про схематизм і час як підхід до проблематики часовості», «Онтологічний фундамент декартівського cogito sum і включення середньовічної онтології в проблематику «мислячої речі», «Трактат Аристотеля про час як критерій феноменальної бази і меж античної онтології») розглянуто у курсі лекцій «Основні проблеми феноменології» (1927), у книзі «Кант і проблема метафізики» (1929) і «Європейський нігілізм» (1940). Тематика твору «Буття і час» визначалася пошуком шляхів дослідження самого буття, для чого автор пропонує відмовитися від традиційної (античної) методології об'єктивного аналізу дослідження, що охоплює лише «поверховий» шар – «сущє», і стати на шлях «екзистенціальної аналітики» буття.

Буття буденне (буденне буття, буденність) – ключове поняття *метаантропології*, що окреслює вимір людського буття, у межах якого відтворюється родове та цивілізаційне буття людини.

Буття граничне (граничне буття людини) – ключове поняття *метаантропології*, що окреслює вимір людського буття, в якому відбувається свідомий вихід за межі буденності з її безособовою гармонією в екзистенційний простір, де людина актуалізує особистісні ознаки, стаючи одночасно відкритою світові та самотньою по відношенню до нього.

Буття людини – це складна і суперечлива взаємодія в індивіді і суспільстві буття природи, особистості і культури. В бутті людини буття природи стає буттям її тілесності, що взаємодіє з психікою й особистістю, і, одночасно, це буття навколишньої природи, включеної в сферу людської діяльності. З іншого боку, саме культура стає природою людини, що робить комунікацію сутнісною рисою людського буття.

Буття юриста характеризується відкритістю – здатністю до виходу за межі будь-якої наявної ситуації, а також креативністю і плюральністю виявів. Це породжує світ людини як особливий спосіб взаємодії людини і буття.

Вироблені на підставі осмислення культури способи самореалізації юриста-особистості інтегруються в особистісну життєво-професійну парадигму, у якій відображене загальне спряму-

вання індивідуально-професійного розвитку. В культурі життя юриста формується індивідуальна культура, що є сукупним персоналізованим культурним досвідом людини.

Буття права містить такі форми, які у сукупності виражають динаміку правової реальності: а) світ ідей: Ідея права; б) світ знакових форм: правові норми і закони; в) світ взаємодій між соціальними суб'єктами: правове життя. Такий розподіл традиційний і загалом аналогічний (хоча і не повністю тотожний) поділу на такі форми або рівні буття права, як правосвідомість, правові норми і правовідносини. Єдність цих рівнів і є правом. Кожен з цих рівнів розкрито в окремих філософсько-правових концепціях. Так, наприклад, ідея права знаходить своє вираження у класичних теоріях природного права, особливо деонтологічного (суб'єктивістського) напрямку, правові норми і закони – в аналітичній юриспруденції (правовому позитивізмі). Що ж до третього рівня, рівня взаємодії між соціальними суб'єктами, то це світ соціальної предметності, в якому право переходить у світ соціальної реальності. Цей світ бере участь у формуванні права, в наділенні права матеріальним змістом.

В

Верховенство права – це правова максима, яка передбачає, що жодна людина не є вище закону, що ніхто не може бути покараним державою, крім як за порушення закону, і що ніхто не може бути засудженим за порушення закону іншим чином, ніж у порядку, встановленому законом.

Взаємодія – філософська категорія, що відображує процеси впливу, обумовленості, зміни стану, взаємопереходи, а також породження одним явищем іншого. Взаємодія проявляється безпосередньо чи опосередковано, у зовнішньому чи внутрішньому відношенні та зв'язках.

Взаємозв'язок – важливе поняття філософії та науки, що встановлює принцип всезагального взаємного зв'язку предметів та явищ і виступає універсальним засобом існування явищ дійсності, згідно якого виникнення та зміна одних залежить від інших.

Вина – стан людини, зумовлений порушенням нею обов’язків, покладених законом або угодою. Як юридичне поняття, «вина» – психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) та її наслідків; суб’єктивна сторона складу правопорушення. Означає усвідомлення (розуміння) особою неприпустимості (протиправності) своєї поведінки і пов’язаних із нею результатів.

Виховання – в широкому розумінні слова визначається як спосіб передачі культурних цінностей. У такому випадку виховання включає навчання і власне виховання, бо цінності культури охоплюють не тільки моральні, політичні, естетичні, релігійні цінності, а й знання, досвід.

Відносні моральні норми – це норми, які створені чи вироблені людиною під впливом різних зовнішніх факторів: державних, національних, політичних, економічних, професійних та ін.

Відчай – екзистенційна ситуація *граничного буття*, в якій людина переживає абсолютну неможливість подальшого існування у звичному буттєвому просторі. С. К’єркегор виділяє два види відчаю: пристрасне бажання не бути собою та пристрасне бажання бути собою. Сучасні дослідження показують, що ця кон- троверза породжує суперечність і, розв’язуючись, може породжувати ще один фундаментальний вид відчаю – непозбутнє прагнення вийти за свої межі, стати Іншим. Якщо перший вид відчаю може призвести людину до самогубства, а другий, витіснений у підсвідоме, – повернути *буденному буттю*, то третій виводить її у принципово новий буттєвий простір за межами буденності та граничного напруження – *метаграничне буття*. Останній вияв відчаю означає, що людина може більше існування в буденності та у *граничному бутті* як бутті-на-межі. Такий відчай є проникненням у трагічні колізії людського буття і бажання вирішити їх.

Відчуття – відбиття властивостей речей об’єктивного світу, які виникають внаслідок їх впливу на органи чуттів та збудження нервових центрів кори головного мозку – психічний процес, результатом якого є відображення окремих властивостей предметів і явищ безпосередньо за допомогою органів чуття.

Війна – складне суспільно-політичне явище, пов'язане з розв'язанням суперечностей між державами, народами, національними й соціальними групами з переходом до вжитку засобів збройної боротьби, що відбувається у формі бойових дій між їхніми збройними силами. Це специфічна форма вияву соціальних відносин, в якій панує збройна боротьба як продовження політики, що підпорядковує своїм цілям усі сфери суспільного життя. Зазвичай характеризується крайньою колективною агресією, руйнуваннями та високою смертністю. Головний інструмент у війні – армія. Пряма мета війни полягає у нав'язуванні противнику своєї волі. При цьому часто ініціатори війни переслідують і непрямі цілі, як то: зміцнення своїх внутрішньополітичних позицій («маленька переможна війна»), дестабілізація регіону в цілому, відволікання і зв'язування сил противника. Для сторони, що зазнала військової агресії, метою війни автоматично стає: забезпечення власного виживання; протистояння противнику, що бажає нав'язати свою волю; запобігання рецидивів агресії.

Віра – у широкому розумінні впевненість в існуванні будь-якого явища, визнання його реальності. Залежно від об'єкта і суб'єкта, розрізняють декілька різновидів віри. *Наївна* буденна віра – впевненість в існуванні навколишнього світу, інших людей, свого тіла й духу. Формується віра всім життєвим досвідом людини, починаючи з її народження. Ця віра є тому, що її носій не усвідомлює протилежності себе й дійсності. Вся повсякденна діяльність, а також початкові ступені філософії й науки відбиваються й первісній вірі. Усвідомлення протилежності породжує *рефлексивну* віру – згоду з утвердженням буття певної речі внаслідок того, що її ідея пов'язана з наявним сприйняттям іншої речі. Такий вид віри дослідив Д. Юм, визначаючи три види зв'язків речей: за причиною, схожістю та суміжністю, які тлумачив як різновиди звички. З точки зору Д. Юма, В. у відсутній предмет, що супроводжує будь-яке наявне враження, походить виключно від звички. Коли ми звикаємо бачити два враження пов'язаними, поява одного з них переносить до ідеї другого, що і є вірою. Від фантастичних уявлень Юм відрізняв ідеї за більшою силою впливу і жвавістю.

Віра релігійна – впевненість в існуванні надприродних і надісторичних сил – богів, духів, які керують життям людини. Походить від слова religare – пов'язувати, що виражає світоглядний і со-

ціальний аспект віри. Боги в релігії – особистісні істоти, що знаходяться далі від людини, ніж речі буденної й рефлексивної віри. *Філософська віра*. (термін К. Ясперса) – віра. в трансценденцію, буття, відмінне від звичного для нас, в яке ми не входимо, але на якому засновані і до якого належимо. Таке буття Ясперс називає Богом.

Внутрішній імператив службового обов'язку – це свідомий, мотивований чинник реальної поведінки юриста, його певна позиція та добровільно прийняте справедливе правове рішення.

Внутрішнє мовлення права можна представити у формі правосвідомості, у межах якої відбувається логічне впорядкування сприйнятої правової інформації, включення її даних у вже наявну в свідомості систему понять, проводиться самоінструктаж, аналізуються власні дії та переживання соціального суб'єкта – таким є один аспект (вхідний). Другий (вихідний) аспект права як внутрішнього мовлення пов'язаний із потребою соціального суб'єкта перш ніж висловитись чи вчинити якусь дію, спланувати це, окреслити основні контури, побудувати вислів, схему міркування чи діяльності. Адже внутрішнє мовлення – це річ для себе; зовнішнє мовлення – це річ для інших. Тобто, правова свідомість регулює дії та вчинки індивіда, а мова права – поведінку соціальних суб'єктів, громадян.

Див.: *Право як безсуб'єктна комунікація, діалог, монолог, полілог.*

Волюнтаризм (від лат. voluntas – воля) – філософські вчення, які основою природної і суспільної дійсності вважають волю; вольове вирішення будь-яких проблем людського життя та діяльності. У класичній філософії домінують поняття розуму, духу, пізнання. У пост-класичній на перший план входить воля. Особливу стадію становлять вчення, в яких систематично проводяться ідея про два види розуму – теоретичний і практичний – до них належать вчення від Канта до Гегеля. Характерною їх рисою, особливо Канта і Фіхте, є утвердження першості практичного розуму над теоретичним, розуміння першого як кореня другого.

Волютативність права полягає у тому, що воно розраховане на передачу волі держави та безпечальнє виконання правонорм у правовій поведінці соціального суб'єкта. Волютативність у праві – це також здійснення свідомого контролю за допомогою опосередкування поведінки людини через правове «програмування»,

завдяки чому вона набуває здатності діяти всупереч індивідуальній безпосередній мотивації на користь суспільних інтересів на основі засвоєних певних правил поведінки у соціокультурному просторі.

Волютативна функція права полягає в тому, що сприйняті право-норми спрямовують продуктивне творче мислення на вироблення оптимальних варіантів правової поведінки соціального суб'єкта, сприяє конденсації у правовій свідомості та правовому світогляді нових правових реалій, спонукає до пошуку зв'язків між цими реаліями, їх аналогії, аналізу й синтезу, зіставлення й протиставлення. Іншими словами, волютативність права – це своєрідний алгоритм вибору найбільш оптимальних варіантів вирішення правових ситуацій, поштовх до реалізації право-мислених інтенцій (прагнень, стремління) у правослухняній взаємодії з іншими.

Воля – це здатність керувати своїми діями відповідно до мети і причини діяльності, а також, уміння переборювати внутрішні і зовнішні труднощі при здійсненні цілеспрямованих вчинків у професійній діяльності юриста.

Воля правова – тверда, наполеглива спрямованість до наведення і забезпечення надійного, цивілізованого правопорядку, до владного примусу суб'єктів до належної, законслухняної поведінки. На відміну від політичної волі як волі до влади, правова воля – це саме воля до порядку.

Особливості правової волі полягає в тому, що в ній домінує пафос необхідності, а з ним і прагнення підкоряти поведінку соціальних суб'єктів певним нормативним стереотипам. Це дозволяє говорити про те, що право має не тільки вольовий, а й владний характер, тобто не тільки вимагає, щоб його приписи виконувалися, а й вміє домогтися до їх виконання.

Вторинні джерела права у країнах романо-германського права відносять раніше ухвалені судові рішення, яким надається прецедентний характер, та правову доктрину. Ці джерела відіграють допоміжну роль та не є достатньою юридичною базою для ухвалення судових рішень. Їх використання в процесі правозастосування є факультативним та віднесено на розсуд правозастосувача.

Г

Габітоскопія – галузь криміналістичної техніки, що вивчає закономірності фіксації зовнішнього вигляду людини в різних відображеннях і розробляє техніко-криміналістичні засоби та методи збирання, використання і дослідження даних про зовнішній вигляд з метою розкриття і попередження злочинів.

Див.: *Фізіогноміка*.

Гармонія (співзвуччя, злагода, протилежна хаосу) – філософсько-естетична категорія, що означає високий рівень впорядкованості різноманітного, оптимальну взаємовідповідність різного у складі цілого, його елементів, структури, функцій тощо. Гармонія включає такі складові, як упорядкованість, узгодженість (єдність) різного і різноманітного, пропорційність, симетрію, повторюваність тощо. Вона має загальний і універсальний характер, що проявляється у природі, суспільстві, людині, мистецтві, поведінці людини. Однак, чим вищий рівень організації матерії, тим складнішою і багатшою є гармонія предметів і явищ. Це є певною підставою поділу прекрасного на різні види. Гармонія об'єктивна: вона є результатом дії матеріальних закономірностей, проявом єдності й узгодженості в різноманітності форм буття.

Гармонія трактується, також, як узгодженість відмінностей, явищ і протилежних властивостей, явищ і процесів. Цим вона відрізняється від єдності і боротьби протилежностей, де переважає остання, особливо в так званих антагоністичних суперечностях. Завдяки цьому гармонія і є загальнофілософським поняттям, яке має свій прояв у різноманітних сферах дійсності. В античну добу «перші філософи» розв'язували головне питання, яким чином відбувається перехід від хаосу до космосу, впорядкованого світу, котрий являє собою узгоджене ціле і складається з протилежних чи відмінних елементів (стихій, гомеомерій, атомів), розташованих по протилежних напрямках (верх і низ, центр і периферія тощо), тобто, як здійснюється еволюція від хаосу до гармонії. Ця ідея підсилювалася застосуванням математики до будови світу і теорії музики. Між ними проводилися певні аналогії і виникло уявлення про «гармонію сфер неба», дуже поширене у давні часи.

Гедонізм (від грец. hedone – насолода) – філософсько-етичний принцип і критерій моралі, за яким мета людського існування полягає в прагненні до насолоди і уникнення страждань. Фі-

лософське підґрунтя гедонізму утворює ідея об'єктивного існування «блага», думка про те, що предметам і явищам внутрішньо притаманна властивість цінності, що може бути предметом привласнення. *Психологічний аспект* гедонізму полягає у психологічній мотивації дій людини виключно в бажанні задоволення потреби в насолодах. *Етична основа концепції* – стверджує, що насолода є найвищим благом для людини, прагнення до задоволення бажань є відбиттям її природної суті (натуралізм). Існують також інші аргументи на захист гедонізму (естетичні, діяльнісні, теологічні тощо). В своїй еволюції ця доктрина зазнавала зльотів і падіння, стверджувалась і заперечувалась, набирала різних форм і відтінків. Витоки гедоністичних постулатів зустрічаються в староіндійських філософських вченнях, зокрема в локаяті (чарвака): людина зазнає і насолоди і страждання. Повністю позбавитись страждань неможливо, але їх можна звести до мінімуму, а насолоди зробити максимальними. Перше оформлення ідеї гедонізму одержує в античній філософії *кіренська школа*. Аристотель вчив, що критерієм блага, якого прагне людина, є відчуття насолоди або страждання. Причому, насолода розповсюджується лише на теперішнє, не існує ані в минулому, ані в майбутньому. Філософ має бути готовим і до того, щоб скористатися задоволенням, якщо дозволяють обставини, і до того, щоб з легким серцем від них відмовитися. Вершиною гедонічного вчення античної доби вважається *етика Епікура* (епікуреїзм). Виходячи з принципу задоволення, Епікур розробляє концепцію щастя (евдемонізм), в якій найвищим благом є розумна насолода радіщами. Благо – все те, що породжує задоволення, зло – те, що спричиняє страждання. Вище благо, за Епікуром, – це задоволення духовних потреб. Як і більшість античних мудреців, Епікур – прихильник ідеалу виваженої міри. Тому спроби подати епікуреїзм як проповідь лише чуттєвих насолод є насправді вульгарним фальсифікуванням його вчення.

Генезис нації. Нація – це культурно-історичний феномен, у формуванні якого провідну роль відіграють процеси соціально-психологічного порядку.

Визначальним для її утворення є історично-генетична єдність (слово «genos» з латинської означає народження, походження з одного коріння), що становить основу національної самосвідомості. Терміни «нація», «народ», «етнос» – це синоніми, що мають одне значення – народ, який живе спільним історичним життям, усвідомлює свою єдність, має спільну історичну пам'ять і дос-

від, спільні духовні цінності, мову, поняття і уявлення про світ. Відсутність спільної свідомості й пам'яті перетворює народ просто в населення певної території. Тому загарбники всіх часів, щоб утримати народи в покорі, намагалися насамперед знищити їхню свідомість, стерти пам'ять про минуле. В той же час відродження нації пов'язане насамперед з поверненням власної пам'яті, історичного досвіду.

Гендерна культура – система соціокультурних норм суспільства, за допомогою яких відтворюються, закріплюються й формуються статеві відмінності людей, регулюються родинні й міжстатеві взаємостосунки.

Поняття «гендерна культура» є похідним від поняття «гендер» (термін «гендер» – рід – означає стать як соціальне явище, що утворюється над біологічною статтю (sex) і поняттям культури, яке визначається у контексті історії розвитку людської сутності, в якому культура суспільства як сукупність певних цінностей, зразків, принципів, еталонів, стандартів, правил та ін. виконує нормативну функцію по відношенню до індивідів). Традиції такого розглядання культури мають витоки у філософії Гегеля й продовжуються у сучасних дослідженнях, зокрема, в укр. школі філософів-культурологів (В. Шинкарук, О. Яценко, В. Іванов, В. Андрушенко та ін.). За аналогією з таким розумінням культури гендерна культура – це система цінностей суспільства, що являє собою загальну обов'язкову позагенетично задану програму, яка вимагає від індивідів відповідності певним соціокультурним очікуванням відносно усталених у даному суспільстві «зразків» поведінки та зовнішнього вигляду чоловічої або жіночої статі.

Генна спадковість нації – явище міжпоколінної передачі деяких нац. особливостей, які становлять генофонд нації. Генна спадковість нації має об'єктивний характер внаслідок біологічної форми передачі інформації, накопиченої нац. генофондом. Найширше виявляється у переважанні серед її представників певних антрополог. В т. ч. расових, особливостей. Так, українці успадкували від давнього землеробського населення, що прийшло з Малої Азії, риси середземноморського расового типу, які й досі відрізняють їх від інших східних і західних слов'ян, зокрема брахікефальність (округла форма черепа), більш опукле перенісся, темніша пігментація очей, волосся, інші риси. Генна спадковість нації виявляється також в особливостях психічного складу народу, які найпомітніші

в нац. характері і мають безпосередній вплив на формування нац. ментальності. Інколи спадковість особливостей нац. психіки виводять прямо від міжпоколінної передачі антропологічних рис. Хоча існує певне співпадіння між розповсюдженням зовнішніх особливостей і особливостей темпераменту серед членів одного нац. колективу, перебільшення цієї взаємозалежності небезпечно психорасистськими висновками.

Географічний детермінізм є науковою течією, представники якої переконані в залежності змісту людської діяльності та характеру суспільних інститутів від природного середовища, у якому існує певне суспільство. Фактори природного середовища при цьому розглядають як незалежні змінні, що впливають на ті чи інші характеристики суспільства – залежні змінні. Тобто зміст людської діяльності, а також сім'я, родина, як суспільні інститути, отримують від природних явищ нове незмінне природне явище – явище менталітету, яке визначає структуру тіла й душі людини. Про це стверджує чимало дослідників. Наприклад, арабський мислитель Ібі Хальдун висловлює думку про те, що людство виростає з природного світу під впливом задоволення природних потреб, поступово відокремлюється від природи, але природні чинники і надалі впливають на людину, особливо температура повітря, клімат. Ш.-Л. Монтеск'є у праці «Про дух законів» створив географічну систему, за якою клімат, ґрунт і стан земної поверхні визначають дух народів, що впливає на політичний устрій та форми суспільного розвитку. У XIX ст. переосмислення цих ідей у соціології призвело до формування географічної школи, яка обґрунтувала висновки про взаємодію людського духу і фізичної природи країни: природне середовище є аргументом, а людська діяльність – функцією.

Географія етнічної поведінки – це наука про спосіб і форми снування у просторі (на території) і в часі етнокультурних утворень. Ландшафтні умови, так само, як і стереотипи поведінки є різними у тих чи інших народів. Спосіб і форма існування етнокультурних утворень диференціюються за соціальними й культурологічними ознаками, а стереотипи етнічної поведінки зумовлюються інноваційними потребами носіїв інтелектуальних, моральних, соціальних і фізичних особливостей народів. Етнічні стереотипи змінюються не лише в просторі, але й у часі. Форма існування етносу залежить не тільки від раси, мови чи релігії, скільки від типологічних норм і

правил етнічної поведінки. Різноманітність оточуючих окремо взятий народ ландшафтів закладає основу для еволюційного розвитку етнічних процесів. У багатьох випадках вони позначаються на етнографії колективної та індивідуальної поведінки. Природно, що остання буває прагматично раціональною і тісно пов'язаною з впливом часу (хроносу).

Герменевтика – це (від грец. *ερμηνεύειν* – тлумачити) – у первісному значенні – напрям наукової діяльності, пов'язаний з дослідженням, поясненням, тлумаченням філологічних, а також філософських, історичних і релігійних текстів. У давньогрецькій філології та філософії – з тлумаченням Біблії; у протестантських теологів – з інтерпретацією священних текстів у їх полеміці з католицькими богословами.

Герменевтичний підхід у науковому пізнанні права як системи знаків передбачає «розуміння» його знакового мовлення, а також вміння передавати це значення у загальнодоступних термінах (пояснювати, тлумачити). Застосування цього підходу підкріплюється принциповою спорідненістю семіотики й герменевтики у тому, що семіотика права прагне дати пояснення процесам виникнення знаків через означення ними правової дійсності та функціонування їх у соціонормативному просторі, а герменевтика здатна задовольнити цю потребу. Основним методологічним принципом тут є встановлення релевантності (смыслові відповідності): по-перше, між правовою дійсністю і її відтворенням у правових знаках, по-друге, між сприйнятою інформацією знаків та її відтворенням у поведінці. Це, зі свого боку, вимагає застосування методу розуміння, що в контексті правовідносин діє відповідно до закону поширеного відтворення інформації. Право є призмою, через яку переломлюється інформаційний потік відображення правової дійсності й одночасно фокусується у точці сприйняття конкретним соціальним суб'єктом і розпорошується на необмежену кількість таких право-сприймачів. Герменевтичний підхід до розуміння правових знаків забезпечує процес правової комунікації.

Героїчне – це видатні за суспільним значенням вчинки, що відповідають інтересам народних мас і вимагають від людини особистої мужності, стійкості, готовності до самопожертви. Такі вчинки породжують подвиг.

Геишталът – філософське поняття, що позначає об'єкт у його цілісності, без розчленування на складники, цілісна структура, яка формується у свідомості людини при сприйнятті об'єктів або їхніх образів.

Гідність – поняття моральної свідомості, в якому виражається уявлення про самоцінність людської особистості, її моральну рівність з усіма іншими; категорія етики, що відображає моральне ставлення індивіда до самого себе і суспільства до нього. Розуміння гідності залежить від соціальних умов, від пануючої в дану епоху ідеології. Як форма прояву соціальної і моральної свободи поняття гідності включає в себе право людини на повагу, визнання її прав і одночасно передбачає усвідомлення нею свого обов'язку і відповідальності перед суспільством.

Гідність виконує важливу регулятивну функцію: у будь-якій ситуації людина мусить поводитися так, щоб не втратити власної гідності.

Гідність людська – самоцінність та суспільна значимість людини, що визначається існуючим рівнем суспільних відносин, загальносуспільними уявленнями про свободу, справедливість, рівність і є джерелом прав та свобод людини.

Розвиток ідеї гідності людини у всі часи був пов'язаний із людиною та її правами. Гідність людська тлумачилась як вияв природи людини, її духовного начала, а тому розглядалась як підґрунтя її природних прав. Уже в епоху Античності людська гідність пов'язувалась із правосуб'єктністю людини і включали в себе 2 складові: гідність члена співтовариства та гідність громадянина, що вело до утвердження самоцінності людини як такої, незалежно від соціального статусу. Розвиток ідеї людської гідності від гідності роду, гідності громадянина як суспільної цінності і до самоцінності людини був центральним напрямом у розвитку філософії того часу.

Гілозоїзм (від грец. υλη – матерія і ζωη – життя) – вчення про одушевленість усього світу, або сприйняття його як такого. Гілозоїзм позначає два різних стани: світ як живий, на зразок рослини, і світ з душею, як тварина чи людина. Походження його має два витoki: сприйняття світу за аналогією з собою, людиною; організмичний характер самого світу, який згодом закривається для чуттєвості. В останньому відношенні світ найбільш живий у стародавні часи

за умов всезагального панування анамізму та фетишизму і міфології в цілому.

Гіпотетико-дедуктивний метод – метод наукового пізнання і міркування, заснований на виведенні (дедукції) висновків з гіпотез та інших засновків, істиннісне значення яких невідоме. З логічної точки зору така система є ієрархією гіпотез, міра абстрактності і загальності яких збільшується у міру віддалення від емпіричної основи.

Голограма – це зареєстрована у голографії на фотопластинці інтерференційна картина, яка утворена двома когерентними пучками світла: один іде від джерела (опорний пучок) і віддзеркалюється від об'єкта, освітленого тим же джерелом (предметний пучок). Джерелом когерентного світла є лазер. Для відновлення зображення предмета за допомогою голограми її висвітлюють тим же опорним пучком, що був використаний для одержання голограми.

Чинники соціальної дійсності у своїй взаємодії актуалізують кодовий зміст буття права з перспективою переходу на нові етапи творення (розвитку). Накладаючись один на одного, кожний із таких чинників проєкціонує свої коди, відтак відбувається дифракція (взаємопроникнення) варіантів, що зачіпляє нові неактивні актуальності витка [спіралі розвитку], відкриваючи невідомі зони з подальшим структуруванням їх змістів у спіралі, у нові й нові паралельні перспективи варіативностей. Так створюється, а точніше – проявляється голограма. Іншими словами, код права створює своєрідну голографічну схему, що є основою подальшого правотворення; це так зване змістове осердя спрощеного зображення у загальних рисах будови правової системи, системний опис змісту права без деталізації та конкретики, готова трафаретна формула для розуміння спеціалізованої мови права.

Гомеостатичність права як системи кодів – це здатність зберігати внутрішній баланс (узгодженість) завдяки саморегульованому пристосуванню правових норм для забезпечення потреб конкретного соціокультурного простору. Поняття гомеостатичність є похідним від слова «гомеостаз», що означає процес, який регулює або підтримує систему в стійкому стані відносно змінного навколишнього середовища, в якому ця система функціонує.

Див.: *Модифікаційна мінливість.*

Горизонт право-розуміння – рівень наближеності змісту, закладеного у «текст» права автором, і змісту, інтерпретованого учасниками правовідносин. Чим ближчі за своєю соціокультурною основою ці дві позиції, тим ширший «спільний горизонт» і адекватніше розуміння. Соціальний суб'єкт буде спроможним інтерпретувати побачене / почуте через «історичний горизонт» (правовий світогляд) як діалектичний взаємозв'язок активізації «законодавчої» інформації та її продуктивної рефлексії.

Див.: *Адресант / Адресат, Кодування / Декодування.*

Homo semioticus – особливий тип соціального суб'єкта з позицій семіотики. Аналіз поняття *homo semioticus* передбачає двояке розуміння людини. Перше описує людину як основного суб'єкта створення знаків соціокультурного простору, бо жодний інший живий організм не здатний на такі розумові процеси. Тільки людина є джерелом виникнення знаків через надання певних значень оточуючим феноменам (речам, фактам, діям, подіям, явищам і т. д.), роблячи їх таким чином означуваними; а також ініціатором створення вербальних означників для передачі знань і досвіду собі подібним. Другий підхід відображає людину саму по собі як знакову одиницю соціокультурного простору, без неї не існуватиме соціум, не відбуватимуться соціальні відносини, не формуватиметься культура, що з часом не переростатиме у певну форму цивілізації і так далі. Тобто тут вже сама людина – це основний символ, знак новітнього світу (маємо на увазі не новітній час розвитку історії людства, а весь період існування і вдосконалення людини).

Людина як збірна семіотична одиниця з усіма її складовими елементами (тіло, дух, душа, ім'я, соціальна роль, професія, поведінка і т. д.) захищена правом, а всі створені людиною знаки стали можливими і зрозумілими тільки завдяки наявності в людини мови, здатності абстрактно мислити і вмінню аналізувати й синтезувати себе саму та своє оточення.

Homo juridicus – тип соціального суб'єкта з домінуванням у його характеристиці юридичного контексту. Людина не може існувати поза правовим полем, а її вміння діяти в межах права, бути правовою істотою перетворюється у якісну характеристику цивілізованої особистості – *homo juridicus*. При цьому авторка одразу ж зауважує символізм правової дійсності, вона пише: «*Homo juridicus* існує в межах, що регламентують співвідношення «мого» і «нашо-

го», «дозволеного» і «недозволеного». А саме ці поняття стали своєрідними архетипами сфери правових відносин як смислові ядра соціально-нормативної традиції, як типові в соціокультурному просторі, як певні константи правового буття, як своєрідні моделі міжособистісних взаємин. Тобто можемо говорити про семіотичну наповненість цих понять, що відтворюють осмислені прототипи градації правової спільноти.

Графологія – це тісно пов'язана з психологією галузь знань, що стверджує про чіткий зв'язок між почерком та особистістю людини. Різні характеристики почерку вона використовує для того, щоб дізнатись про певні індивідуальні якості людини. Не слід плутати графологію з почеркознавством, яке використовується для розслідування злочинів у криміналістиці.

Гранична ситуація – поняття екзистенційно орієнтованої філософії та психології, яке визначає кризові стани людини, що призводять до актуалізації особистісного начала. Така актуалізація виявляється передусім у загостренні самосвідомості й переосмисленні сенсу життя. Це може приводити у свою чергу до зміни переживання самоідентичності. У екзистенційну традицію ХХ століття термін «гранична ситуація» (Grenzsituation) був введений Ясперсом, який зазначає, що подібні ситуації виникають при зустрічі зі смертю, переживанні провини, важливих подій, результати яких не можуть бути передбачені. Усвідомлена гранична ситуація має конструктивні наслідки, спрямовуючи до особистісного розгортання; неусвідомлена може призвести до невротичних реакцій.

Громадська думка або суспільна думка – уявлення про спосіб існування свідомості, як сукупної свідомості окремих індивідів, об'єднаних у соціальні групи, які пов'язані спільністю інтересів, в якому фіксується відношення до подій або явищ громадського життя. В повсякденному житті громадською думкою вважають думку колективу (груп) про події та факти внутрішнього й зовнішнього життя, поведінку окремих членів колективу.

Гуманізм (від. лат. humanus – людський, людяний) – принцип світогляду заснований на переконанні, що людина є найвища суспільна цінність, на впевненості в здатності людини до необме-

женого розвитку і самореалізації всіх її сутнісних сил, здібностей і талантів.

Д

Дактилоскопія – розділ криміналістики, який займається дослідженням конфігурації папілярних ліній на пучках пальців рук із метою встановлення ідентичності. Метод ідентифікації людей за відбитками пальців (в тому числі за слідами пальців рук), заснований на унікальності малюнка шкіри.

Денотація – це процес означення, називання, десигнація; те, що можна назвати певним іменем; предмет думки, що відображає предмет або явище об'єктивної дійсності та утворює той понятійний зміст, з яким співвідноситься дана мовна одиниця; змістова сторона мовного знаку, десигнат.

У правовому контексті денотація відбувається насамперед у процесі правотворчості: моделювання знаків передбачає безпосереднє називання означуваних феноменів з максимальним відтворенням їхнього змісту. При цьому правовий знак має не лише вказувати, а й змістовно характеризувати те означуване із правової дійсності, на яке він вказує; це дає підстави вважати право як систему знаків засобом пізнання і розуміння правової дійсності.

Денотація як набуття знаком певного значення передбачає різні рівні семіозу. Якщо йдеться про відношення знаків до їхніх об'єктів, – це семантичний вимір семіозу (вивченням такого типу зв'язків займається семантика); якщо говорити про відношення знаків до інтерпретатора, – це прагматичний вимір (це завдання прагматики, що досліджує сприйняття знаків суб'єктом); якщо ж розглядати знаки у їх взаємозв'язку між собою, – це синтаксичний вимір семіозу (наука, що вивчає його, – синтактика).

Деонтичні (нормативні) судження – вид суджень, які стосуються діяльності людей, норм їхньої поведінки в суспільстві.

Десигнація – це знакове відтворення родового поняття, тобто цілого класу однорідних об'єктів). Десигнатом у праві є вся правова дійсність, а денотатом – конкретний право-випадок.

Десигнація у праві (як дія, що передбачає процес виникнення і функціонування десигнату) відображає взаємозв'язок між

знаком і його референтом; нормою права і правовою дійсністю, яку вона відтворює. Тут варто уточнити, що використано термін «референція» як такий, що просто відсилає до об'єкта, незалежно від того, чи його первинний сигнал існує тільки в уяві (через дискурс, наприклад) чи існує й поза уявою (в дійсності).

Див.: *Означування, Правоназивання, Правопозначання.*

Дескриптивна етика – це особлива сфера етичної науки, що займається соціологічним і історичним аналізом моралі того чи іншого суспільства. Вона вивчає звичаї, традиції і інші форми суспільної дисципліни, конкретний зміст норм, що реалізуються у суспільстві, структуру моральної свідомості і соціальний зміст загальноприйнятих уявлень про мораль.

Спеціальне вивчення механізму моральних відносин і моральної свідомості суспільства на конкретному історичному матеріалі має велике значення не лише для відтворення моралі людства, але і для вироблення практичних методів морального, естетичного і етичного виховання. У філософсько-правових дослідженнях дескриптивний підхід використовується при здійсненні конкретного аналізу моралі певної епохи, визначенні звичаїв, традицій, логіки моральної мови, характерні для певного історичного часу або соціуму, при чистому описі морального життя індивіда без формулювання норми, а тільки з визначенням того, якою вона повинна бути з огляду на історичний період суспільного розвитку.

Дескриптивне висловлювання – висловлювання, у якому стверджують або заперечують наявність певних ситуацій фактичного, реального характеру.

Детермінізм (лат., обмежую, визначаю) – це філософська концепція, що стверджує об'єктивну закономірність і причинову зумовленість усіх явищ природи, суспільства і мислення. Тобто це філософське вчення про визначений (не довільний) характер буття явищ; теорія відносин опосередкування, завдяки яким продукуються речі і явища, визначається їхня природа і способи існування. Детермінізм відповідає на запитання, чим визначається її існування і чому вона змінюється і зникає, на що перетворюється. Детермінізм фіксує активність буття та стверджує, що будь-яка річ є результатом зміни інших речей, у них закорінена.

Детермінізм культуральний – це вчення, згідно з яким розвиток людини, її психологія та поведінка детермінуються культурою, а вплив біологічних чи психологічних чинників на цей процес є незначним або взагалі відсутній. Тобто завдяки свободній волі, її прояву людина активно займається творінням «другої природи», використовуючи багатолітні здобутки своєї нації, культурологічні традиції і все те, що етично обґрунтовано. Тобто у правовий менталітет мають потрапляти тільки етично-моральні норми, інакше він не буде правовим. А володіючи високим рівнем правового менталітету, людина творить етичні взірці культури. Тобто існує тісний взаємозв'язок: менталітет – культура.

Державницька ідея – національний розвій, важлива детермінанта пробудження народу, національного поступу. Національний розвій є процесом перш за все політичним, бо його кінцевим результатом є завоювання національної незалежності та утворення незалежної держави як гаранта політичної свободи народу. Проте, що ми не маємо причин презирливо відвертатися від свого минулого, писав ще М. Грушевський. Несприятливі історичні умови, на його думку, були причиною, чому в минулому у нас не склалося такого яскравого поняття нашої національності, як це мало місце в багатьох інших у більш сприятливі умови поставлених народів. Проте, зазначає М. Грушевський, «ми бачимо, що в ті моменти, коли народне життя мало можливість самовизначитись, не було недоліків в намаганні до політичного, державного життя – і що важливіше – нема недоліку в здібностях до такого життя, що експромтом створює і засоби і форми для неї». Варто звернути увагу і на таке міркування М. Грушевського: базою нац. розвою є «могутній інстинкт національного будівництва, який зберіг українське населення серед всіх колонізаційних бур та відроджував його до нового життя».

Динамічна система – це характеристика права, яка демонструє, як воно функціонує в умовах різноманітних змінюваних чинників зовнішнього оточення, що спричиняє безперервну зміну внутрішньої структури права з метою врахування та задоволення потреб суспільства. При цьому право самовдосконалюється у структурному та функціональному аспектах. Динамізм права відображений у такій його ознаці, як процесуальність (воно реалізується тільки за умов виконання чітких процедур цілісного процесу).

Дискурсивний – розсудливий, логічний, протилежний до інтуїтивного, чуттєвого. Дискурсивне знання є результатом зв'язного, послідовного, ясного міркування, у якому кожна подальша думка витікає з попередньої і обумовлює подальшу.

Діяльнісний підхід застосовують у контексті функціонального методу. Він указує на певний компонентний склад людської діяльності: потреба – суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат, що у контексті трактування знаків у праві виглядатиме як: правовий інтерес – право-творець – право-сприймач – правовідносини – правові факти – правова поведінка. Діяльність соціального суб'єкта при цьому розглядається в загальному значенні цього слова – як динамічна система його взаємодії із правовою дійсністю, а також у вузькому, конкретному – як специфічна професійна, наукова, навчальна тощо форма його активності, у якій він досягає свідомо поставлених завдань, що формуються внаслідок виникнення певних правових потреб. Крім цього, діяльнісний підхід служить методологічною основою для дослідження закономірностей виникнення і закріплення правових знаків, вивчення процесу їх руху в єдиному інформаційному полі (про семіоз права – у підрозділі «Антропосеміоз права як процес творення та реалізації правових знаків»).

Діалектика – вчення про розвиток через розв'язання *протиріччя*, а також сам процес розвитку – як мислення, так і *буття*.

Діалектика трактує протиріччя як процес взаємодії протилежностей, що може завершитися як конструктивно, так і деструктивно. У першому випадку ми одержуємо синтез, гармонію і нове буття, у другому – придушення однією протилежністю іншої, а іноді і взаємне знищення протилежностей (*антагонізм*); можливо також *відчуження* протилежностей. У діалектику процес розвитку трактується через *тріаду* – тезис, антитезис, синтез.

Елементи діалектики як вчення можна знайти на всіх етапах розвитку *історії філософії*. Але лише в німецькій класичній філософії діалектика стає усвідомленим методом побудови філософських систем, досягаючи найбільш розгорнутих проявів у філософії Гегеля.

К. Маркс і Ф. Енгельс називають цю діалектику ідеалістичною – діалектикою мислення, що претендує бути діалектикою буття – і заявляють про її подолання. Вони пропонують новий метод, що одержав назву матеріалістичної діалектики: філософське

вчення, що виникло на цій основі, одержує назву «діалектичний матеріалізм».

Подолання діалектики німецької класичної філософії відбувається і з позицій екзаменаційної філософії. У результаті виникає *екзистенційна діалектика* – вчення про суперечливий розвиток у світі індивідуального існування.

Діалог культур – поняття, що виражає ситуацію спілкування культур, яка у XX ст. стала особливо актуальною, бо виявилось, що існує їх різноманітність і кожна з них є унікальною. Водночас, у зв'язку з екологічними кризами, загрозою атомної війни виникла реальна проблема знищення загалом культур, надбання людства. До того ж, деякі цивілізації (західно-європейська, північно-американська, японська та ін.) досягли науково-технічного рівня, коли продукувана ними культура може поглинути культури менш технічно і науково розвинутих народів. Є також проблема поглинання навіть західно-європейська культури т. зв. «поп- культурою», що продукується в інтересах бізнесу. А відтак невідкладним стає питання діалогу культур з метою збереження і примноження культурної спадщини народів світу. Оригінальне вирішення питання діалогу культур запропонував Хабермас, який і ввів у наукове спілкування поняття дискурсу. За таким поняттям, спілкування має здійснюватися на засадах раціональної неупередженості, без надання будь-яких переваг тим або іншим вартостям. Основною метою стають пошуки консенсусу між представниками різних культур. Ряд питань діалогу розглядають представники культурно-історичної школи (Ф. Гребнер, В. Шмідт, Й. Генкель) та ін. Основна ідея полягає в існуванні центрів культури, які загалом дифундують до ін. культур, створюючи т. зв. «культурне коло». Зміна культур виступає ніби повтором тих елементів, що мали місце у попередніх культурах.

Джерело права – це спосіб зовнішнього вираження і закріплення правових норм, чим засвідчується їх загальнообов'язковість, а також положень, що розкривають, тлумачать зміст права. До зовнішніх форм відносять: 1) правовий звичай; 2) правовий (судовий, адміністративний) прецедент; 3) нормативно-правний договір; 4) нормативно-правовий акт (закони, підзаконні акти). Переважання тих чи інших джерел права в державі залежить від специфіки правової системи, історичних традицій, національних особливостей, рівня правової культури суспільства тощо.

Доброчесність – висока моральна чистота, чесність. Після здійснення будь-якої доброчесності серце наповнюється особливою неземною радістю. І, навпаки, після втілення зла, порушення закону серце переходить у неспокійний стан, переповнюється страхом, після якого інколи настає жорстокість і злісний відчай, якщо тільки своєчасно душа не зцілиться від зробленого нею зла способами, дарованими людині лікарем душі і тіл – Богом.

Довіра – соціологічна та психологічна категорія для позначення відкритих, позитивних взаємовідносин між людьми (сторонами довіри), що відображають впевненість у порядності й доброзичливості іншої сторони, з котрою довіряючий знаходиться в тих чи інших відносинах, що базується на його досвіді. Довіра не має потреби у включенні якоїсь дії, так що ви та протилежна сторона є взаємно втягнуті в неї. Довіра є всього лише *передбачення* (*prediction*) покладання на якусь дію, яке базується на тому, що знає одна сторона про іншу. Наприклад, тому, що подія відбувається десь далеко і не може бути підтвердженою, або подія відбудеться тільки в майбутньому. З цієї точки зору довіра має певні межі, що базуються на знанні про іншу сторону, якій довіряють. Довіра – це твердження про те, що поки що невідоме, але має якусь вірогідність статися. Повну довіру часто ототожнюють з вірою, бо механізм такої довіри вже не базується на раціональних засадах тобто на досвіді й на передбаченні, та на попередньому знанні однієї сторони другою і включає ірраціональні мотиви взаємовідносин. Довіра до права – це в першу чергу, впевненість у його дієвості.

Доконечно-постачальна функція менталітету полягає в забезпечуванні ментальності необхідною інформацією, внаслідок чого людина здійснює відповідні дії. Ця інформація скерована на задоволення життєдіяльних потреб людини, є обов'язковою, неодмінною й неухильною. Тобто менталітет потрапляє в дію людини на свідомому і підсвідомому рівні без жодних обхідних шляхів. Він мусить знайти своє місце в поведінці людини, навіть у прихованих випадках.

Доля – це сукупність всього сущого, що впливає і не може не впливати на буття людини, народу тощо, і водночас не може бути змінено самою людиною.

Досконалість – це об'єктивна умова краси; це характеристика предмета на вищому етапі його розвитку і властивість такого конкретного об'єкта дійсності (предмета, рослини, тварини, людини), у вигляді і будові якого найбільш повно, активно та яскраво виражені суттєві ознаки виду і роду, до якого він належить (міри природного, соціального, духовного буття).

Дух – це, по-перше, вища здатність людини стати суб'єктом змістопокладання, особистісного самовизначення, осмисленого перетворення дійсності; здатність, що відкриває можливість доповнити природну основу індивідуального і суспільного буття світом моральних, культурних і релігійних цінностей; здатність, що відіграє роль керівного і зосереджувального принципу для інших якостей душі. По-друге, це надприродна сила, яка править світом і до якої людина може бути активно чи пасивно дотичною. По-третє, це внутрішня сутність, зміст чого-небудь (у вислові «дух закону» чи протиставленні «буква-дух»).

Духовна культура – сукупність звичаїв, цінностей і норм, що регулюють життя людини – її ставлення до себе, до інших людей, до світу в цілому. Основні принципи духовної культури – здатність ставити себе на місце іншої людини; не бажати їй того, чого не бажаємо собі; бачити в ній самоціль, а не засіб для своїх потреб. Цей принцип у різних варіантах викладений у Біблії, філософії Канта та ін. Основними формами духовної культури є *міфологія* та *релігія*, *мистецтво*, *філософія*, *мораль*. Міфологія та релігія становлять людську духовність в уявленнях і ритуалах, мистецтво – в живих образах, філософія – в поняттях, мораль – в нормах поведінки. Форми духовної культури відрізняються і характером дії на людину. Релігія діє опосередковано – через богів, святих; мистецтво – через матеріальні витвори (архітектуру, живопис, музику, поезію...); філософія розкриває дух як ставлення людини до світу, її місце в світі, ставлення до інших людей. На відміну від них, мораль є безпосереднє ставлення людини до людини, одного носія духу до іншого. Тому мораль утворює ядро духовної культури. Матеріальна культура та її здобутки не ігноруються і не відкидаються духовною культурою, а визначаються як засіб для більш високих цінностей і мети. Тут її призначення – одухотворяли матеріальні потреби та відносини між людьми (фізичні, економічні, соціальні, політичні).

Духовна пам'ять українського народу зберігає універсальні, космічні за значеннями, життєві принципи і уявляє собою архетипічну емоціонально-смыслову матрицю. Ця матриця відтворюється кожним поколінням у процесі духовного розкриття її психічного змісту. Внаслідок чого найкращі представники народу набувають особистого психічного досвіду завдяки досягненню своєї міфічної та міфологічної свідомості, міфа та архетипу, самоусвідомлюваного і упорядкованого вивільнення з-під влади догм і виходу на шлях самопізнання і вільної духовної творчості. Недооцінювання значення духовних архетипів несвідомого, що записані в людській біомасі на енергетичному та біохімічному рівнях і включається в роботу, немов культурні гени, в процесі опанування мовою та входження в лінгвокультурну спільність, веде до духовних, психічних та соціальних (ідеологічних, політичних, економічних) катаклізмів.

Духовне життя – не є чимось суто ідеальним, як його трактує ідеалізм, а постає як специфічна єдність ідеального та реального, теоретичного і практичного ставлення людини до світу, як дійсний стан світорозуміння (орієнтації у світі) в тій конкретній ситуації практичної дії і спілкування, в якій індивід безпосередньо застає і проявляє себе. Кожний практичний акт включає весь горизонт духовного самовизначення. Духовне життя – це побудова і розвиток життєвого світу людини, який належить індивіду, але водночас включає і родові, і загальнолюдські, і всезагальні характеристики буття. Всезагальним є й сам спосіб конструювання життєвого світу – як власне людський спосіб. Таким способом є власне людська життєдіяльність як така, своєрідність якої визначається насамперед смисловими переживаннями і духовними почуттями. В даному ракурсі вона постає як духовно насичена дійсність, що реалізується, по-перше, як своєрідний процес, що поєднує самоусвідомлення людини з її вільним вибором, визначенням самої себе як істоти унікальної, по-друге, як певний дійсний стан людини. Означені ж переживання та почуття запропонованого підходу трактуються як чуттєві стани, що прояснюються у часі для свідомості, співвідносяться зі світовим буттям і визначаються ним. Духовність у смислових переживаннях і власне людських почуттях, дається як очевидність «життєвих інтенцій», що достовірні для особистості з такою визначеністю як і самосвідомість. Поєднання переживання і духовних почуттів замикає горизонт, що й утворює життєвий світ людини. Життя її – це органічне поєднання

іманентності та трансцендентності, в цьому і полягає парадоксальність феномена духовного, в якому людина стверджується у своїй людській якості, знаходить смисл свого життя. Тому, духовний розвиток людини не є дещо відмінне від людського життя чи піднесене над ним.

Духовність – це якісне визначення особистості, завдяки якій людина одержує можливість набуття нових соціальних форм єднання з іншими людьми, оточуючим світом та самою собою. Оскільки духовність втілює динамічний характер людського буття і світоставлення, то вона є специфічним пошуком міри людської гармонії зі світом. Духовність проявляється у трьох основних формах: творчість, індивідуальність, свобода, що в цілому є способом збагачення окремого індивіда досвідом самовизначення на принципах життєствердження. Духовність пронизує весь життєвий світ людини. Цей модус людського буття, власне, будучи індивідуальним, виступає проявом структур універсуму в бутті людини, що дозволяє духовності претендувати на роль всезагального утворення. За її допомогою у філософії можна коректно, утримуючись на межі об'єктивності та суб'єктивності, вести мову не тільки про самовизначення як безперервне оформлення себе шляхом вибору, відповідальності, комунікації, пізнання світу, але й про інші важливі моменти життєдіяльності людини.

Духовність особистості – це категорія, що проявляється у різноманітності ціннісно-смыслових відношень, у їх ієрархізованості та способі переживання основних суспільних та особистісних цінностей. Вона надає людині стійкості і робить її незалежною, але водночас вона організовує, структурує її життя, а також безпосередньо пов'язана з творчістю, індивідуальністю та свободою, що розуміються як спосіб діяльності який найадекватніше відповідає трансцендентуючій сутності людини та дозволяє особистості духовно долати труднощі і проявляється у кожній професії. Духовність особистості – це суб'єктивний світ, це форма людської самосвідомості і самоідентифікації, це основа конституювання людини в ролі суб'єкта відносин, це форма інтеріоризації соціального досвіду, імперативно- детермінаційний компонент людського буття. Поняття духовності охоплює весь зміст інтелектуально-вольової, чуттєво-емоційної діяльності (і здібностей) людини, всі її переживання і помисли.

Духовно-етична освіченість – це те, що доповнює етичний раціоналізм, етичний позитивізм. Вона дає можливість людині усвідомити свою відповідальність у соціумі, перевірити правомірність своїх дій, не допускати порушення духовно-практичної гармонії. Етично освічена людина розвиватиме індивідуальне етично-правове поле, яке є джерелом вищої етики.

Душа – поняття, що виражає індивідуальну своєрідність внутрішнього світу людини, здатність до переживання, співпереживання або відчуження. Душа – джерело морально-комунікативних можливостей, спрямованість до іманентного, ближнього.

Е

Евдемонізм – етичний принцип, який основою моральності вважає прагнення людини до щастя: особистого – індивідуалістичний евдемонізм, або суспільного – соціальний евдемонізм. Найповніше проявився в античній етиці (вчення Демокріта, Сократа, Аристотеля). Пізніше ідеї евдемонізму розвивали французькі матеріалісти XVIII ст. (К.-А. Гельвецій, Д. Дідро), які проголосили прагнення до щастя метою існування людини, суспільства в цілому. Щастя прихильники даної течії розглядають як вічну й незмінну категорію.

Еволюційна етика – це різновидність етичної теорії, згідно з якою мораль міститься в природі людини і морально позитивною є така поведінка, яка сприяє найбільшій тривалості, широті і повноті життя.

Еволюція – одна з форм руху, розвитку у природі й суспільстві – безперервна, поступова кількісна зміна, на відміну від революції – докорінної зміни, переходу одного з якісного стану в інший.

Евристика – термін, яким позначають галузь знання про творчу діяльність, пов'язану з пошуками шляхів відкриття нового в судженнях, ідеях, способах діяння. Це поняття виникло у Стародавній Греції як метод навчання, що його застосовував Сократ. Пізніше терміном «евристика» почали називати науку, що вивчає творчу діяльність. Її основним завданням є створення моделей того, як здійснюється процес пошуку нового розв'язання завдан-

ня. Центральне місце в евристиці посідає психологія творчого мислення, яка досліджує механізм розв'язання різних завдань, проблемних ситуацій. Евристичні моменти в юридичній діяльності виявляються тоді, коли наявні умови не підказують правнику способу розв'язання певного завдання і минулий досвід не містить у собі готової схеми, що могла б бути застосована до даних умов. Для виходу з проблемної ситуації створюють нову стратегію діяльності. Значення евристики особливо зростає з прискоренням технічного прогресу, з розширенням кола проблем, що потребують розв'язання.

Егоцентризм (від лат. ego – Я, centrum – осереддя, центр) – ставлення до світу, яке характеризується зосередженням на своєму індивідуальному «Я», нездатність індивіда зміни вихідну пізнавальну позицію по відношенню до якогось об'єкта, погляду або уявлення навіть перед фактами, що суперечать минулому досвіду. Коріння егоцентризму лежить у нерозумінні суб'єктом можливого існування інших точок зору, відмінних від його власної. Це крайня форма егоїзму. Подолання егоцентризму здійснюється на основі послідовної децентрації, тобто механізму розвитку здібностей суб'єкта до сприйняття точок зору інших людей. Джерело децентрації – це безпосереднє або інтеріоризоване спілкування з іншими особами, в розвитку якого виникає зіткнення суперечливих уявлень, що спонукають особу змінити власну пізнавальну позицію. Егоцентризм проявляється переважно в ранньому дитячому віці і в основному долається в 12-14 р. Тенденція до посилення егоцентризму спостерігається і в похилому віці. В генетичній психології поняття «егоцентризм» визначає особливу стадію в розвитку дитини (від 3 до 6 р.), її мислення та мови. В конкретних дослідженнях розглядаються декілька видів Е.: 1) *пізнавальний*, який характеризує в основному процеси сприйняття та мислення; 2) *моральний*, що характеризує нездатність до сприйняття моральних принципів та вчинків інших людей; 3) *комунікативний*, що спостерігається під час передачі суб'єктом інформації іншим особам. Подолання егоцентризму в кожній з цих сфер може здійснюватися незалежно одне від одного.

Егоїзм – ціннісна орієнтація суб'єкта, що характеризується переважанням в його життєдіяльності самокорисливих особистих інтересів і потреб щодо інтересів інших людей і соціальних груп. Згідно егоїзму, задоволення людиною особистого інтересу розг-

лядається в якості вищого блага. Проявам егоїзму властиво відношення суб'єкта до іншої людини як до об'єкта й засобу досягнення самокорисливої мети. Розвиток егоїзму і перетворення його в домінуючу спрямованість особи пояснюється серйозними дефектами виховання. Якщо тактика сімейного виховання об'єктивно направлена на закріплення таких проявів, як завищена самооцінка і егоцентризм особи дитини, то у неї може сформуватися стійка ціннісна орієнтація, при якій враховуються лише її власні інтереси, потреби, переживання тощо. У зрілому віці подібна концентрація на власному Я, себелюбство і повна байдужість до внутрішнього світу іншої людини або соціальної групи може привести до відчуження, до переживання суб'єктом самотності у ворожому йому світі. У деяких психологічних і етико-психологічних концепціях егоїзм розглядається як вроджена властивість людини, завдяки якій забезпечується захист її життєдіяльності. У буденному словживанні егоїзм виступає як протилежність альтруїзму. Егоїзм виявляється в ситуації конфлікту інтересів, коли задоволення особистого інтересу відбувається на шкоду інтересу іншої людини. У цьому плані егоїзм слід відрізняти від себелюбства, тобто природного відчуття самозбереження і благовоління до самого себе. При себелюбстві турбота людини про власне благо може не суперечити благу інших людей і поєднуватися з прагненням до блага інших людей, до загального блага. «Егоїзмом» також іноді називають зарозумілість при якій милість до себе може здійснюватися за рахунок інших. В історії філософії егоїзм як принцип і як характеристика суспільних звичаїв неодноразово ставав предметом зацікавленої уваги і підтримки. Дійсна роль егоїзму як соціальної властивості була відображена у навчаннях софістів, Т. Гоббса, утилітаризму, М. Штірнер. У суспільній думці Нового часу була вироблена концепція так званого «розумного», або «освіченого егоїзму», згідно з якою егоїзм, що виражає «справжні» і «розумні» інтереси людини плідний, оскільки сприяє загальному благу.

Ейдетична семантика пов'язана з образами, символами, знаками, асоціаціями. Здебільшого тут ідеться про зорові образи. У сфері правовідносин наочність (публічність, демонстративність) покарання має однозначно сильний емоційний, а отже, і функціональний вплив (від примітивного виклику страху – до асоціативного змушування переосмислення правових дій чи бездіяльності з подальшою орієнтацією їх у бік правослухняності). Можливо, тому історично пам'ятними залишаються привселюдні спалювання

жертв інквізиції, відрубування руки злодіям, таврування розпусних жінок і рабів. І навпаки, зовсім неасоціативними є наслідки застосування так званого «закона про сім колосків» (за яким карали за підібране на полі зерно як за розкрадання соціалістичного майна) чи зрада народу (за яку розстрілювали без суду і слідства): коли виконання вироку було прихованим, іноді навіть невідомим до моменту виконання для самого звинуваченого. Єдина асоціація з тими подіями – безслідне зникнення «винних». На основі таких прикладів формується символічний правовий універсум нації, народу, держави.

Екзистенційна антропологія – напрямок західної філософії ХХ століття, що трактує існування людини визначальним по відношенню до її сутності. У джерел екзистенціалізму знаходяться С. Кьєркегор і Ф. Ніцше, багато екзистенціалістів визнають своїми попередниками Б. Паскаля, Новаліса, Ф. Достоевського. Власне у ХХ столітті екзистенціалізм відкривається такими іменами як К. Ясперс і М. Гайдеггер. Величезний вплив на формування філософії екзистенціалізму мали мислителі, які виходять за межі цієї парадигми в *персоналізм*, – М. Бердяєв і Л. Шестов. У зв'язку з відношенням до проблеми взаємодії *екзистенції* і *трансценденції* екзистенціалізм розділяється на атеїстичний та релігійний. Атеїстичний екзистенціалізм трактує трансценденцію як можливе майбутнє людини, у релігійному екзистенціалізмі трансценденція – це Бог. Положення екзистенціалізму розвиваються в *персоналізмі*, *екзистенційній антропології*, *метаантропології*.

Екзистенційне мислення – це таке мислення, в якому в міру потреби бере участь фізично-душевно-духовна людина повністю зі своїми передчуттями і побоюваннями, своїм досвідом і сподіваннями, своїми турботами і потребами. Тільки такому «мислителю» відкривається істина, істотне в речах.

Екзистенція – це не просто «існування», а, відповідно до смислу слова, «знаходження поза», тобто «знаходження поза собою» або «існування поза собою»; вихід людини за будь-які установлені стани і межі, що фіксує фундаментальні особливості людського способу буття, такі як його неузасадненість, проблематичність, відірваність від інших.

Екологічна культура особи – це усвідомлена і усталена система уявлень про стан природного середовища і здатність до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною і природою та використання екологічних знань в усіх без винятку сферах життєдіяльності.

Йдеться не просто про процес накопичення знань, де декларується необхідність захисту й відновлення природного середовища, а про поширення моральних норм на взаємодію людини з природою. Моральні цінності людини і природи мають стояти над цінностями природо перетворюючої діяльності людини. У цьому полягає сенс екологічної свідомості сучасника, передбачаючи відкидання споживацько-раціоналістичного підходу до природи, визнання рівних «прав» суб'єкта й об'єкта – людини і природи, відмову від безконтрольного розвитку економіки без врахування екологічних вимог, а також активне ставлення до природного середовища, екологічну дієздатність, спрямовану на реалізацію екологічних постанов, єдність суспільства і природи, розуміння спільного з нею майбутнього у різних сферах діяльності, способів життя, поведінці, конкретних вчинках. Екологічна культура особи виступає як єдність екологічно спрямованої свідомості, мотивів, переконань та настанов, що орієнтують її в екологічному плані (визнання за біосферою її самоцінності, визначення свого місця в екосистемі, здатність передбачати екологічні проблеми та адекватно на них реагувати тощо) та активної екофільної поведінки, діяльної участі у її захисті, високого рівня особистої відповідальності за долю природи, кожного фрагмента природного середовища. В сучасних умовах екологічна культура є дуже важливою складовою культури особи.

Економічна культура юриста – це рівень економіко-правового регулювання суспільних відносин на основі високої економічної обґрунтованості професійних дій з метою розвитку економічної незалежності України.

Екстралінгвістична ситуація поєднує власне ситуацію, в якій здійснюється комунікативний акт, предмет повідомлення, обставинку (сукупність фактів, контекст), учасників комунікації, які надають загальноприйнятному значенню вислову (тексту) індивідуально-авторської модифікації.

Екстралінгвістичними (позамовними) засобами комунікації є паузи, покашлювання, сміх, позіхання, плач, у тому числі просо-

дичними засобами є характеристика голосу, темп, тембр, висота, гучність, наголошування, акцент мовлення. Кожен із цих компонентів по-своєму впливає на сприйняття інформації та її адресанта. Значний комунікативний потенціал має голос як інструмент спілкування, джерело інформації, засіб впливу. Він наділений унікальними можливостями щодо передавання інформації, сигналів, не обмежених словесним змістом.

Емоції – це психічне відображення у формі переживання життєвого смислу явищ і ситуацій. В емоційних переживаннях відбивається життєва значущість інформації. Якщо предмети чи явища задовольняють потреби людини або полегшують задоволення їх, то в неї виникають позитивні емоції, якщо ні – негативні. Емоції можуть істотно впливати на процес діяльності. Переживання життєвого смислу явищ і властивостей світу, або емоцій, – необхідна передумова людської активності. Емоційні процеси забезпечують передусім енергетичну основу діяльності, є мотивами її. Емоції визначають якісну і кількісну характеристику поведінки. Вони також забезпечують селективність сприймання – вибір об'єктів середовища, які впливають на людину і мають для неї значення. Світ емоцій людини багатогранний. Емоцій стільки, скільки ситуацій, в яких перебуває особистість. В цілому почуття й емоції змінюються контрастно в таких напрямках: 1) задоволення (приємне переживання); 2) незадоволення (неприємне переживання); 3) подвійне (амбівалентне); 4) невизначене ставлення до дійсності.

Емоції правові – вид особливого класу психічних процесів, пов'язаних із інстинктами, потребами і мотивами, які у формі безпосереднього переживання відбивають значимість для людини прав. явищ і ситуацій, є важливим чинником внутрішньої регуляції її поведінки у сфері права.

На відміну від тих пізнавальних процесів, що раціонально відбивають навколишню дійсність, емоції відображають безпосереднє ставлення людини до навколишнього світу у переживаннях, саме тому емоції, зодного боку, виражають стан суб'єкта та його ставлення до об'єкта, а з другого – характеризується полярністю, тобто мають модальність – позитивне чи негативне значення (С. Л. Рубінштейн). Одні предмети, явища, речі тішать людину, вона захоплюється ними, другі – засмучують або викликають відразу, треті – залишають байдужою. Зміст, якість, змінюваність емо-

цій людини визначає її емоційність як властивість психіки, що становить стійку позаситуаційну схильність людини до переживання емоцій визначеної якості і характеризується особливостями поєднання 4-х основних модальностей: радості, гніву, страху, печалі, кількох модальностей становить тип емоційності.

Емоційна культура юриста – це здатність регулювання емоційно-правовою ситуацією за допомогою вольового впливу з метою ефективного використання почуттів у професійній діяльності.

Емпіризм – напрям в теорії пізнання, що визнає чуттєвий досвід за початкове знання та вважає, що зміст знання може розумітись як опис цього досвіду, або зводиться до нього.

Емпірична реальність менталітету стосується проведення спостережень вивчення людини для певних потреб. Вивчається все наявне буття й уточнюється можливість реалізацій нових ментальних норм.

Епістемологія права, правова епістемологія – метаюриспруденція; критичне осмислення знання про природу, межі та умови достовірності прав, знання. Слово «епістемологія» (від грец. ἐπιστήμη – знання, пізнання, λόγος – вчення) у сер. 19 ст. винайшов шотландський філософ Дж. Ф. Фер'єр, і сьогодні воно позначає теорію знання загалом, часом у вужчому сенсі наук. Знання. Поряд із ним вживаються такі терміни, як «гносеологія» та «теорія пізнання». Усі три терміни розглядаються або як синоніми, або як відображення регіонального забарвлення, за яким стоїть локальна філософ. Традиція, або, виходячи з етимології, як відмінні за змістом: епістемологія – теорія знання, гносеологія – теорія пізнання. У 20 ст. фокус уваги філософів у цій царині зміщується від проблематики обґрунтованості переконань. І в цьому, останньому, сенсі епістемологія покликана пояснити, як мають бути обґрунтовані переконання, щоб вони набули статусу знань. Типи відповідей на це питання дозволяють виділити 2 великі течії в сучасній епістемології: нормативізм (прагне з'ясувати принципи, що виправдовують прийняття переконання) і натуралізм (виводить істинність переконання з тих умов, за яких воно набувається).

Епіфанія (із давньогрецької мови – ἐπιφάνεια, *epiphaneia*, означає «прояв, прояснення, вражаюча поява») це відчуття або досвід раптового і вражаючого розуміння чогось. Як правило, цей термін використовується для опису наукового прориву, релігійних або філософських відкриттів, але може застосовуватись в будь-яких ситуаціях, при яких ясне усвідомлення дозволяє зрозуміти проблему або ситуацію з нової або більш широкої перспективи. Ефект епіфанії вивчається психологами та іншими вченими, зокрема тими, що намагаються вивчати процес інновації..

Естетика – (aistheticos) – у перекладі з грецького означає – *той, що має відношення до чуттєвого сприйняття*. Термін «естетика» увійшов до науки в середині XVIII ст. Вперше його застосовував німецький філософ А. Баумгартен для позначення нового розділу в філософії. А. Баумгартен увів у філософію розділ «Теорія чуттєвого сприйняття» і запропонував назвати його терміном «естетика». Він міцно укоренився у філософській термінології, і вже з XVIII ст. естетику почали розуміти як науку, що вивчає лише «філософію прекрасного».

Естетизація речово-предметної сфери юридичної діяльності поширюється не лише на організацію службового інтер'єру, зовнішнє оформлення будівель, але і на вирішення питання досягнення функціональної єдності служб, їх взаємного розташування, поєднання видів робіт. У даному випадку мова йде про те, що естетика умов праці здатна впливати на відшукування найбільш ефективних ритмів і режимів роботи. Але загальна організація службової діяльності і її естетизація здатні виступати лише зовнішніми чинниками в розвитку естетичного начала змісту юридичної праці. Мова йде насамперед про те, що, якщо сам юрист не буде захоплений своєю працею і не одержуватиме естетичного задоволення від неї, то всі інші естетичні характеристики службової діяльності залишаться недієвими.

Естетизація службової діяльності юриста – це два взаємопов'язані аспекти, які мають свою змістовність і відповідні способи здійснення. Перший із них пов'язаний зі збагаченням функціонально-змістовної сторони юридичної діяльності – ускладненням і збільшенням службових завдань, високими вимогами щодо інтелектуально-творчих функцій фахівців. Цей аспект естетизації процесу службової діяльності юриста зумовлюється

об'єктивним технічним розвитком, має малорухливий у соціальному просторі характер.

Другий аспект пов'язаний із перетворенням та естетичним розвитком самого юриста як суб'єкта юридичної діяльності, і він бере на себе всю повноту вирішення проблеми насичення естетичним змістом конкретного акта праці, виходячи саме із наявних умов її здійснення. Тому проблему естетизації професійно-службової діяльності юриста необхідно пов'язувати і реалізовувати через естетичне виховання людини.

Естетична діяльність – це певний вид людської діяльності, у процесі якої відбувається орієнтація на естетичні цінності, а результат цієї діяльності передбачається у співмірності із «законами краси» (міри, довершеності, гармонії), тобто закладається умова наступного естетичного оцінювання. Для того, щоб процес будь-якої творчої діяльності людини у зовнішньому світі мав повне і повноцінне розгортання, особиста культура індивіда (і його естетична культура зокрема) мають визначатися естетичним простором і співпадати з ним.

Естетична культура – це сукупність форм, що історично склалися і розвиваються як форми реалізації в матеріальній, соціальній, політичній, правовій, духовній сферах діяльності естетичних потреб і можливостей людини, а також сукупність вироблених суспільством засобів і способів естетичної діяльності, спрямованої на естетичне освоєння дійсності та естетичний розвиток людини; це складна система, що включає розвинуті чуттєвість та інтелект, загальнолюдські й соціально-групові уявлення про прекрасне та потворне, естетичний смак, сукупність форм і способів естетичного засвоєння дійсності, розуміння краси і здатність створювати реальні предмети, регулювати свою поведінку за законами краси. Естетична культура не є прерогативою художньої інтелігенції чи осіб гуманітарних професій, що безпосередньо пов'язані зі сферою естетичного у своїй професійній діяльності. Вона – необхідна підсистема загальної культури особистості, працівника будь-якої сфери діяльності.

Серед структурних компонентів естетичної культури виділяють суб'єкт, форми естетичної діяльності, об'єкт естетичного впливу. Естетична культура характеризується як така, що історично склалася і розвиває різноманітні форми реалізації естетичних потреб і можливостей людини у суспільстві. Вона включена у структуру

соціуму як необхідний і специфічний феномен, який сприяє олюдненню людини своїми специфічними засобами і виконує в соціумі такі функції: - відображально-закріплюючи, сутність якої полягає у пошуку, відстеженні в дійсності естетично значущих сторін; - пробуджуючи – формує установки, мотиви до діяльності стосовно реалізації ідеалу; - реалізаційну – естетична культура формує не тільки установку для реалізації, але і певним чином опосередковує і сам процес її реалізації.

Естетична культура юриста – це вид культури, що базується на моменті духовності у праві і своїми цінностями та категоріями впливає на становлення і розвиток професійно-моральних якостей правника, чим сприяє естетичному усвідомленню оточуючої дійсності.

Естетична свідомість – це форма свідомості, що проявляється як художньо-емоційне відображення дійсності через естетичні почуття, переживання, оцінки, смаки, норми, ідеали. Виділяють різні рівні естетичної свідомості: суспільну психологію і суспільну ідеологію, побутову й науково-теоретичну естетичну свідомість. Суспільно-психологічний рівень естетичної свідомості формується під безпосереднім впливом людської практики, умов життя у формі естетичного сприйняття, емоцій, оцінок, почуттів, індивідуальних смаків, переживань. Він становить основу естетичних світопереживання та світосприйняття у структурі світогляду особи.

Ідеологічний рівень естетичної свідомості – це узагальнене і систематизоване відображення естетичної діяльності і відношень, художньої практики з позицій визначеної групи у вигляді системи ідей, поглядів, теорій, концепцій як результат усвідомлюваної діяльності ідеологів. Естетичний ідеал формується на межі між психологічними та ідеологічними сторонами у вигляді особливих уявлень, ці моменти тут злиті воедино. Ідеологічний рівень становить основу естетичного світорозуміння у структурі світогляду особи, групи, суспільства.

Теоретично розрізняють два рівні функціонування естетичної свідомості: 1) повсякденний, побутовий рівень, що базується на узагальненні емпіричного досвіду (повсякденні естетичні переживання особистості мінливі, часто суперечливі – естетичні емоції, переживання, почуття); 2) теоретичний рівень, що базується

ся на загальних філософських уявленнях про світ, людину та її місце у світі (естетичні оцінки, судження, погляди, теорії, ідеали).

Естетична свідомість у праві – це форма суспільної свідомості, художньо-емоційне освоєння правової дійсності через естетичні почуття, переживання, оцінки, смаки, норми, ідеали і концентровано виражається у естетичних та правових теоріях. Специфіка формування естетичної свідомості правника полягає у його взаємодії з реальністю (суб'єктивною та об'єктивною), що переживається, оцінюється і розуміється суто індивідуально, але детермінована історично мінливими ідеалами втілення краси і житті. Межі між цими двома рівнями є досить умовні, тому що специфіка естетичної свідомості має прояви на кожному рівні – всюди можна знайти і почуттєві, і раціональні елементи.

Естетичне відношення – естетичне відношення до предмета відрізняється від однобічного, утилітарно-практичного тим, що відбиває міру досягнутого людством багатства всебічності і цілісності суспільної практики й, відповідно, багатства і всебічності людського ставлення до світу. В естетичному відношенні людина, що є вільною від вузькоegoїстичного інтересу і вигоди, піднімається до безкорисливого, справді людського відношення до предмета. Саме тому естетичне відношення є водночас духовним – воно розвиває духовний світ людини. Проте це аж ніяк не дає підстав забувати, що духовне відношення виростає на основі добре розвиненої людської чуттєвості. Буденна свідомість здебільшого розглядає чуттєве задоволення як грубе, обмежене і прямо протилежне духовному. Духовне ж розуміється на цьому рівні мислення як умоглядне, побудоване на аскетичному запереченні чуттєвого задоволення.

Естетичне мислення у правовій діяльності – це мислення, процес узагальнення при якому відбувається шляхом співвідношення окремих властивостей предметів і явищ, виділяючи поряд з цим гармонію і баланс у пізнанні та реальному сприйнятті конкретного правового явища. Аспект естетичного мислення є важливим для юриста ще й з позиції того, що воно (мислення) породжує естетичне розуміння, судження та умовиводи, внаслідок чого правник може сформулювати думку про злочин не тільки як про сукупність різноманітних діянь, що групуються на основі певних ознак: антисуспільності, протиправності, карності та винності, а,

перш за все, як про порушений баланс і гармонію у правовій системі, у світі в цілому, відновлення якого вимагає природне право.

Естетичне самовиховання – це цілеспрямована діяльність людини, що спрямована на вироблення й удосконалення своєї естетичної культури відповідно до ціннісних уявлень та орієнтацій, які є похідними від естетичної культури суспільства і виховання.

Естетично-правове почуття правника безпосередньо пов'язане із професійною майстерністю та інтегрує, з одного боку, естетичні переживання (радість від спілкування, хвилювання від сприйняття піднесеного), з іншого – виступають як здатність людини (правника) переживати естетичне враження. Лише у процесі багатой соціальної та професійної практики відбувається засвоєння правником соціального досвіду, зафіксованого у культурі, олюднуються його потреби та професійні здібності, що призводить до формування естетико-правових почуттів.

Естетосфера – це певний простір чуттєвого буття людини; сфера естетичних образів, думок і естетичних даностей цього світу, вона включає як красу – вихідну категорію естетики, так і широкий спектр ціннісних властивостей реального світу і його художнього подвоєння у творах мистецтва – піднесене, трагічне, комічне і різноманітні їх модифікації, сплетіння і взаємопереходи.

Етика – це вчення про мораль, що досліджує закономірності та принципи її виникнення, розвитку і функціонування, роль і призначення моралі у житті окремої особи і суспільства. Метою етики є раціональне обґрунтування моралі та виявлення її природи, сутності, місця і значення у розвитку людини і суспільства. У ній осмислюються, узагальнюються, систематизуються історичні форми моральності, аналізуються етичні доктрини, які прагнуть пояснити природу, закономірності розвитку, функції моралі, а також здійснюється аналіз механізмів моральної орієнтації і регуляції, виражених у системі цінностей, норм, принципів, понять моральної свідомості.

Етика професійна – це такі моральні обов'язки, в яких відбувається ставлення представника певної професії до об'єкта праці, до колег, до партнерів, до членів суспільства. Це усвідомлення

свої моральної відповідальності і готовності виконувати свій професійний обов'язок.

Професійна етика включає і поняття професійного обов'язку, професійної відповідальності, професійної совісті. А ці поняття перетинаються з іншими (близькими): професійна честь, професійна гідність, професійна справедливість, професійний такт.

Етикет (від фр. *étiquette* – етикетка, напис) – норми й правила, які відображають уявлення про гідну поведінку людей у суспільстві.

Етичний релятивізм – методологічний принцип пізнання і тлумачення моралі, суть якого полягає в абсолютизації моменту відносності й умовності моральних норм, уявлень, ідеалів; морально-ціннісна позиція, яка виходить із того, що усі можливі моральні норми та критерії оцінки цілком відносні й рівноцінні, оскільки не існує абсолютної системи моральних норм чи абсолютно-го критерію. За цим підходом ніякого абсолютного, універсального добра та зла не існує, існують лише відносні та локальні, в рамках конкретних суспільств та історичних періодів, системи моралі. Усі вони нічим не кращі й не гірші одна за одну, оскільки не існує критерію, за допомогою якого їх можна було б оцінювати, – адже усі критерії самі є релятивними. морально-ціннісна позиція, яка виходить із того, що усі можливі моральні норми та критерії оцінки цілком відносні й рівноцінні, оскільки не існує абсолютної системи моральних норм чи абсолютно-го критерію. За цим підходом ніякого абсолютного, універсального добра та зла не існує, існують лише відносні та локальні, в рамках конкретних суспільств та історичних періодів, системи моралі. Усі вони нічим не кращі й не гірші одна за одну, оскільки не існує критерію, за допомогою якого їх можна було б оцінювати, – адже усі критерії самі є релятивними.

Етнізація – становлення, розвиток і закріплення в особистісних структурах якостей, що відбивають особливості культури етносу, членом якого є особа. Етнізація на практиці розгортається як аспект соціалізації, елемент виховання, зріз формування типу життєдіяльності особи, перш за все становлення її емоційних, когнітивних, вольових процесів, як набуття особливостей оцінюючих, моральних суджень, естетичних уявлень, як формування «композиції» умінь, як засвоєння типових виробничих навичок, прийомів, стилю спілкування і поведінки, специфічного сприйняття світу, притаманної культурі етносу картини світу. У процесі етнізації

можна виділити щонайменше два етапи. На першому особа засвоює величезне багатство етнокультури, спресованого досвіду попередніх поколінь. На другому етапі етнізації особа, володіючи достатнім досвідом, знаннями, у тому числі й про культуру інших етносів, здатністю до практичного сприйняття навколишнього світу і інформації про нього, сприймає вплив етнокультури більш вибірково.

Етнічна антропологія відображає спадкові риси людей, віддаючи перевагу консервативним властивостям. У цьому є природна правомірність і природна неправомірність, оскільки людина визначає своє духовне чи фізичне життя на власний розсуд, змінюючи зло на добро і навпаки, чергуючи духовну творчість із фізичною тощо. Така мінливість людської природи зумовлює масштабні міграційні процеси, які забезпечують переміщення ментальних антропологічних феноменів. На підставі того, що людина антропологічно є володарем всієї земної природи, вона ще є потенційно трансцендентально мислячою істотою, яка допомагає усвідомити себе у природно-правовому просторі: оцінити свої вчинки і можливості в галузі менталітету.

Етнічна ентропія (від. грец. en – в, всередину + trope – поворот, перетворення) – стан фізичного потенціалу етноутворень, міра внутрішньої розбалансованості етносистем, безповоротний процес втрати етнічної енергії.

Етнічна ідентичність (концепція). Базується на основних добре відомій на Заході концепції соціальної ідентичності. Під останньою мається на увазі виділення і віднесення людиною чи групою себе, інших або іншими за певними ознаками (віковими, статевими, класовими тощо) до тих чи інших спільнот. Взаємодіючи одна з одною, ідентичності створюють т. зв. «ієрархію ідентичності», в якій кожна ідентичність займає своє особливе місце. При чому деякі з неї перебувають в центрі уваги, турбот і занепокоєнь особи чи групи, в той час як інші займають периферійні місця. Протягом останніх років до першої групи ідентичності швидко увійшла, точніше, увірвалась етнічна ідентичність, яка, виходячи з подій в посттоталітарних державах, затримується там надовго.

Етнічний менталітет – це менталітет, що має насамперед соціокультурну природу і ситуативно-історичний характер,

тобто виникає під впливом конкретних умов, обставин, подій. Тут важливо враховувати сучасне уявлення про минуле, яке формується завдяки тій інформації, що є доступною і поширеною в суспільстві. Саме тому особливо ретельно потрібно підходити до виховання історичної пам'яті, визначитися з пантеоном імен тих національних героїв, звитяга і досягнення яких можуть істотно вплинути на формування української особистості.

Етнічно-продукувальна функція ментальності скерована на творчий процес, специфіку сприйняття і формування національної ментальності, впровадження корінних інтересів народу в життя. Тобто на основі отриманих, набутих ментальних рис людини виробляє, утворює таку норму ментальності, яка властива її нації. Звичайно, така творчість є індивідуальною, але загалом вона відповідає етнічним вимогам, хоча вносяться деякі доповнення, уточнення до вимог цивілізації, до власних уподобань. Це своєрідна модернізація етнічно-національних ментальних норм на підставі власного творчого досвіду. Зауважимо, що ці «модернізації» не стають квазіетнічними, а тільки необхідним доповненням.

Етнічна пам'ять – здатність етнічних одиниць (груп, національних меншин, народів) відтворювати своє минуле. Свідоме повернення до власної історичної спадщини з метою реконструкції минулого і співставлення його із сучасним. У цьому плані є багато позитивного, котре перевіряється часом, і негативного, що може бути і недооціненим. На відміну від пам'яті взагалі як властивості нервової системи людини, що існує завдяки запам'ятовуванню, збереженню і відтворенню. Е. п. ще пронизується взаєминами сприйняття і засудження, задоволеності або ж розчарування фактом, подією, процесом, тенденцією чи проблемою.

Історія людського досвіду знає багато форм фіксації етнічної пам'яті: релігійні міфи, народні сказання, легенди, літописні хроніки тощо. Етнічна пам'ять виходить на рівень аналізу і висновків, які осмислюють внутрішні зв'язки, закономірності та специфіку етнічного процесу. Етнічна пам'ять заторкує емоційно-психологічну сферу народу, відтворює минулий досвід на міфологічному, фольклорному та історичному рівні. У народних звичаях, які супроводжують життя з щорічною циклічністю, етнічна пам'ять відроджується в образах минулого, що позначається на сучасному світогляді неповторним колоритом усної і писемної народної творчості.

Етнічна пам'ять є невід'ємним атрибутом етнічних діаспор, в тому числі й української, котра зберігає і розвиває народну спадщину. Завдяки етнічній пам'яті зарубіжні українці зібрали, узагальнивши, регіональні здобутки соціокультурного призначення гуцулів, буковинців, лемків, галичан, закарпатців тощо.

Етнічні почуття – складне психологічне явище, яке важко піддається вивченню та регулюванню, оскільки містить в собі як стійкі елементи, так і пов'язані з сучасною ситуацією емоції. Етнічні почуття виступають як сплав історичної, екологічної, моральної свідомості окремої особи та цілих народів.

Етнічні почуття є складовою частиною психолог. складу етносу, його етнічної самосвідомості і найчастіше проявляються в етнічному характері. Це особливий вид емоційних переживань, пов'язаний з ідеями і уявленнями про свій розвиток, а також з взаємовідносинами з іншими етносами. Вона формуються в процесі етногенезу, історичне становлення національних держав, розвитку міжетнічних відносин та зв'язків.

Етнічна психологія – це поняття, що вживають головню у двох значеннях: 1) для визначення особливостей психології, інколи – і психокультурного та психоетнічного життя етносів, народів, їхніх угруповань (типологічних сімей, історико-цивілізаційних спільностей, мовно-культурних спорідненостей, геополітичних груп, расово-географічних типів та інших) та їхніх індивідуальних представників; 2) на позначення кола питань, проблем, що мають вивчати соціально-політичні науки (політична соціологія, політична психологія, політична етнологія, політична географія, політична історія та інші) в галузі психології етносів, народів, їхніх угруповань та їхніх індивідуальних представників. В обох випадках маємо справу з одним реальним явищем – з психологічним перевантаженням та психологічною діяльністю етноісторичних спільностей в різних сферах суспільного життя людей.

Етнічна психологія як методологічна установка правового менталітету впливає із соціально-психологічних особливостей різноманітних етносів. Це стосується духовної природи людського народу, що виникла історично як імператив народної душі та вищих психічних процесів, які здебільшого мають підсвідомий та індивідуальний характер. Адже кожна особистість володіє неповторними ментальними установками, які впливають на

загальну методологію психології народів, психічно-правову діяльність етноісторичних спільностей.

Етнічна свідомість особи – сукупність уявлень, знань, установок, спрямувань, сприйнятих особою в процесі етнізації, накопичених з досвіду власного життя чи своєї етнічної групи про культуру, традиції, цінності, усвідомлення себе членом етносу, а також бачення місця свого народу серед інших. В етнічну свідомість входять ідеологічні та психологічні, раціональні й емоційні, буденні та наукові, усталені та динамічні елементи.

Етнічна свідомість особи має досить складну структуру, характер якої як у цілому, так і через окремі елементи здійснює суттєвий вплив на її соціальну поведінку. Складовими елементами структури етнічної свідомості особи є етнічний (національний) характер, етнічний «темперамент», етнічні звички, етноцентризм, етнічні почуття, етнічна самосвідомість, етнічна самоідентичність тощо. Кожен з названих елементів у свою чергу є досить складним психологічним явищем із власною структурою, формами прояву, закономірностями, функціонування. Між цими елементами існують певні типи взаємозв'язку і взаємовідносин.

Етногенез правового менталітету відображає походження, народження, виникнення своєрідних етнічних народів, обґрунтовує генну спадковість нації, скеровує інтуїтивне сприйняття ментально-правових норм до реалій. У філософсько-правовому обґрунтуванні поведінки людини має значення походження темпераменту нації, особливості зовнішнього вигляду та інтелектуального розвитку, інстинкт витримки та інші індивідуальні та колективні риси. Важливим є те, що етногенез доводить: генофонд для кожної нації є свій, який радикально змінити неможливо, і він своєрідно відображається у праві.

Етнодуховна культура – сукупність гуманістичних, ідейно-моральних, естетичних цінностей, що реалізуються в процесі освоєння та творення особистістю, етносоціальною спільністю культурного потенціалу багатонаціонального суспільства, духовної сфери національного – міжнаціонального – загальнолюдського. Етнодуховна культура відображає в першу чергу духовну сферу життєдіяльності суспільства. Як процес виробництва та розповсюдження духовних цінностей вона акумулює в собі неперехідні цінності, накопичені людством на всіх етапах його розвитку, бага-

тогранність духовного світу людей різних національностей. Значення духовних засад у всіх сферах життєдіяльності суспільства як об'єктивної основи формування етнодуховної культури все більше посилюється. Але в умовах корінних змін суспільного життя особливо велика роль духовно-моральних цінностей, суттєве місце серед яких займають цінності етнодуховної культури.

Етнонаціональне буття – об'єктивна закономірність суспільного розвитку, важливий державотворчий чинник, що надає державі вкоріненості в життєдіяльність націй, етносу, з одного боку, національному поступу яскраво вираженої державницької спрямованості, підносить національні цінності до меж вседержавних, вселюдських, з другого.

Етносуспільне буття – сукупність реальних, об'єктивно існуючих зв'язків, відносин, форм спілкування людей, що відбуваються в процесі освоєння ними сфери національного – міжнаціонального – загальнолюдського. Етносуспільне буття є реальним процесом життєдіяльності етнонаціональних спільностей, етнічних індивідуальностей по задоволенню своїх інтересів, потреб.

Етносуспільне буття означає в першу чергу природно- історичний процес розвитку та функціонування основних сфер життя суспільства, що обумовлюють, детермінують процес розвитку етноспільних, зокрема, економічних, етнополітичних та духовних відносин. Разом з тим етносуспільне буття – це такий процес індивідуальної самореалізації етносоціальних цінностей, що відбувається і на основі свідомої самодетермінації, яка займає надзвичайно вагоме місце в реалізації етнодуховного потенціалу особистості та суспільства.

Етнічна анемохорія (ането – вітер + грецьке choreo – просуваюся, поширююся) – ландшафтний, ареальний і транскордонний дрейф етнічних культур завдяки постійній міграції населення. Етнічна анемохорія відбувається внаслідок еміграції (добровільній і вимушеній), в тому числі й за рахунок інформаційно-культурної трансформації, що вносить у чуже етносередовище нові елементи побутово-світоглядного характеру (етнічні інновації). У межах ландшафтних систем етнічна анемохорія детермінується природними і соціальними умовами, наприклад, переселення українців із Польщі після II світової війни або ж міграція житомирян опісля Чорнобильської катастрофи. В етнічних ареалах, особ-

ливо з «прозорими» державними кордонами, етнічна анемохорія буває здебільшого двосторонньою, але за умов, якщо соціальний і культурний рівень життя у суміжних країнах є приблизно однако-вим. Транскордонна етнічна анемохорія, перш за все масштабна, спостерігається під час розширення великими етносами своїх аре-алів (освоєння росіянами Сибіру), головним чином за рахунок під-корення та асиміляції чисельно малих і відсталих народів.

Есхатологія (від грец. eshatos – кінцевий, останній і logos – слово, вчення) – у релігійних системах: вчення про кінцеву долю людини та людства. Розрізняють *індивідуальну* есхатологію, тобто вчення про «потойбічне» буття окремої людини після смерті, та буття окремої людини після смерті, та *всесвітню* есхатологію, – про мету космосу та історії, про їх кінець і про те, що за цим кінцем настане.

Ж

Життя – концепт, характерною особливістю якого є те, що, незважаючи на приналежність до багатьох філософських і релігійних учень, він не є зазвичай предметом експліцитних (яв-них) визначень і проявляє свій зміст у контексті різноманітних філософських тлумачень.

«Живе право» (концепція) – один із перших варіантів соціо-логічного підходу у пізнанні права, що може також визнаватись іс-торично першою європейською парадигмою соціології права. Хоча класична версія була розроблена ще в кін. 19 – на поч. 20 ст. як аль-тернатива панівним нормативістським підходам, концепт «живе право» зберігає своє значення також і у сучасному правознавстві та соціології права, де він виявляється у низці як сучасних, так і більш традиційних теоретичних утворень – «неофіційне право», «інфра-право», «право корпорацій», «соціальне право», «вільне право» тощо. Методологія сучасних соціально-правових досліджень базується на окремих онтологічних постулатах та методичних припущеннях, що були запропоновані теоретиками «живого права» як інструмент пояснення реального буття права, особливо продуктивним такий підхід виявляється у дослідженні таких нетривіальних тем, як су-часне *lex mercatoria*, право віртуального простору (інтернету), гло-балізація стандартів захисту прав людини, деякі ін.

Проблематика «живого права» як загальноєвропейського теоретичного руху була наведена в роботах таких дослідників кін. XIX – поч. XX ст., як Є. Ерліх, Г. Канторович (Австрія); Е. Юнг, Е. Фукс (Німеччина); Ф. Жені, Р. Салейль, Е. Ланбер (Франція) та ін. Варто зазначити, що ці ідеї викликали дискусію і серед дослідників в українських університетських центрах (Київ, Харків, Одеса), які закликали «освоювати цей теоретичний підхід, що відкриває нові аспекти в пізнанні права».

Класичне (канонічне) тлумачення «живого права» пов'язують із вченням Є. Ерліха, однак його ідеї були лише одним, можливо, найбільш послідовним вираженням фундаментальних теоретичних інтенцій не лише європейського правознавства, а й молодій соціологічній науки, що саме в цей час претендувала на статус інтегральної науки про суспільство (т. зв. «соціологічний імперіалізм») і намагалась дати універсальне пояснення права як соціального феномену.

Життєвий світ – це правова реальність право-суб'єкта із властивим йому певним рівнем світогляду, рівнем знань про соціокультурний простір (за теорією соціокультурної ситуації технічного суспільства, яку розробив Ю. Габермас); протиставляється поняттю «система». Виходячи з того, що під системою розуміється також право (як регулятив поведінки в суспільстві), то правову основу соціальної сутності суб'єкта слід визнати закоріненою у «життєвий світ» із поправкою на правовий світогляд (певний рівень знань про правове поле соціальної дійсності). Простежуючи реалізацію теоретичної моделі співвідношення «системи» і «життєвого простору», яку запропонував Габермас, можна дійти висновку, що здебільшого відбувається звичайне пристосування людини (у тому числі її життєвого світу) до вимог системи.

Життєвий світ – поняття, яке охоплює ціннісну основу всіх ідеальних утворень і теоретичних конструкцій науки. Введене у філософію засновником феноменології Е. Гуссерлем як поняття, характеризує дотеоретичний досвід – світ донаукового життя у хаосі неупорядкованого світобачення, первинно-побутових структур просторовості й часу, здогадок, передбачень, марновірства, забобони.

Уже давні греки, вважав Гуссерль, мали свій особливий життєвий світ, своє висхідне бачення й розуміння дійсності, яке було не об'єктивною реальністю (у нашому розумінні слова), а уявленням про неї – суб'єктивною цінністю з усіма її смислами й значеннями,

богами, демонами тощо. Життєвий світ – це «глуха, утаємничена атмосфера» (Гуссерль) основоположних цінностей, горизонт усіх сенсів і можливостей свідомості, апіорних структур до- предикативного досвіду, з яких виростають цінності культури, наукові конструкції, філософські установки. Об'єктивність життєвого світу має дещо інший сенс, який раніше ігнорувався, не приймався до розгляду позитивними науками як щось суб'єктивне, аморфне, те, що підлягає подоланню. За Гуссерем, у його центрі знаходиться живе осмислене споглядання, трактоване сучасною наукою як визначене й сум'ятне поняття, щось малоцінне у порівнянні із загальною значимістю логічного.

Між тим, очевидності логіки наукового пізнання потребують підтвердження очевидностями життєвого світу, життєво-світовими апіорі як більш ранніми й універсальними визначеннями. Тільки повернення, «відкопування» з-під більш пізніх пластів світу цих життєво-світових засновників може забезпечити дійсно радикальне і дійсно наукове обґрунтування сучасної об'єктивно-логічної науки, повернути животворний ґрунт сучасній культурі загалом, відкрити можливості побудови інших картин світу, інших перспектив і можливостей розвитку культури. У розумінні життєвого світу феноменологія вибудовує таку «світову схематику»: а) світ наукової об'єктивності; б) численні світи, обумовлені специфічними донауковими інтересами (світ бізнесмена, слюсаря тощо); в) дооб'єктивний світ сприйняття, світ безпосередніх переживань і інтуїтивно покладених орієнтирів, що передбачають майбутній досвід; г) життєвий світ як горизонт, у якому задані й конструюються інші світи – сукупність апіорних структур, що передбачають зразок будь-якого досвіду, «архетипи» просторовості й часу, бачення горизонту й історичності притаманні будь-якій культурі.

Жорсткий позитивізм – це напрям сучасного позитивізму. «Жорсткі» позитивісти (наприклад Дж. Раз) наполягають на тому, що наявність у певної норми моральної якості ніколи не може бути критерієм юридичної чинності цієї норми; критерієм законності має бути просто якийсь визначений соціальний факт, саме те, що ця норма має конкретне суспільне джерело.

Загальне – всеохопна категорія для означення визначеної множини предметів, явищ і процесів, що принципово тотожні в своїй основ.

Звичаєве право. Протягом багатьох віків історії людства серед усіх джерел права провідну роль відігравали санкціоновані державою і обов'язкові для населення давні звичаї та традиції. У своїй сукупності вони створювали звичаєве або т. зв. «неписане» право, котре регулювало більшість відносин у рабовласницькому і ранньофеодальному суспільствах. З плином часу звичаєве право перетворилося на допоміжне джерело, до якого зверталися у разі відсутності відповідних норм у письмових правових джерелах. Доречно зауважити, що майже всі перші правові кодекси теж були систематизованим офіційним викладом давніх правових звичаїв. Проте з подальшим розвитком законодавства було проголошено тезу про пріоритет «писаного права», а з кінцем феодалізму у більшості держав роль звичаєвого права звелася нанівець.

Давню історію має й українське звичаєве право. Своїм корінням воно сягає правових звичаїв Давньоруської держави, основну частину яких згодом було записано у Руській Правді та інших перших актах князівського законодавства, які скоріше фіксували звичаєві норми, ніж творили нові. Руська Правда і «неписане право», що доповнювало її, зберігали свою силу і після татарської навали у Галицько-Волинському князівстві та у Великому князівстві Литовському в перший період його правової історії. З появою Литовських Статутів звичаєве право теж не втратило свого значення. Перший Литовський Статут (1529) прямо вказував, що за умови відсутності законодавчого регулювання керуватися слід «под сумленьем... водлуг стародавнего обычая». Дещо негативне ставлення до звичаєвого права було зафіксовано у Другому Литовському Статуті (1566), який орієнтувався виключно на письмові джерела. Але така позиція виявилася нежиттєвою, і у Третьому Литовському Статуті (1688) було підтверджено роль звичаєвого права як допоміжного джерела. Крім того, Литовські Статуту всіх трьох редакцій кодифікували чимало норм, які походили від прадавніх правових звичаїв. Про можливість використання норм звичаєвого права йшлося й у поширених на Україні збірках магдебурзького права П. Щербича, Б. Гроцького та ін.

Виключно на підставі звичаєвого права діяли т. зв. копні (громадські) гуди. Їх існування спершу не було офіційно санкціоновано польсько-литовською владою і ґрунтувалося лише на мовчазній її згоді й відсутності прямих заперечень. Згодом у Третньому Литовському Статуті діяльність цих судів дістала офіційне закріплення. Таким чином, в Україні мали місце всі три відомі в науці способи перетворення звичаю у правову норму: не заперечення з боку держави ініціативного застосування громадянами правових звичаїв; фактичний розгляд справ у суді на підставі звичаєвого права; закріплення правових звичаїв у письмових джерелах.

Звичай є досить своєрідною формою соціальної регуляції. В суспільному значенні – це форма поведінки людей, яка в результаті багаторазового повторення в часі і просторі набуває певну стійкість, закріплюється в практичному досвіді, психології, а також в ідеології тої чи іншої соціальної групи. В основі звичаю лежать елементи суспільної необхідності, які на початкових етапах роблять його найбільш близькою до реальних потреб людей формою регулювання їх дій, а також способом наслідування надбаного соціального досвіду. Вимоги звичаїв засвоюються людьми в процесі безпосередньої виробничої діяльності, взаємного спілкування. Людина, що входить в певну соціальну групу, засвоює їх вимоги з дитинства. На відміну від інших соціальних нормативних утворень звичай не залишає сумніву в тому, чи дотримуватись його вимог, чи не дотримуватись, бо не дає можливостей вибору. Тому, поряд з підвищеною стійкістю, психологічною схильністю до нього людей, звичай характеризується також консервативністю; обмежуючи можливості прояву людської ініціативи, він робиться на певному етапі свого існування реакційним і вимагає довгої боротьби, в результаті якої беззаперечність його вимог вдається подолати.

Загальне благо, спільне благо – суспільний ідеал, прямування до якого та/або досягнення якого покликано максимально покращити життя кожної людини окремо і всього суспільства в цілому.

Існує два основних напрями вирішення питання про співвідношення загального блага індивіда та суспільних елементів: загальне благо є синтезом індивідуальних благ (лібералізм); загальне благо не підлягає поділу і є спільним для спільноти та/або колективу (комунітаризм). Компромісний погляд на загальне благо полягає у тому, що загальне благо включає об'єктивно необхід-

ні умови для мирного співіснування всіх членів суспільства як вільних і рівноправних суб'єктів і тим самим одночасно – загальні умови для вираження і захисту блага кожного з них. Таким чином загальне благо не відокремлене і не протиставлене благу кожного.

Категорію загальне благо започатковано античними мислителями як діалектичну пару індивідуальному благу. Реальне джерело загального блага – природа людини як соціальної (політичної) істоти. Відмінності у розумінні загального блага полягали у різному розумінні його співвідношення з індивідуальним благом. Демокрит стверджував пріоритет загального блага перед індивідуальними інтересами, розглядаючи державу як гаранта загального блага. Категорія блага є центральною у діалозі *Платона* «Зақони», причому *Платон*, не надаючи її однозначного тлумачення, лише виокремлював та ієрархізував блага (розум, душевне здоров'я, справедливість, мужність, краса, багатство тощо). Для *Платона* загальне благо є пріоритетом для держави тільки тоді, коли воно є синтезом індивідуальних інтересів, створюючи тим самим «щастя держави як цілісності». За *Платоном* способом досягнення загального блага є піклування з боку мудрого правителя, який керується справедливим законом. *Аристотель* розглядав благо як основоположну цінність, досягнення якої є метою будь-якого, в т. ч. міжособистісного спілкування. Загальне благо у трактуванні *Аристотеля* є похідним від індивідуального блага, яким для кожного є спілкування з подібними до себе істотами. Здатність і прагнення людини до спілкування породжує досконалу форму об'єднання громадян задля благого життя – державу. Метою держави є загальне благо, а політика є наукою про вище благо як людини, так і держави. *Цицерон* убачав загальне благо у правовій рівності громадян, пов'язаних між собою згодою у питаннях права і спільністю інтересів, ототожнюючи правовий порядок та державу. Християнство внесло нові смисли у поняття загальне благо, розуміючи його як корпоративність вірних (*corpus Christianum*), складовою якої є благодійність та допомога нужденним членам спільноти. Своєю чергою добротинність «поверталась» благодійнику через порятунок його душі: «Блажен той, хто опікується жебраком, в день лютий його врятує Господь». Середньовічна християнська філософія (*Аквінат*) доповнила ідею загального блага ідеєю троїстого поділу *corpus Christianum*, у якому кожен стан робив свій внесок у загальне благо: духовенство опікувалося моральним здоров'ям суспільства, лицарство його охороняло, орачі його годували.

Флорентієць Р. де Джироламо вважається автором першого спеціального дослідження концепту загального блага (трактат «De bono communi», 1301-02). Він наполягав на пріоритеті загального блага перед благом індивіда, як частини цілого є лише потенційним буттям, що існує тільки щодо цілого, яким є Бог. Е. Роттердамський у трактаті «Виховання християнського князя» розвинув ідею відповідальності правителів за добробут суспільства. Мудрий мораліст князь- філософ має спрямувати вільну волю вільних співгромадян в інтересах вітчизни, суспільного блага, «політичної чесноти». Н. *Макіавеллі* сформував практично протилежний цьому ідеал правителя, який піклується про загальне благо. Якщо мета правителя спрямована на загальне благо, то всі засоби для її досягнення є виправданими. Т. *Мор* проблему правителя, що піклується про загальне благо, взагалі відсунув на другий план. Основою загального блага в його утопічному проєкті є комуністичний порядок, за яким жоден громадянин не є власником індивідуального блага: усі блага є тільки колективними. Таким чином, поняття колективних благ та загального блага повністю ототожнено, що стало прикметною рисою усіх подальших комуністичних версій загального блага.

Злочинні знаки – сліди злочину або створювані у процесі слідства копії певних об'єктів дослідження. Ці знаки є предметом вивчення криміналістики, саме ця сфера юридичної науки найчастіше має справу з немовними знаками (іконічними, індексами, символами). До іконічних знаків у сфері криміналістики належать відбитки пальців чи зубів, копії документів, фотографії, фотопроботи і т. д.; індексами є не що інше, як сліди злочину чи злочинця; символи можуть використовуватися з будь-яких сфер життєдіяльності людини, тому можливі найрізноманітніші їх прояви (від стародавніх ієрогліфів до новітньої свастики). Вміння правильно і швидко «читати і розшифровувати» такі знаки – велика майстерність слідчого чи оперативного працівника; це дає можливість розслідувати і розкривати злочини так би мовити по «гарячих слідах» (така процедура має свої особливості).

Знак – матеріальний, чуттєво сприйнятий предмет, подія або дія, що вказують на іншу річ, предмет, подію, дію. Знаки поділяються на мовні та немовні; останні, в свою чергу, поділяються на знаки-сигнали, знаки-копії, знаки-ознаки і т.п.; основна категорія і предмет дослідження семіотики.

У логіко-філософській традиції знак розуміють як певний матеріальний носій, що представляє іншу сутність (в окремому, але найважливішому випадку – інформацію). В лінгвістичній традиції знаком називають двоскладову сутність (матеріальний носій називається означником, а те, що він представляє, – означуванням). У структурі функції (уваги, мислення, пам'яті тощо) знаками вважають особливі регулятори – психологічне знаряддя, за допомогою якого формується свідомість.

Знаки є водночас і засобами пізнання, і знаряддями впорядкування об'єктивної дійсності, адже в людській життєдіяльності вони виступають абстрактним та узагальненим її відтворенням у проекції на загальносуспільні відносини. Правовий знак як елемент певної знакової системи організовує мисленнєву, а отже, й поведінкову діяльність суб'єктів правовідносин.

До того ж, можна говорити про знак як про функцію. Наприклад, Ж. Бодріяр наділяв знаки соціальною функцією перспективи, розрізнення, сегрегації, споживання, обміну, диференціації, відтворення і редукції тощо. Тобто правовий знак виступає до певної міри своєрідним еквівалентом правової дійсності (або її частини), відтворюючи і редукуючи її, диференціюючи і структуруючи її як систему знаків, окреслюючи перспективи розвитку і даючи можливість просто її зрозуміти.

Знак-ікона (або знак-копія, його значення повністю визначається предметом, який він копіює) – це, наприклад, фотроботи, відбитки пальців, копії документів тощо.

Знак-індекс (по-іншому його називають знак-прикмета або знак-ознака, значення визначається контекстом перебування предмета, його властивостями та відношеннями з іншими предметами) – це, наприклад, сліди на місці події чи злочину.

Знак-символ (безпосередньо не пов'язаний із предметами та їхніми властивостями, які відображає, здебільшого цей знак має статус умовного, узагальненого, абстрактного позначення) – це, наприклад, синьо-жовтий прапор і герб-тризуб як знаки держави Україна, образ богині Феміди з шальками терезів і мечем у руках як знак правосуддя, синій однострій установленого зразка як знак працівника ОВС України і т. д.

Знаки пенітенціарного середовища. У виправно-трудових установах, як правило, побутують ті ж злочинні знаки, що й на волі

(злочинці спілкуються жаргонними вербальними, жестикуляційними, поведінковими та ін. знаками), однак створюються і нові знаки. До останніх можна віднести натільні татування – символічні зображення, що означають кількість років позбавлення волі, кількість разів відбування покарання, роль, яку виконував ув'язнений у тюремному колективі, та інше. Знаковими у цій сфері є назви майже всього, що оточує в'язнів, що з ними відбувається і навіть їх самих. Так, наприклад, в'язницю чи колонію називають «академія» (може, через те, що тут справді неабияка школа життя), жіночу виправно-трудова колонію – «курятник», в'язнична юшка – «баланда» (з часом стала узагальненою назвою в'язничної їжі, і «їсти баланду» означає бути ув'язненим). Тут простежується чітка ієрархія серед ув'язнених: «бугор» (особа, яка верховодить серед в'язнів), «пахан» (почесний злодій похилого віку), «зек» (ув'язнений), «півень» (пасивний гомосексуаліст), «ображений» (пасивний гомосексуаліст, якого всі принижують і ображають), «бичок» (угодований в'язень, учасник втечі, призначений для канібалізму), «зелений прокурор» (втікач навесні); і навіть серед працівників виправно-трудових установ: «шеф» (начальник колонії), «кум» (оперативний працівник), «кусок» (контролер-прапорщик), «тато» (начальник загону). Є також свої поведінкові знаки: «бузити» (битися, конфліктувати), «висіти» (перебувати під вартою), «відкинутися» (звільнитися з місця ув'язнення), «звалити» (втекти), «закозлити» (насмятися з когось; принизити когось), «загнати під нари мокрими трусами» (насмятися з когось; принизити когось), «опустити» (принизити, образити когось), «очко рвати» (вислужуватися перед адміністрацією колонії). Є, звичайно, і свої рідні, відповідні місцю й атмосфері, символічні артефакти (наприклад, найбільш принизливим місцем у камері вважається місце біля унітазу («ощадкаса») і відводять його тільки для «опущених»). Тобто знову ж таки знаки виконують функцію структурування, градації, маркування всього пенітенціарного середовища.

Знакова модель формується шляхом заміни одного об'єкта (речі, факту, процесу чи явища) іншим, який водночас зберігає всі сутнісні властивості та ознаки похідного об'єкта (процесу чи явища). Один об'єкт може мати багато моделей. Для прикладу, людину в межах механічної фізики можна розглядати як матеріальну точку; в хімії – як сукупність різних хімічних речовин; у біології – як органічну систему, що прагне до самозбереження; в соціології – як особу, члена колективу; в юриспруденції – як суб'єкта право-

відносин і так далі. Водночас одна модель може відтворювати різні об'єкти. Наприклад, норма права є моделлю, що умовно відображає цілу систему – об'єкт (предмет) і суб'єкт, правовідносини, що виникають між ними стосовно об'єкта (предмета), правову ситуацію загалом тощо.

Право є моделлю правової дієвості – своєрідним мисленнєво уявним об'єктом, що матеріалізований у текст, який у процесі реалізації замінює об'єкт-оригінал, зберігаючи найважливіші для цього процесу типові ознаки цього оригіналу. Іншими словами, це спрощене уявлення про реальний об'єкт, процес або явище (правову дієвість).

Знакова система – це зв'язне ціле взаємозалежних знаків, причому така зв'язність полягає не так у значенні елементів, як у відношеннях між ними.

Парадигмальне розуміння права і правової дієвості як знакових систем передбачає поділ їх на асоціативні семантичні поля (за Ф. де Соссюром), що диференціюються через потиствалення іншим полям у цій же структурі. Це може бути поділ за галузевим принципом, за суб'єктним чи об'єктним, часовим чи просторовим і т. д. Але в будь-якому випадку відносини схожості між частинами однієї знакової системи (права та правової дієвості загалом) служать для розрізнення цієї системи з-поміж інших (в межах одного соціокультурного простору).

Право та правова дієвість як знакові системи складаються з дрібніших, аналогічно сформованих знакових систем. Однією з таких систем є мова права як система вербальних знакових засобів, що відтворюють елементи правової дієвості. Ця знакова система складається зі спеціальних юридичних термінів, що мають особливий правовий зміст. У межах цієї семантичної системи визначають дві семантичні категорії: висловлювання, імена (загальні, одиничні, абстрактні, конкретні) та юридичні терміни («право», «закон», «правопорушення», «злочин», «покарання» і т. д.), які мають специфічний зміст і предметно-галузеве значення.

Зміст – внутрішній зв'язок елементів і процесів організованої певним чином системи матеріальних і духовних явищ.

Знання – форма засвоєння результатів пізнання, для якої характерне визнання їх істинності.

I

Ідеалізм – загальне позначення філософського напрямку, послідовники якого розуміють дух, свідомість, мислення, психічне як першооснову дійсності, а матерію, природу, матеріальні речі розглядають при цьому як похідні від духовного, від свідомого. Існують дві основні форми ідеалізму: об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктивний ідеалізм абсолютизує об'єктивний зміст свідомості, переважно її раціонально-логічну сторону, відстоює ідею первинності світового розуму, надлюдської, позасуб'єктної свідомості. Суб'єктивний ідеалізм абсолютизує ті чи інші сторони індивідуально-почуттєвого буття людини, індивідуальну свідомість, волю, емоції, відчуття тощо. Для суб'єктивного ідеаліста світ, дійсність є лише сукупністю почуттів.

Ідеаціональне право – концепція розроблена російсько-американським соціологом П. О. Сорокіним, позначає історично перший, традиційний тип морально- правової цивілізації, ієрархія цінностей якої сягає надчуттєвого світу та його абсолютної домінанти – Бога.

Ідеальне моделювання, яке базується не на фізичній схожості об'єкта і моделі, а на мисленнєвій аналогії. У цьому аспекті розрізняють знакове і математичне моделювання. Перший вид використовує як моделі знакові перетворення – схеми, графіки, креслення, описові формули, набори символів. Другий досліджує об'єкт через моделі, описані мовою математики, – засобами математичних формул. Для права в основному більше властивий перший вид моделювання, хоча є приклади математичного моделювання у праві.

Див.: *Інформаційна модель, Матеріальне моделювання.*

Ідея права – це даність свідомості людини, що має визначений зміст, що виражає в найзагальнішому плані момент повинності. Ідея права має лише потенційну дійсність, на відміну від позитивного права, але ця потенційність настільки істотна, що задає нормативну силу позитивному праву.

У структурному плані ідея права припускає наявність *суб'єктивного (антропологічного)* компонента, тобто містить інформацію про те, хто здатний бути суб'єктом права, на кого воно орієнтується. Таким суб'єктом є той, хто вміє відрізнити цінне від нецінного;

аксіологічного компонента, тобто являє собою систему цінностей, які реалізуються у праві, що виражається інтегрально у понятті справедливості; *деонтологічного* компонента, тобто виступає у вигляді ідеї повинності, що виражає єдність прав і обов'язків.

Ідіолект – елемент індивідуальної мови. Ідіолекти враховуються на рівні набуття мовних навиків індивідуумів, які причетні до правотворчості як процесу вербального моделювання всіх імовірних варіантів правовідносин. Правовий знак формується за умови узгодження ідіолектів соціальних суб'єктів, після чого ті втрачають свою сутність (індивідуальність), набуваючи ознак конформізму (адаптивності) й конвенційності (домовленості).

Іллокутивність – теоретична розробка Дж. Серля, за якою він вирізняє п'ять основних іллокутивних сил мовлення – асертиву (повідомлення), комісиву (примус), директиву (зобов'язання), експресиву (прояв емоцій) і декларативу (внесення змін). Комунікативна філософія під час комунікативної взаємодії соціальних суб'єктів робить ремарку на іллокутивність і **перлокутивність**, тобто досягнення порозуміння і здійснення впливу. В опосередкованій правом інтеракції поведінка постає у різноманітних «констеляціях» залежно від того, беруть на себе провідну роль у координації діяльності ілокутивні зусилля (спрямовані на право-порозуміння) чи перлокутивні (зорієнтовані на право-вплив).

Іманентна характеристика – ознака предмета чи вища, властива їх природі, внутрішньо притаманна їм; це те, що міститься в самому собі, не переходячи в ніщо інше. Метод дослідження, що визначається виключно самим його предметом, є іманентним. У І. Канта іманентність протилежна трансцендентному; сфера законного (іманентного) застосування розуму обмежена світом явищ, що містяться у досвіді. Так, зло є іманентною ознакою будь-якого суспільного утворення; суб'єкти правової інтенції завжди іманентні щодо правомислення: правові наміри і прагнення, виражені у правових діях і вчинках, насамперед осмислені, внутрішньо омовлені, оцінювально «пропрацьовані»; протиправна поведінка є іманентною ознакою правопорушення; юридична відповідальність – іманентна характеристика правовідносин тощо.

Імператив (від лат. *imperativus* – владний, від лат. *impero* – наказую) – імператив (в філософії) – безумовне моральне веління;

категоричний імператив Канта – загальний всеохоплюючий моральний закон, внутрішньо притаманний кожній людині.

Імператив категоричний – фундаментальний моральний принцип Канта. За Кантом, існує єдиний фундаментальний моральний принцип: чинити так, аби завжди розглядати інших людей як цілі, а не як засоби.

Цей принцип є імперативом (командою), і він є категоричним (застосовується без винятків, у всіх випадках, місцях і обставинах). Він є класичним прикладом етичних теорій, систем моралі, що зосереджуються радше на істинному характері поведінки (і намірах особи), аніж на наслідках цих дій.

Імператив (в юриспруденції) – обов’язковість. Наприклад імперативна норма (обов’язкова норма). Імперативний метод – це метод владних приписів (наказів), який заснований на відносинах субординації (підпорядкування) одних суб’єктів іншим (застосовується в кримінальному, адміністративному та ін. галузях права).

Імперативність – безумовність вимоги до поведінки, точне визначення прав та обов’язків суб’єктів правовідносин, що виключає неприпустимість будь-яких відхилень. Як метод правового регулювання імперативність є вихідним моментом абсолютної більшості норм права, особливо тих, що визначають повноваження органів держави і посадових осіб і де діє постулат «Посадовій особі дозволено тільки те, що прямо записано в законі». Протилежністю імперативності є диспозитивність.

Інволюція правосвідомості – регресивний процес під час якого складні нормативно-ціннісні структури ушкоджуються або руйнуються, внаслідок чого починають домінувати нижчі структури, більш прості та примітивні, що легко потрапляють під владу різноманітних ідеологем і міфологем. Так, у колишньому СРСР в результаті революційних, а точніше катастрофічних змін склалася масова квазі-правова свідомість, здатна існувати в полоні ілюзій, самообману і досить індиферентно сприймати підміни, що відбулися, – неправу замість права, несправедливість замість справедливості, режимне існування замість свободи тощо. Коли різноманітні форми неправу у виді практики класової боротьби, диктатури пролетаріату, громадянської війни, революції, боротьби з ворогами народу або антиподами комуністичної моралі стали з подачі ідеологів сприймається масами як правомірні соціальні акції, це означало ніщо інше, як сходження сус-

пільної свідомості до доправового стану, тобто інволюцію. За допомогою ідеологізованої філософії, юриспруденції, художньої літератури, театру і кіно правосвідомість не розвивалася, а піддавалася цілеспрямованому, методичному деформуванню, наслідком якого стала атмосфера майже загального нерозуміння масами того, що насправді відбувається з їхніми природними правами та свободами, із соціальною дійсністю в цілому. Ідеалізована свідомість, безпомічна перед реальністю, легко сповзала на ще нижчий щабель – до міфології. Народи Росії, які не встигли пройти через виучку філософським раціоналізмом і скепсисом, демонстрували дитячу довірливість до думок авторитетів і некритичне ставлення до протиправних директив вождів. Міфологізована свідомість, будучи за своєю природою доправовою, виявилася благодатним ґрунтом для розгортання інститутів неправової державності та посилюваних інволюцій більшості соціокультурних форм.

Індивідуалізм (лат. *individuum* – індивідуум, особина), тобто така позиція або принцип, відповідно до яких інтерес індивіда (у окремих випадках сім'ї) визнається пріоритетним відносно колективного (групового або громадського) інтересу, а його благо, свобода та особистісний розвиток як вища мета, відносно якої соціальні інститути та групи є засобом або умовою її досягнення.

Інкультурація – процес освоєння (вивчення) культури даною спільністю чи суспільством.

Інобуття – філософська категорія, що визначає процес суперечливого розвитку світу та людини в ньому, можливість виходу за межі наявного буття в нові буттєві стани.

Категорія «інобуття» (*Anderessein*) у сучасному значенні генетично походить з філософії Гегеля і виражає вихід будь-якого явища на новий щабель розвитку при збереженні своєї онтологічної своєрідності. Так, у системі Гегеля буття природи розгортається як інобуття Абсолютної Ідеї, а дух постає інобуттям природи. Стосовно людини інобуття є власним буттям, але й іншим по відношенню до попереднього стану (дитина-підліток).

У сучасній філософії інобуття осмислюється передусім як буття іншої особистості, з якою людина може вступити або у відчуження, або у *комунікацію*. Звідси категорія інобуття стає поруч із словосполученням «відкритість буття», яке характеризує комунікативну спрямованість людини і є характерним для низки філо-

софських течій сучасності – *екзистенціалізму*, персоналізму, комунікативної філософії, *екзистенційної антропології*, *метаантропології*. Така відкритість зрештою означає *толерантність* – здатність до діалогу та консенсусу.

Подєколи інобуття трактується як синонім потойбічного, трансцендентного буття – буття за межами емпіричного існування. Цей ракурс вживання даного терміну також натякає на здатність особистості до безмежного розвитку, до виходу за обрії буттєвості.

Інститут правовий – сукупність юридичних норм, що регулюють певний вид соціально-правових відносин (інститут успадкування, шлюбу, інститут прав людини тощо) з метою гармонізації взаємовідносин між суб'єктами права на основі принципу верховенства права.

Інтелект – це якісні й кількісні характеристики розуму, своєрідний його критерій. Якщо розум є даний людині природою, то інтелект в основному є результатом соціалізації особи.

Інтелектуальна культура юриста – це знання законів логіки, вміння її використовувати у пізнанні правової дійсності, здатність правника приймати логічно обґрунтовані рішення, забезпечити їх неспростовну аргументацію.

Інтелігібельний – той, що досягається лише засобами теоретичного рівня пізнання, засобами мислення.

Інтенційність у праві пов'язана з поняттям так званого «первісного наміру». Первісність до певної міри відтворений у юснатуралізмі, тобто притаманний теорії природного права, тоді як позитивізм дотримується текстової интенційності. На вирішення цієї суперечки філософи права запропонували ліберальну версію оригіналізму, запровадивши поняття різних рівнів наміру. І ця позиція, на нашу думку, є найбільш об'єктивною, бо дає підстави вважати право відтворенням різнопланових интенцій (намірів) правотворців, а це, зі свого боку, дає можливість стверджувати, що право максимально повно враховує суспільну интенційність. Глибока интенційність (цілеспрямованість) права полягає у здійсненні впливу на правовий світогляд, формує у соціального суб'єкта правову інтенцію, що, як правило, проявляється зовні у правослухняній поведінці. Іntenціональною є і сама мова права, підпорядкування якому

передбачає і переоцінку правового імперативу, і визнання безмежного авторитету права.

Інтерсуб'єктивність – (від лат. *inter* – між і *суб'єкт*) – поняття, яким визначають елементи структури суб'єкта, що відповідають усій множині суб'єктів, виступають основою їхньої спільності та комунікації.

Поняття «інтерсуб'єктивність» ґрунтовно розроблене в феноменології Е. Гуссерля. Передумова інтерсуб'єктивності – конкретний світ-феномен, життєвий світ, як світ суб'єктивно-співвідносного, світ-горизонт мети і всіх устремлінь. Мета та устремління реалізуються в предметах, наявні як речі повсякденного досвіду людини і культурно-історичної реалії, що нетотожні об'єктам наук. аналізу (хоча можуть бути піддані такому аналізу). Життєвий світ можна розглядати у природній і у феноменологічній установці. У природній, за Гуссерлем, люди просто занурені в нього, а у феноменологічній – усвідомлення життєвого світу наперед даного, співвіднесеного з суб'єктивністю людини, що безперервно наділяє значеннями (смыслами) предмет і відносини світу життя. Проблему І. Гуссерль спочатку формував як проблему опису умов можливості смислових зв'язків індивідів як дух. сутностей-монад. Пізніше постановка проблеми набирає вигляду парадоксу людської суб'єктивності, що водночас є і конструюючим світ суб'єктом, та існуючим у світі об'єктом, а потім розширюється до парадоксу універсальної інтерсуб'єктивності. Ця універсальна інтерсуб'єктивність як людство, що включає в свій світ «всю сукупність об'єктивного», є частина світу і водночас конструює світ. Поняття «інтерсуб'єктивність» є одним із ключових у феноменологічній соціології (А. Шюц, А. Сікурел, Г. Гарфінкель). Аналіз інтерсуб'єктивності здійснюється тут у напрямку розкриття типових, взаємоузгоджених структур свідомості та поведінки індивідів, що формуються в комунікативних взаємодіях, інтеграціях, зміні соціальних ролей.

Інтроспекція – (від лат. *introspecto* – дивлюся всередину) – метод психологічного дослідження, який полягає в спостереженні власних психічних процесів без використання будь-яких інструментів або еталонів.

Інтроспекція – метод поглибленого дослідження і пізнання людиною моментів власної активності: окремих думок, образів, почуттів, переживань, актів мислення як діяльності розуму, структурують свідомість, і т. п.

Інтуїція (лат. *intuitio*, від *intueor* – уважно дивлюсь) – здогад, проникливість, які ґрунтуються на попередньому досвіді; у філософії – безпосереднє осягнення істини без наукового досвіду й логічних умовиводів.

Інформаційний запит – це звернення, вимога про надання можливості ознайомлення з офіційними документами.

Інформаційна культура має за основу знання про інформаційне середовище, закони його функціонування, уміння орієнтуватися в інформаційних потоках, ефективної життєдіяльності в інформаційному суспільстві.

Інформаційна культура юриста – це ступінь володіння належним обсягом інформації для забезпечення прав і свобод громадян, вміння удержувати й ефективно реалізовувати її у юридичній діяльності

Інформаційна послуга – це здійснення у визначеній законом формі інформаційної діяльності з доведення інформаційної продукції до споживачів, щоб задовольнити їх інформаційні потреби.

Інформаційна продукція – це матеріалізовані результати інформаційної діяльності, призначені для задоволення інформаційних потреб громадян, державних органів, підприємств, установ, організацій.

Інформаційно-правова культура особистості – це позитивна частина правосвідомості і її виявлення у правомірній діяльності, висловлюваннях і поведінці особистості у глобальному кіберпросторі.

Інформаційна модель створюється за допомогою різноманітних мовних засобів. Знакова інформаційна модель може бути представлена у формі тексту (що найбільш прийнятне для права), формули (використовується в описовій формі), таблиці і так далі.

Не завжди моделювання передбачає створення натуральної подоби. Іноді достатньо володіти необхідною інформацією про досліджуваний об'єкт. У такому контексті можемо говорити про право як певну модель обов'язкової, дозволеної, заохочуваної чи забороненої поведінки соціальних суб'єктів.

У даному випадку право є системою вербальних повідомлень, що залежно від домінування певної семіотичної характеристики можуть бути передбаченням можливих правових явищ, застереженням від небажаних дій і вчинків, вольовим наказом та вказівкою, залишаючись при цьому стратегічним текстом, що передає вербальну модель бажаного і дозволеного через омовлення чітких стандартів і критеріїв поведінки соціального суб'єкта. Джерелом правового повідомлення виступає вся сукупність явищ, дій, подій, емоційно-вольових, вербально-поведінкових та ціннісно-нормативних проявів суб'єкта як члена соціальної спільноти, яку символічно можна передати поняттям «суспільство».

Див.: *Знакова модель, Комунікативна модель.*

Інформація – це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, які відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі.

Інформація конфіденційна – це відомості, якими володіють, користуються й розпоряджаються фізичні чи юридичні особи, котрі поширюють їх на власний розсуд відповідно до умов, здебільшого передбачених законом.

Інформація правова – це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення, боротьбу з ними та їх профілактику.

Історизм – принцип підходу до дійсності як до такої, що розвивається у часі, тобто принцип пізнання речей та явищ в їх становленні й розвитку, в органічному зв'язку з умовами, що їх породжують. Суть історизму відображається в обов'язковості при здійсненні дослідження явищ, застосування методології, яка дозволяє вивчити причини, умови їх виникнення, з'ясувати тенденції подальшого розвитку, розглядаючи їх як у ретроспективі, так і у перспективі. Як певний спосіб теоретичного дослідження історизм є фіксацією не будь-якої зміни, а тієї, в якій відбувається формування специфічних властивостей і зв'язків явищ та речей, які визначають їх суть, своєрідність. Історизм передбачає визнання незворотного й спадкоємного характеру змін явищ та речей. Використання історизму дозволяє сформувати об'єктивну картину розви-

тку природи й суспільства, відкрити закономірності їх взаємодії (коеволюції).

Історія ментальностей – це історія на перехресті; історія уповільнення. Вчорашні уявлення уживаються в ній з фрагментами давньої магічної свідомості. Кардинальне завдання – розгадати той зв'язок, швидше духовний, ніж логічний, у якому перебувають ті уламки минулих світів. Інша проблема – зрозуміти, як ця мішанина передається із покоління в покоління.

Історична пам'ять народу – найважливіший компонент його духовної сфери, який дозволяє підтримувати безперервність етнічної еволюції, спадкоємність народного досвіду, передавати накопичене багатство національних цінностей наступним поколінням. Історична пам'ять народу особливо актуалізується і активізується в переломні, кризові епохи, коли буття етносу зазнає серйозних та суворих випробувань.

Історична свідомість – сукупність міфологічних, фольклорних, історико-художніх, наукових цінностей, кількість і зміст яких відповідають системі видів духовної діяльності суспільства в історичному поступі. Також в історичну свідомість входять такі важливі її компоненти як соціальна пам'ять, історичні факти, історичні закони, суспільно-історичні передбачення та суспільні ідеали. У сукупності історична свідомість є певною формою суспільної свідомості, що включає буденно-практичні (відчуття, сприйняття, уявлення, емоції, традиції та ін.) і теоретичні (ідеї, концепції, погляди, принципи і т. д.) знання, цінність яких у відповідні історичні епохи та на відповідних історичних етапах розвитку людства рівномірна. З поступальним розвитком історії людства дедалі зростає теоретичний рівень історичної свідомості, що в сучасних умовах виявляється як наукова ідеологія правового громадян. Суспільства, яке в складних суперечностях і висхідних тенденціях нині формується в світі. Аналіз історичної свідомості передбачає використання системного філософсько-історичного підходу, що включає в себе обґрунтування її історичної культури, як складний і тривалий процес усвідомлення людиною специфіки становища в світі історичного простору і саму історичну свідомість невід'ємно включає індивідуальний і суспільний процеси відтворення об'єктивної дійсності та відповідно до світоглядно-ціннісних орієнтацій людини виступає як її історична самосвідомість дійсного і прогнозуючого

історичного майбутнього. Історична свідомість в усій багатоманітності аспектів і виконання соціальних функцій складає сутність історичної культури особи, соціальної групи, нації, суспільства і виступає важливим фактором конструктивно-перетворюючої діяльності на магістральних шляхах творення нового суспільного буття.

К

Категоричний імператив – (від лат. imperativus – наказовий) – термін, введений І. Кантом для позначення безумовного веління моральній свідомості слідувати в поведінці за законом: «дій так, щоб ти ніколи не ставився до людей тільки як до засобу, а завжди як і до мети», «поводься так, щоб правила, якими керується твоя воля, могли б стати принципами загального законодавства (тобто були визнані моральними всіма)». Умовою категоричного імперативу, за І. Кантом, є *свобода волі*.

Казуїстика (лат. *Casus* випадок) – 1) застосування загальних, переважно юридичних, принципів до окремих випадків; 2) використання у суперечці суто зовнішніх доказів, що не належать до суті справи; 3) спритність у доказі сумнівних чи хибних положень.

Категорії естетики – це вузлові пункти в історії освоєння людиною дійсності «за законами краси». В них збережені основні типи естетичних відносин «я» людини до навколишнього світу, узагальнені характерні естетичні властивості предметного світу. Естетичні категорії поділяють на парні і непарні. Парні категорії: прекрасне та потворне, трагічне та комічне, низьке та піднесене; непарні категорії: зміст, форма, художній образ, художній метод, естетична свідомість, естетична діяльність, естетична культура тощо.

Категорії етики – це основні поняття етики, які в узагальненій формі відображають найістотніші сторони і моменти *моралі*. Виражаючи специфіку і зміст моралі як форми суспільної свідомості та закономірності розвитку моральних відносин, категорії етики тісно пов'язані між собою і становлять цілісну систему. Зміст категорій етики, принципи об'єднання їх, місце кожної з категорій

у загальній системі змінювалися залежно від розвитку *суспільних відносин* і розуміння природи моралі.

Класичний позитивізм виходив з того, що право є наказом суверена, і пояснював обов'язковість позитивного права існування у переважної більшості членів суспільства звичаю коритися цим примусовим наказом (Дж. Остін). Ключовими поняттями класичної теорії юридичного позитивізму залишаються такі, як «суверен», «обов'язки», «санкції», «команда». А його сутність зводиться до того, що крім позитивного знання права нічого більше знати не можна. Пізнавати можна тільки правові явища, а не їхні внутрішній зміст, витоки і сенс.

Кодування / Декодування – процеси закладання інформації у знаки та її сприйняття. У контексті функціонування права кодуванням є процес правотворення, а декодуванням – тлумачення права. Причому, оскільки інтерпретація права може бути не тільки вербальною, а й поведінковою (соціальний суб'єкт демонструє своє сприйняття право-норм через правову поведінку – правослухняну чи протиправну), то декодуванням права можна вважати всі форми реалізації права (виконання, використання, додержання і застосування).

Компаративістика (лат. Comparatio – рівне співвідношення, порівняння) – загальна назва сукупності порівняльних методів у різних областях гуманітарного знання (політологія, історія, правознавство).

Комуніканти – суб'єкти комунікації, співрозмовники. У процесі спілкування в комунікантів (членів суспільства) формується певний метод мислення (К. Леві-Строс називає цей метод «технікою переселення»), тобто здійснюється взаємовплив і формуються певні стереотипи норм співіснування як першооснова законотворчого процесу, який надалі управлятиме поведінкою суспільних комунікантів.

Комунікативістика належить до тих сфер людської життєдіяльності, чиї теоретичні розробки базуються на безпосередньому практичному їх застосуванні. Проблеми сучасної практичної філософії як прикладної етики розглядаються у контексті аналізу питання дискурсивного обґрунтування принципів моралі, взаємо-

відношення універсалістських норм із цінностями соціокультурних життєвих форм, функціонування моральних належностей у комунікативних системах сучасного суспільства – політиці, економіці, науці, культурі тощо.

Комунікативна модель – один із різновидів інформаційного моделювання. Право є комунікативною моделлю; в ньому змодельовано основні зразки правової поведінки соціального суб'єкта, варіанти міжсуб'єктних та суб'єкт-об'єктних соціальних відносин, а також спроектовано саму правову дійсність у межах певного заданого нормативно-регулятивного поля.

Право слід розглядати як модель правової комунікації, зорієнтованої на формування певної поведінки соціального суб'єкта в умовах правової дійсності. У цьому контексті право і правову поведінку слід визнати основними чинниками правової комунікації. Ідеально створена модель організації міжсуб'єктної правової комунікації дає підстави сподіватися на таку ж ідеальну її реалізацію у правовій дійсності через розуміння та рефлексивну інтерпретацію правового оточення соціальним суб'єктом. Адже право тлумачать як певний тип (модель) правового мовлення, розрахований на комунікацію та отримання відповідного комунікативного результату, що дає підстави вважати право вербальним регулятором правової поведінки соціального суб'єкта.

Комунікація правова (від лат. *communicare* – радитися з ким-небудь) – суб'єкт-суб'єктна форма взаємодії для розв'язання проблем у сфері права, у процесі яких відбувається обмін інформацією, спрямований на досягнення результату. Комунікація правова реалізується на рівні: міжособистісної, групової, публічної, масової і крос-культурної комунікації. Комунікація правова виступає способом вербальної та невербальної взаємодії у рамках пошуку справедливості за умови досягнення рівноваги у з'ясуванні спірних інтерпретацій значень та унормування ускладнень через досягнення згоди. Завданням правової комунікації є: вербальне і невербальне (знакове) попередження, зупинення злочинних діянь, несумісних із правомірною поведінкою у суспільстві; надання вербальної прав. допомоги у формі консультацій, запобігання конфліктам, надання підтримки. Комунікація правова здійснюється через формулювання проблеми, вибір способів переконання, аргументування, врегулювання правових позицій комунікантів для урівноваження намірів або розв'язання проблемних ситуацій через вибір альтернативних законних компромісних рішень на підставі дії ко-

мунікативних загальнокультурних норм взаємодії (законів, принципів, традицій). Дія правових норм комунікації здійснюється на основі права на свободу думки і слова; вільного вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34 Конституції України). Комунікація правова є засобом гарантованої та убезпечено правової взаємодії, узгодження і унормування позицій суб'єктів права у ході інтерацій.

Регулятором прав. взаємодії у комунікації є нормативно-правові акти, що регламентують правові інтерації громадян та інших суб'єктів із державними органами та державних органів із різними суб'єктами права.

З активізацією досліджень комунікації з ХХ ст. налічується понад 30 теорій, частина з яких змістовно проектується на правову комунікацію: 1) теорія символічного інтераціонізму Дж. Міда, яка спрямована на конструювання соціальної реальності через процес прийняття ролі іншого суб'єкта. Правове упорядкування взаємин відбувається лише у ході інтерацій з іншістю; 2) теорія координованого управління значеннями висловлювань У. Пірса і В. Кронева, що полягає у творенні єдності позицій через непогодження і водночас координацію значень висловлювань. Мовленева діяльність скеровується на пошук підстав для прав. гармонізації взаємин; 3) теорія порушення очікувань Дж. Бургун, що передбачає адаптацію до взаємодії – коригування очікувань комунікантів. У правовій комунікації в процесі вияву претензії (її зміни) ведеться обговорення критеріїв встановлення згоди щодо пошуку істини, а саме справедливості й рівності; 4) теорія конструктивізму Дж. Делія, в основі якої – людиноцентровані повідомлення та їхні позитивні ефекти для результативності досягнення комунікативної мети. У правовій комунікації такими механізмами стають форми забезпечення істинності з метою досягнення порозуміння; 5) теорія соціального проникнення І. Альтмана і Д. Тейлора, сутність якої – у створенні регульованої близькості через вербальне саморозкриття на основі винагород і затрат. У правових інтераціях йдеться про зміну претензії, встановлення згоди і координацію позицій; 6) теорія зниження невизначеності Ч. Бергера, що полягає у комунікативному зниженні невизначеності суб'єкта, управлінні тривожністю комунікантів із метою досягнення результативності (прав.) комунікації та ін.

Комунікації правовій властиві такі риси:

проблематичність, що виявляється у комунікативних діях комунікантів (суб'єкт-суб'єкт), які перебувають на етапі

з'ясування проблемних правовідносин; 2) оцінка не лише мовних висловлювань, а й вчинків та психологічного стану комунікаторів; 3) несприйняття одним із комунікантів позиції правового роз'яснення змісту сказаного або написаного (у т. ч. в умовах низької правової культури, агресивної форми вербальної чи невербальної поведінки та ін.); 4) ускладненість правового дискурсу методами використання засобів вияву незгоди через: а) надання сумнівної твердженням комуніканта; б) недовіру до правомірності його дій; в) створення додаткових проблемних зіткнень під час правової комунікації, що ускладнюють порозуміння комунікантів.

Суб'єктами правової комунікації є юридичні і фізичні особи, органи державної влади, місцевого самоврядування.

Сенс правової комунікації – основа якісно нових безконфліктних, гармонійних та безпечних відносин: між державою і системою суспільних відносин; між правоохоронними органами і громадянами тощо.

Засобами правової комунікації є мовна система, вербальні та невербальні компоненти, а також система відповідностей між формою і змістом правової взаємодії.

Канали правової комунікації – це шляхи поєднання у взаємодії комунікатора і комуніканта (вокальний, візуальний, тактильний та ін.).

Типи правової комунікації – інтеракції, що характеризуються інформаційною взаємодією (міжособистісна, групова, організаційна, міжорганізаційна, масова, аудитивна, візуальна, аудитивно-візуальна, тактильна); вербальною (словесна) і невербальною (не словесна, символічна) комунікацією. На типах зв'язків та відносин у правовій комунікації позначаються індивідуальні особливості мовця (комунікатора), вербальна і невербальна компетенція, рівень відповідності засадам взаємодії офіційно-ділового стилю, ментальний дискурс та його характер.

Принципи правової комунікації – це система раціонально обґрунтованих вербальних та невербальних дій, що спираються на принципи рівних прав, рівної міри свободи, рівного обов'язку до співвідповідальності осіб, які аргументують у спільному розв'язанні проблем на основі поваги до права на комунікацію іншої особи. Зasadничі принципи правової комунікації сформовані на основі: а) суверенності особи як суб'єкта комунікації; б) юридичної рівності учасників комунікативного процесу; в) консенсуальності; г) правової гарантованості свободи комунікації в рамках забезпечення та непорушення комунікативних прав і свобод інших осіб.

Конвіксія – невелика група людей з однохарактерним побутом і спільним місцем проживання, що існує протягом декількох поколінь. Поряд з консорцією – нижчий таксон етнічної ієрархії. Приклади конвіксії – сільські общини, середньовічні квартали ремісників, дрібні племена. Конвіксія відрізняється невисокими ступенями активності та резистентності.

Конотація права – це процес продуктивного відтворення семантичного значення реальних предметів, що у сукупності створюють певне перцептивне поле функціонування правової комунікації та передбачення тенденцій розвитку права як основи соціокультурної життєдіяльності людини.

Конотація у праві передбачає відтворення загальнолюдських ціннісних орієнтацій – рівності, справедливості, гуманізму, демократизму тощо – завдяки функціональній стилістиці мовленнєвих засобів, які завдяки повторюваності їх використання стають «ритуально-авторитарними» (за Г. Маркузе). У вузькому значенні конотація права – це означення певних властивостей, характеристик змісту, відтвореного в терміні об'єкта правовідносин. У широкому значенні конотація права – це механізм створення символічного універсуму, вербального відображення і семантичного конституювання предметів правової дійсності, що у сукупності створюють певне поле функціонування правової комунікації та передбачення тенденцій розвитку права як основи життєдіяльності людини у біполярному семіотичному полі з урахуванням соціального середовища та психологічної специфіки адресата.

Контекст права – це функціональне середовище. За теорією мовленнєвих актів, називають такий контекст «мовною ситуацією»; «мовленнєвим жанром»; «мовленнєвою реальністю» або «лінгвістичною демагогією»; «семіотичним простором, семіосферою», що до певної міри те саме, що й «ноосфера», тільки взяте під іншим прагматичним кутом зору. За своєю суттю всі ці поняття передбачають одне – середовище функціонування мови. Якщо адаптувати їх до права, то його контекст (як певна цілісність, що пов'язує і пояснює всі явища, факти, дії, події та інші елементи правової дійсності) – це середовище функціонування мови права, або якщо ширше – права як тексту. Іншими словами, контекстом права є весь соціокультурний простір, що ним регульований.

Див.: Право як контекст.

Кордоцентризм – підстава української духовності. Це порівняно нове поняття: воно належить передусім до царини філософії та означає те, що в житті людини, в її світогляді провідну роль, тобто мотиваційну й рушійну, відіграють не розумово раціональні сили людини, а її емоції, почуття або, образно кажучи, потенції людського серця («кордо» взяте від латинського «cor», родовий відмінок – «co», що перекладається як «серце»). Тому-то кордоцентризм – не що інше, як доказ, що домінантою мотивацій і дій виступає серце, а не розум. Адже, згідно з ученням укр. філософії П. Юркевича (1826 – 1874), людське серце набагато швидше, ніж розум, рухається і доходить висновків. Кордоцентризм – це філософське поняття. Та коли його розглядати як підставу української духовності й філософії, то треба визначити, що цей феномен є невідчутною частиною самої істоти української людини. Іншими словами, кордоцентризм українців – це екзистенція, що виступає основою самого буття або й частиною природи українського народу: українець живе, а все його світобачення, поведінка життєвої вартості та культурні надбання узгоджуються з притаманними йому кордоцентризмом, а це те, що українцеві дав Бог, вся українська стихія та його свята земля. Це – феноменальний аспект кордоцентризму та він має ще й інші грані.

Основою кордоцентризму вважають живе й чутливе серце людини. Сам же кордоцентризм – це певна система, життєвий струмінь, що заповнює всі прояви людського буття. Це, власне, збірне поняття, яке й призначається науково-філософським терміном кордоцентризм.

Космос (грец. kosmos, лат. mundus) – поняття, що описує світ як організоване й упорядковане ціле.

В античній філософії термін «космос» вживається вже в Анаксимандра. Вперше космос як «світоустрій», «світ» усвідомлює Геракліт. Поняття «космос» широко використовується досократиками (Парменід, Емпедокл, Анаксагор, Демокріт, Діоген Аполлонійський). У Платона й Аристотеля термін «космос» корелює зі словом «небо».

У сучасній культурі «космос» розуміється як світ планет, зірок і галактик, що оточує планету Земля, причому за винятком її самої. У XX ст. слово «космос» усе більше вживається в контексті існування і діяльності людини. Ставиться питання про «місце людини в Космосі» (М. Шелер) і про Землю як «колиску людства», що повинне вийти у «відкритий космос», освоїти і колонізувати його.

Під впливом польотів у космос формується особливий жанр літератури – «космічна фантастика», що присвячена різноманітним проблемам майбутнього освоєння космосу – технічним, соціальним, моральним – і мала вплив на кілька поколінь інтелектуалів.

Однак з початку 90-х років XX ст. пафос освоєння зовнішнього космосу поступається місцем пафосу освоєння космосу внутрішнього – світів людського духу і душі.

«Космічна фантастика» поступається місцем психологічній фантастиці і «фентезі». На рівні буденної свідомості це зв'язано із широким поширенням персональних комп'ютерів і освоєнням віртуальної реальності у вигляді комп'ютерних ігор і спілкування в мережі Інтернет, яка стає для безлічі людей аналогом і космосу і хаосу.

Краса – в загальному випадку є характеристика персони, місця, об'єкта чи ідеї, що приносить приємні відчуття, і відповідає задоволенню. Краса вивчається як категорія естетики, соціології, соціальної психології та культури.

Краса права – це його гармонійна довершеність і досконалість, що приносить відчуття задоволення буттям права.

Культура – сукупність матеріальних і духовних, нематеріальних цінностей, створених людством протягом його історії. Це поняття може вживатися в таких значеннях: - рівень розвитку суспільства у певну епоху; - те, що створюється для задоволення духовних потреб людини; освіченість, вихованість; рівень, ступінь досконалості права, як розумової діяльності людини; - алгоритми людської поведінки і символічних структур, які надають цій поведінці сенсу і значимості.

Поняття культура об'єднує в собі науку і освіту, мораль, уклад життя та світогляд.

Культура суспільства – це об'єктивна цілісність культурної творчості, структура і закономірності якої не залежать від діяльності окремих колективів або особистостей, первинних по відношенню до них.

Культура колективу – це вид культури, що складається як результат накопичення досвіду, традицій спільної діяльності групи людей, об'єднаної однією метою. Кожному трудовому колективу, в тому числі й колективу органу внутрішніх справ, притаманні певні

ознаки. Найважливіша серед них - наявність суспільно-значимої мети, яка об'єднує членів колективу, і спільна діяльність, спрямована на досягнення цієї мети. Колектив має певну організаційну структуру, зумовлену метою та відносинами управління і підпорядкування. З огляду на це в ньому формується певний морально-психологічний клімат.

Культура особистості – це узагальнена системна характеристика ступеня універсальності розвитку людини в її взаємодії з навколишнім світом і самою собою. Як полісистемне явище вона є інтегративним показником якості, рівня соціальності, соціальної зрілості, активності людини. Це ступінь духовно-практичної універсальності людини як суб'єкта соціокультурної творчості. Універсальність особистості розуміється як всебічність та гармонійність її розвитку (саморозвитку) у перетворюючій діяльності. Культура особистості виявляється через практично-духовну діяльність індивіда як якісно зрілий прояв його соціальності, що свідчить про міру засвоєння соціальних ролей, функцій і в цілому соціального досвіду. Це узгодженість елементів внутрішнього світу людини, що виражають спрямованість її діяльності.

Культура життя юриста – це категорія, що відображає двосторонній процес взаємодії юриста (представника професії) та соціокультурного середовища, у контексті якого створюється особистісно зорієнтоване соціально-професійне буття. Розкриває сутнісний зв'язок соціального буття культури з її унікально-суб'єктивною формою – духовною культурою юриста. Основою культури життя юриста є спілкування, яке надає життєздійсненню полілогічного характеру, сприяє нарощуванню його сенсового осердя.

Через духовний світ юриста встановлюються інформаційні зв'язки між ним як людиною та світом, напрацьовується осмислене ставлення до цього світу, формується здатність до переживання. Особливого значення набувають такі феномени духовності, як любов і віра – формотворчі чинники культури почуттів, суб'єктивно-особистісного світовідчуття; інтелект, що інтегрує індивідуальні когнітивні здібності (почуття, уяву, інтуїцію, мислення) та генерує сенси культури життя людини; світогляд, що виконує роль особистісної самосвідомості й відображає ступінь розвитку суб'єктивності, спрямованість вектору життєвого вибору. Динамічна взаємодія основних рівнів індивідуальної культури

активізує унікальний процес життєтворчості юриста в культурі. Таким чином, культура життя юриста є процесом формування суб'єктивності, що здатна до самотворення та збереження органічного зв'язку з навколишнім світом.

Культурна матриця українського менталітету. Національно специфічний, соціально, історично, культурно орієнтований напрямок світовідчуження народу і становить сутність українського менталітету. Слід при цьому відзначити той факт, що він нерозривно пов'язаний з історичними умовами розвитку нації й відображає зміну народних світовідчужень. І все ж можна визначити ті сталі особливості народної самосвідомості, які складають певну систему, культурну матрицю українського менталітету. З давніх часів панування землеробської культури було пов'язано з культом «доброї матері» – землі. Жіноче «оберігаюче» начало отримало друге дихання в часи козацтва, коли на руках жінок опинилося не тільки господарство, але, не рідко, й охорона (йдучи в поле, мати озброювалися, бо на невольничому ринку найдорожчим товаром були хлопчики до 2-ох років – майбутнє військо яничар). Тому навіки залишилося в українському менталітеті одна із вічних цінностей – жіноче начало, що формується як принцип «антеїзму» (термін походить від імені міфічного персонажа Антея, який був нерозривно пов'язаний з матір'ю-землею і загинув, будучи відірваним від неї). З поширенням християнства формується менталітет, орієнтований на подвійні цінності: «божественну премудрість» християнства та «героїчні ідеали» билинних богатирів – захисників народу. З XVI ст. укр. менталітет спрямований на загальноєвропейські цінності, пов'язані з концепціями Просвітництва і відтворені в ідеалах «людини всесвіту», що нерозривно пов'язані з козацтвом та боротьбою за утвердження власної державності.

Послідовне знищення національної самостійності України, «всмоктування» інтелектуального потенціалу державами-поневолювачами, сприяло виробленню орієнтації на народну творчість. Формується така політична риса українського менталітету, як поетичність, внутрішнім змістом якої є індивідуалізм. Останній нерозривно пов'язаний з гострим несприйняттям деспотизму, абсолютної монархічної влади, ідеєю рівності, повагою до кожного індивідуального буття. Така позиція формує певну «поліфонічність» українського менталітету. Звідси терпимість щодо різних конфесійних напрямів, діалогічність у культурному і побутовому спілкуванні та заглиблення у «внутрішню людину» світ, почуттів,

переживань підсвідомих, вірніше, надсвідомих. При цьому раніше, ніж у європейській культурі, виокремлюється екзистенціальне світовідчуття, що знайшло своє втілення пізніше у «філософії серця» Г. Сковороди та П. Юркевича, у 20-х рр. XX ст. – у «вітаїзмі» М. Хвильового, «кларнетизмі» П. Тичини, системі Л. Курбаса. «Внутрішня людина», пов'язана з сьогоденними переживаннями і не орієнтована на політичні, «державні» справи, тим більше, що ця державність була століттями ворожа щодо неї, чужа їй. Ця концепція підтримується і тим, що в Україні відсутні національно окреслений світогляд, тому ментальність тяжіє до мистецького відображення світу, орієнтована на складне переплетення цінностей «межового», між окцидентальним (західним) та орієнтальним (східним) світом.

Культурна подія – це очікуване або неочікуване суспільне явище, яке внесло певні зміни у матеріальний чи духовний розвиток людства. Різновид широкого кола подій, у тому числі правових.

Культурне середовище – це об'єднання однодумців, які визначають культурну політику, домагаються певних результатів фізичної чи інтелектуальної діяльності.

Культурний контекст – це розуміння єдності всіх напрямів розвитку (формування) культури, характеризується множиною культур.

Культурний потенціал – це ще не досліджений, не врахований запас можливих досягнень культури, її здатності.

Культурні парадигми – це визнані світовою практикою взірці, здобутки матеріальної чи інтелектуальної праці. Тобто це ті культурні ідеали, яких необхідно прагнути досягти.

Культурні тенденції – це напрям розвитку надбань людства, його основні ідеї, які ведуть до конкретної мети.

Культурологія – наука, що вивчає культуру як цілісність, систему, як синтез знань про сутність і закономірності її існування та розвитку, значення культури для людства, способи її пізнання, а також різні, дуже специфічні сфери культурного життя, зразкові форми і норми.

Л

Логічні ментальні норми – це норми, що впливають з мислення, чітких послідовних дій, які обов'язково приводять до конкретного результату у формуванні менталітету, що є бажаним, неминучим. Логіка має свої закони, закони мислення, а також напрями розвитку. У граничному екзистенційному вимірі логіку появи якоїсь ментальної норми обґрунтовує метаантропологія. Можна говорити, що гегелівська метафізична логіка може мати самостійний закономірний напрям – метаантропологічний, який необхідний ментальній логіці.

Легалізація (лат. *legalis* – законний) – 1) дозвіл діяльності якої-небудь організації, її узаконення, надання юридичної сили якому-небудь акту, діянню; 2) підтвердження справжності підписів, що є на якому-небудь документі. Легалізації підлягають насамперед документи, складені за кордоном або призначені для представлення за кордоном. Процедуру легалізації здійснюють консульські заклади у взаємодії з нотаріальними органами.

Легітимація (лат. *Legitimus* – законний) – визнання або підтвердження законності якого-небудь права або повноваження (державної влади, певного соціального інституту, статусу тощо), яке опирається на прийняті у даному суспільстві цінності. Основою легітимації можуть бути традиції та звичаї, харизма, конституційні норми, демократичні вибори, референдум або плебісцит.

Логос (грец. *logos* – слово, зміст, основа, вчення) – у давньогрецькій філософії – загальна закономірність. У досократиків набуло статусу філософської категорії, наділеної яскраво вираженою нормативністю. Так, у Геракліта через Логос до людей доходить зміст вимог Космосу. Логос стає медіатором між людиною і світобудовою, відповідно до якого треба жити, аби вищий порядок не порушувався і міра організованості та гармонійності у світі не зменшувалася. Логос виступає як вихідна формула упорядкованості, від якої похідні смисли, норми і цінності людського буття. Він задає нормативні зразки, відповідно до яких повинні будуватися системи моралі, права, державності.

До імперативів Логосу прислухаються далеко не всі; найбільш чутливі до них мудреці-філософи, які вбачають свій моральний обов'язок у тому, щоб доводити до непосвячених думку про

важливість чуйної уваги до голосу Логосу. Оскільки будь-яке відхилення від вимог Логосу збільшує дисгармонію буття людини у світі, то кожний прояв свавілля «варто гасити скоріше, ніж пожежу» (Геракліт). На жаль, більшість людей із їхнім по-дитячому слабким розумом одержують лише малу частку від розумності Логосу. Тому в їхньому існуванні мало гармонії і надмір нещастя, зла, злочинів. Коли люди і держави діють не відповідно до закону вищої справедливості, коли вони глухі до голосу Логосу, Космос повертається до них своїм грізним ликом, стає фатумом, який нещадно карає винних. Таким чином, Логос в античній свідомості є полюсом бінарної опозиції, на одному боці якої разом із ним Космос, справедливість, правопорядок, а на іншому – хаос, фатум, дисномія, несправедливість.

У християнській культурі Логос набуває статусу імперативу, що прагне до творчості та вдосконалення соціального порядку з вуст божественної Надособистості та його сина Христа як «олюдненого Логосу».

Любов – екзистенціал людського буття, який окреслює найглибше відчуття повноти особистісного буття і переживання цілісності в з'єднанні з іншою особистістю та світом. Саме в любові найбільшою мірою проявляється принципова відкритість буття людини, що знаменує вихід за межі буденних та граничних ситуацій у *метаграничне буття*. В українській мові є декілька слів, які означають любов. Це – кохання, любові, милість, любов. Цікавим є той факт, що при їх вживанні виникає певна ієрархія. Наприклад, часовий прояв любові називають закоханістю, коханням, милістю, а любов як вічне почуття-цілісність, виражається саме словом «любов». У багатьох культурах любов пов'язується з *безсмертям*. Так, наприклад, романськими мовами в слові «любов» (французьке *amur*, іспанське *amor*, італійське *amor*) безпосередньо проголошується безсмертя.

Виходячи з того, що еротична любов найчастіше пов'язується у більшості мов та культур з любов'ю як такою, прояви любові можна класифікувати, виходячи саме з її еротичної іпостасі. Це: 1) любов до себе; 2) еротична любов; 3) надеротична любов.

Любов до себе дає можливість кожній людині пережити, що окрім тілесності вона має ще духовне та душевне начала, які у поєднанні складають особистість. Справжня любов до себе – це зростання та накопичення знань і почуттів, самозміна, яка дає змогу не тільки брати, а й віддавати. Зустріч двох розвинутих особливос-

тей, що вже вийшли за межі лише любов до себе та прагнуть більшого, означає еротичну любов. Головним в еротичній любові є те, що дві особистості з'єднуються в нову цілісність, яка не заперечує, а підсилює неповторність та унікальність кожного з них. Еротична любов є щось більш відкрите та універсальне, ніж любов до себе, однак вона може виникнути лише на основі любові до себе. Людина, що не полюбила себе, не здатна до такого особистісного напруження, як любов до Іншого. У вищих своїх проявах еротична любов виступає як любов-цілісність. Така цілісність стає дійсністю не просто як статеве тілесне поєднання, а як співтворчість чоловіка та жінки. Третім – і найбільш універсальним – проявом любові є надеротична любов. Ця любов виходить за межі егоїзму люблячої пари, відкриває цілісності двох безодню навколишнього світу. Така любов вбирає у себе всі попередні вияви любові і може трансцендувати людину та людство в нову якість.

У давньогрецькій культурі даний вимір любові отримав назву «агапе». Надеротична любов складає екзистенційний фундамент «любові до ближнього», позбавляючи останню невротичних та інфантильних деформацій.

Людина – це істота, яка найбільш відома сама собі у своїй емпіричній фактичності і найбільш трудно вловима у своїй сутності. Спосіб буття людини у Всесвіті настільки унікальний, а його структура складена із настільки різноманітних і суперечливих елементів, що це слугує майже нездоланною перепорою на шляху вироблення якого-небудь кратного, нетривіального і вже в той же час загальноприйнятого визначення таких понять як «людина», «природа людини», «сутність людини» тощо.

Людина правова – метафоричне позначення суб'єкта права як носія прав. здатності – здатності до визнання; ідеал особистості як суб'єкта права.

Питання про те, що таке людина правова, є антропологічним прочитанням основного питання філософії права (що таке право?) та конкретизацією загальнофілософського питання (що таке людина?). Оскільки філософська антропологія визначає людину як людину здатну, то й прав. антропологія може бути представлена як такий підхід до права, коли останнє розглядається крізь призму людських здатностей. Серед різних людських здатностей виділяється і здатність до права, на підставі якої людина одержує визначення «Homo juridicus» (людина юридична).

За юридичною конструкцією суб'єкта права стоїть певна філософська концепція суб'єкта. Так, нормативістський позитивізм спирається на поняття емпіричного суб'єкта, або окремого індивіда; відповідно, суб'єкт права розглядається лише як юридична конструкція і фікція. Протилежна позиція (кантіанська) орієнтується на трансцендентального суб'єкта (єдність індивід. і родового) як деякий ідеал, найвище вираження духу. Однак залишається незрозумілим, навіщо такому суб'єкту право, якщо всі норми належного він сам усвідомлює і виконує добровільно. Більш адекватну концепцію правового суб'єкта обґрунтовує феноменолого-герменевтична філософія права, яка за формами об'єктивного права прагне розгледіти живого суб'єкта, носія дійсної правосвідомості.

Особливість формується на основі індивідуальності. Це суб'єкт прав, чи права (якщо сутність права бачити в правах людини), а отже, суб'єкт свободи. Його відмінною рисою є прагнення до власної і повага до чужої незалежності. Саме за образом людини як особистості корелюється право.

Структура особистості являє собою єдність взаємодоповнюючих орієнтацій: орієнтації на автономію, єдність індивідуальності («внутрішнього Я») і персональності («орієнтації на Іншого»). Правовий суб'єкт знаходить себе в єдності духовної і соціальної особистості. Таким чином, бути правовим суб'єктом – це не означає просто відтворювати зміст позитивного права шляхом тлумачення юридичних норм, але це означає бути живою особистістю, носієм дійсної правосвідомості. В ідеї правового суб'єкта закладена ідея осмисленої поведінки. Емпіричні і життєві межі осмисленого існування виражені в ідеї дієздатності.

Людина як символ. Семіотичні типи людиноцентричних філософських учень можна поділити на позитивні (де людина виступає у вигідному ракурсі), негативні (в яких людину критикують або вивисшують її не найкращі властивості) та нейтральні (що просто констатують якусь людську рису).

До першої «групи» належать:

– людина – *центр Всесвіту* (людина є завершенням еволюції світобудови, сам термін був вперше вжитий в добу Відродження та Просвітництва);

– людина – *міра всіх речей* (homo mensura, Протагор);

– людина – *малий Космос* (ідея мікрокосму в концепції атомізму Демокріта);

– *людина – феноменальна* (як метафора Бога за концепцією феноменології Гусерля, як людина містична за теорією глибинної психології та нової етики або як людина самодостатня за теорією індивідуалістичного анархізму);

– *людина творча* (світ – це інтелектуальна інтерпретація прихованих щиросердечних прагнень творчо мислячого індивіда, К. Ясперс);

– *людина – продукт селекційної діяльності* (на основі цієї ідеї Т. де Шарден започаткував філософську антропологію);

– *людина як самість* (теорія трьох світів людини: світу фізичних явищ; світу суб'єктивних (ментальних і психічних) станів свідомості; світу об'єктивного змісту мислення і предметів людської свідомості – гіпотези, наукові теорії, матеріалізовані проекти);

– *людина активна* (людська реальність створюється зусиллями, що розкриваються через механізми активності і регуляції).

Другу «групу» семіотичних типів людини становлять:

– *людина – ніщо* (людина є істота, завдяки якій у світ приходить заперечливість, Ж.-П. Сартр);

– *людина-машина* (ідея запрограмованості людини як годинникового механізму, Ф. Ламерті; людина – гвинтик механізму у протиставленні її життєвого світу і системи, Ю. Габермас);

– *людина загублена* (філософія Нового часу);

– *людина практична* (людина стоїть нижче від законів природи, а тому залежна від неї, І. Кант);

– *людина бунтуюча* (ідея бунту проти абсурдності людської долі, яку розвинув А. Камю);

– *людина агресивна* (в теорії «мати чи бути» з її провідною ідеєю волі до влади, яку розвинув Е. Фром);

– *людина тоталітарна* (у контексті теорії тоталітарного символізму та міфології Г. Почепцова);

– *людина суперечлива* (ідея діалектичного шляху розвитку людини як істоти недосконалої, С. К'єркегор);

– *людина природна* (її покликання – стати людиною моральною і протистояти своїм природним прагненням, Й. Фіхте);

– *людина подвійна* (у ній співіснують, взаємодіють і борються дві сутності: соціальна й індивідуальна, Е. Дюркгейм; вона є діалогом Бога і диявола, А. Тойнбі);

– *людина з жагою визнання* (теорія Ф. Фукуями про готовність людини ризикувати у боротьбі за престиж).

Третя «група» – це такі семіотичні образи, як:

– *людина – те, що вона робить* (екзистенціалізм);

- *людина еротична* (сексуальна енергія лібідо керує людиною, З. Фройд);
- *людина-подорожній* (homo viator, поняття ввів Г. Марсель на означення права вибору людини);
- *людина – ментальна конструкція* (причому не найголовніша у цьому світі, М. Фуко);
- *людина закорінена в часі* (ідея тут-буття М. Гайдегера);
- *людина-актор* (homo ludens і принцип гри як основний у житті людини, Й. Хейзінга);
- *людина культурна* (теорія О. Шпенглера, згідно з якою людство живе за символічною схемою «народження – розквіт – в'янення – смерть» або «весна – літо – осінь – зима»; теорія С. Хан-тінгтона про конфлікт цивілізацій);
- *людина соціальна* (тобто залежна від соціуму, а також від технологічного та психологічного стану суспільства, А. Тофлер);
- *людина мовна* (мова визначає відношення людини до об'єктивної дійсності, Л. Вітгенштайн; людина занурена в автентичну комунікацію за принципом «техніки переселення», К. Леві-Строс; людина – ім'я-давець, В. Беньямін);
- *людина історична* (людина – основа історії);
- *людина психологічна* (психіка як домінанта у визначенні сутності людини);
- *людина символічна* (теорія семіосфери як середовища, створеного людиною, Ю. Лотман);
- *людина правова* (як активний суб'єкт, атом юридичної теорії, за концепцією антропології права).

Людизознавство – це наука, що починається з пізнання людиною самої себе. Вчені доводять, що існує дві найбільші загадки в усій природі – це розум і Всесвіт. Для людства питання з усіх питань, проблема, що стосується всіх інших і водночас цікавіша за будь-яку іншу, – яке місце людини в Природі та який її зв'язок із Космосом.

Людська гідність – це самоцінність та суспільна значимість людини як біосоціодуховної істоти, яка визначається існуючими суспільними відносинами, не залежить від конкретної людини і має бути рівною для всіх людей.

Людська гідність як соціальна цінність ґрунтується, перш за все, на моралі. Моральна регуляція поведінки людини здійснюється через призму людської гідності, шляхом впливу системи мора-

льних норм і оцінок, які орієнтують людину на певні зразки поведінки і в той же час обмежують її певними рамками. Ці зразки поведінки і межі її здійснення визначаються досягнутим рівнем розвитку існуючих суспільних відносин.

М

Макрокосмос – Всесвіт як зовнішній світ у порівнянні із внутрішнім світом людини. Натурфілософія XVI ст. подавала світ як велетенський людський організм, внаслідок чого навіть найвіддаленіші частини світу (Космосу) мають вплив на долю людини.

Мікрокосмос – стислий і скорочений прояв Всесвіту людською душею, людина, яка відображає всі чудові властивості світу, перебуваючи з ним у найближчій гармонії. Душа людини вважається маленьким Всесвітом; між Всесвітом і мікрокосмосом є взаємний вплив.

Макрокосмос і мікрокосмос – поняття, що характеризують великий світ (універсум) і природу людини як малого світу в їхній взаємодії.

Маніпуляція у праві – ймовірнісний прояв мовлення права. Йдеться про право не як вербальне шахраювання й навіювання інформації, вигідної обмежених кількості осіб або одній людині (хоча і такі приклади відомі історії людства), а радше як про впливовий чинник розрізнення соціальних концептів типу «право – неправо», «правослухняне – протиправне – злочинне», «добро – зло» тощо. І в цьому випадку адресант знаходиться у привілейованому становищі, бо його мовлення є апіорі авторитетним, а адресат змушений сприймати це безапеляційно. Власне такий «примус» і дає підстави говорити про маніпулятивність права, але не більше.

Маргіналізація означає процес соціального падіння або перебування у невисокому і заздалегідь програшному соціальному статусі. Розрізняють особисту, громадську і глобально-структурну маргіналізацію. Маргіналізація кодів права безпосередньо пов'язана із деформацією правосвідомості, відчуттям всюдозволеності, зниженням цінності життя людини. Маргіналізація права означає «занепадницький тип правосвідомості та правової поведінки», що відображає перехідну форму суспільної свідомості. Суть маргіна-

лізації права означає модифікацію його кодів через перехід до нової правової культури, появу перехідних форм юридичних відносин. Відновлення кодів права після маргіналізації майже неможливе, бо в соціальній структурі відсутні аналогічні процеси до проявів типу «війна законів», «правовий нігілізм», «зневажання права» і т. п. Але є один вихід із цієї проблеми – рішучий наступ на злидні, бідність, соціальну нерівність, а значить, і на маргінальне право.

Маргінальність – стан і поведінкові особливості особистості, яка знаходиться у проміжному положенні між якими-небудь соціальними групами, а потім така свідомість ставала основою і субкультур, і контркультур, останні нерідко задавали нові вектори суспільного розвитку (наприклад, християнство, релігійні реформи, більшовизм та ін.).

Матеріальне моделювання – зіставлення з реальним об'єктом його збільшеної або зменшеної копії, яка припускає дослідження за допомогою подальшого перенесення властивостей досліджуваних процесів і явищ з моделі на об'єкт на основі теорії схожості. Наприклад, у сфері юриспруденції це можуть бути навчальні посібники з описом реальних правовідносин, рольові ігри під час вивчення судової системи чи правил дорожнього руху, норми права як відтворення можливих правових казусів та інше.

Матерія – фундаментальна філософська категорія, що означає спільну нестворювану і незнищенну основу всіх речей, їх змін і форм, що здійснюється самочинно поза людською свідомістю. З початку ХХ ст. використовують філософське визначення матерії як категорії для позначення об'єктивної реальності, тобто того, що існує поза нашою свідомістю.

Матрично-трафаретна варіативність – сукупність видозмін, яких може набувати предмет чи явище у певних заданих межах. Герменевтика пропонує практичній філософії комунікації «ідеалістичну настанову», суть якої зводиться до того, що свідомість, опосередкована мовленням, визначає матеріальне буття. Згідно з цією теорією, правовий світогляд через трансформацію право-норм у регулятивну силу, здатну «програмувати» зовнішні рефлексії право-суб'єктів, пропонує матрично-трафаретну варіа-

тивність правової поведінки соціального суб'єкта з урахуванням індивідуальних особливостей сприйняття впливу права.

Менталітет – поняття, що складається з базових теоретичних несвідомих компонентів, які є основою інтегральних установок, настанов, потенційними засадами світосприйняття і які можуть (за певних умов) проявитися в життєдіяльності людини.

Ментальна дискримінація – це поняття, що можна розглядати як внутрідержавне і зовнішньодержавне. До внутрідержавної ментальної дискримінації можна зарахувати гендерну ментальність, національну етнічну ментальність, вікову ментальність, посадову ментальність, професійну ментальність, сільську ментальність та ін.

Ментальна репрезентація – це актуальний розумовий образ тієї або іншої конкретної події, тобто суб'єктивне бачення, розуміння й інтерпретація того, що відбувається. Ментальні репрезентації є оперативною формою ментального досвіду, вони змінюються, але зі зміною ситуації й інтелектуальних зусиль суб'єкта, який постає спеціалізованою й деталізованою розумовою «картиною» розумової ситуації.

Ментальна свідомість – це поглиблений рівень індивідуальної свідомості, що становить універсальну основу кожного знання про світ у реальності, умова, за якої людське знання виявляє істинне значення для життя, отримує онтологічні характеристики.

Ментальне право – це система етнічно-природних вдач людини, які визначають і деякою мірою регулюють синергетично утворену модель мислення і поведінки. Тож ментальне право є належним, бажаним, повсякденним. Людина ним і користується, і визначається за ним як особистість. Тобто в кожній людині норми власного ментального права лежать на поверхні, їх потрібно відчувати, оскільки розумом їх зрозуміти неможливо. Ментально-правові операції мають антропологічне обґрунтування, раціональний та ірраціональний зміст. Спосіб мислення, сукупність інтелектуальних навиків, склад розуму та інші антропологічні компоненти надають ментальному праву раціонального чи ірраціонального змісту.

Ментальний досвід – система психічних утворень і породжених ними психічних та інтелектуальних станів, що забезпечують пізнання дорослою людиною світу і зумовлюють конкретні властивості її інтелектуальної діяльності.

Ментальний простір – це динамічна форма ментального досвіду; суб'єктивний діапазон відображення, в межах якого можливі різні розумові переміщення.

Ментальні норми є емоційно насиченими, складно формульованими і, як правило, зафіксовані в передавальних від покоління до покоління соціокультурних імперативах поведінки: звичаях, традиціях, віруваннях. Ментальні характеристики частіше проявляються не стільки на рівні формально-логічного аналізу, скільки «проговорюються» у прислів'ях, міфах, казках, переданнях, анекдотах. Їх принциповою особливістю є те, що вони можуть бути передані, по-перше, шляхом порівняння з аналогічними характеристиками представників інших етнонаціональних утворень чи інших соціальних груп, по-друге, шляхом зіставлення ступеня прояву ментальних характеристик у різні періоди.

Ментальність – духовне утворення, яке виявляється в характерних особливостях світосприйняття, системі моральних вимог, норм, цінностей, принципів виховання, формах взаємин між людьми, родинних засадах, ставленні до природи і праці, національному характері. Здійснений аналіз феномену «ментальність» та його особистісних виявів дає право стверджувати, що в структурі ментальності доцільно розрізняти емоційний (емотивний), вербальний (когнітивний) і поведінковий (конативний) компоненти. Емоційний компонент охоплює емоційні стани, які передують організації вербального й поведінкового компонентів, і переживання, пов'язані з найважливішими вербальними елементами. Вербальний компонент складається зі знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, що є результатом набуття індивідуального життєвого досвіду, тобто процесів навчання. Поведінковий компонент слугує імпульсом актуалізації елементарних фіксованих установок, ціннісних орієнтацій та етнічних цінностей.

Ментально-нормотворча функція ментальності формує неписані закони нації. Якщо менталітет містить норми, які ще не набули реалізації, то ментальність шляхом вибору необхідних

норм творить певні ментальні закони, які обов'язково реалізуються в життєдіяльності людини. Опанування ментальних законів здійснюється на підсвідомому рівні. Людина з іншим менталітетом не може реалізувати в повному обсязі закони не своєї ментальності. При спробі використати якийсь закон не притаманної ментальності будуть штучні, вимушені дії, які не відображатимуть реальної дійсності. Наприклад, ментальний закон святкування християнського свята представниками іншого віросповідання буде реалізований з багатьма порушеннями, навіть при великому бажанні досягнути адекватності.

Ментально-психічна складова в психіці людини – це психоенергетичний потенціал, який утворився в процесі життєдіяльності етносу від зародження до наших днів і передається через несвідомий рівень кожному етнофору. Психологи наголошують, що ментально-психічна підструктура особистості утримує сукупність понять, установок, значень, смислів, духовних цінностей, стереотипів, вірувань, почуттів, які перебувають на невідомому рівні.

Мета – це усвідомлене передбачення бажаного результату діяльності, яке зумовлює пошук засобів і шляхів його досягнення. Засоби – предмети, способи дії, поведінки, соціальні інститути, за допомогою яких досягається мета; сукупність елементів діяльності, спрямованих на осмислення, покладання, реалізацію мети.

Метаантропологія (від *мета* – над і *антропологія* – наука про людину) вчення про межі буття людини, його екзистенційні виміри, умови комунікації в цих вимірах і архетипові основи культури. Метаантропологія як вчення з'являється вже у пізнього М. Шелера в контексті усвідомлення можливостей трансцендування людини за «межі життя» – у духовний простір, в якому людське з'єднуються з божественним, а людина перетворюється на партнера (Mitbildner) Творця. Незалежно від М. Шелера поняття «метаантропологія» було використано американським філософом і культурологом Д. Бідні (Bidney), що трактує метаантропологію як теорію, що вивчає проблеми природи людини, культурної реальності, а також міфу і міфології.

У сучасній українській філософії метаантропологія є однією з тенденцій розвитку *філософської антропології*, насамперед, *екзистенційної антропології* Київської світоглядно-антропологічної

школи. Вона набуває інтегрально-методологічного звучання як проект, що протистоїть метафізиці і трактується насамперед як теорія *буденного, граничного і метаграничного* буття людини, а також фундаментальних тенденцій еволюції людини і людства та пов'язаних з ними колізій.

Зважаючи на те, що проблема вимірів людського буття, а також комунікації характерна для *філософської антропології, екзистенціалізму і персоналізму* у всіх їхніх різновидах, закономірним буде висновок, що метаантропологія інтегрує підходи філософської антропології, екзистенціалізму і персоналізму.

Метаантропологія є філософською антропологією епохи фундаментальної антропологічної кризи – починаючи від її екологічних аспектів і закінчуючи аспектами ментально-політичними. У цьому плані метаантропологія виступає антропологією взаєморозуміння, антропологією толерантності – системою ідей і концептів, завдяки яким відбувається усвідомлення неможливості досягти подолання антропологічної кризи сучасності через монологічні і самодостатні метанаративи. Метаантропологічний дискурс є виходом за межі замкнутих метанаративних структур у людському бутті, що відповідає реаліям епохи постмодерну.

Метаантропологія може бути розділена на персоналістичну й комунікативну. Персоналістична антропологія досліджує людське буття в екзистенціально-особистісних вимірах – *буденне, граничне, метаграничне буття*; комунікативна метаантропологія вивчає умови і логіку комунікації між різними людськими співтовариствами – у тому числі етноантропологічними. Тому комунікативна метаантропологія про екзистенціальну з необхідністю стає *етноантропологією* – вченням про екзистенціальну неповторність етносів і можливості комунікації між ними з огляду на цю неповторність.

Метаантропологічна діалектика – методологія становлення людини в *буденному, граничному і метаграничному бутті*, що корелює з гегелівським вченням про розвиток суб'єктивного, об'єктивного й абсолютного *духу*. Однак при цьому є ряд фундаментальних відмінностей. Насамперед у метаантропологічній діалектиці перехід людини і людства з одного етапу на інший не розглядається як абсолютне *зняття*, коли кожний наступний етап цілком містить у собі попередній, скасовуючи його значимість. Будь-який етап (час, епоха) існування людини і людства трактується як унікальний і самоцінний.

З цих позицій завершальний етап становлення (метаграничне) не виступає остаточним, він абсолютний, але не закритий для змін – у метаграничному рано чи пізно з'являється нова граничність, а тому розвиток. Усе це стає можливим завдяки використанню *діалектико – персоналістичного методу*.

Метаграничний вимір менталітету координує діяльність людини, оскільки впливає на буденний вимір, що позначається в діях, думках, почуттях в навколишньому середовищі, захищає від неонтологічних проявів, хоча така ситуація є невидимою, але природною.

Метаетнічна спільність (з грец. – після, за, через). У сучасній етнічній термінології це поняття використовується для визначення таких етносистем, що служать, у свою чергу, підставою для наукового вивчення чи аналітичного опису інших аналогічних систем, напр.: метатеорія етносу, етнічна метамова, етнічний метаконгломерат тощо. Слідування за етнопроцесами, які послідовно чергуються, зміна кількісних і якісних характеристик етнічного стану, трансформація етнічних явищ, зокрема, етогенез або метафаза, – усе це є питання теорії метаетнічної спільності. Метаетнічна спільність – сукупність складових частин етнічного конгломерату, об'єднаних за природними або механічними принципами. Цей конгломерат може довго існувати в часі та просторі, відрізнятися від інших етносів своїми кількісними та якісними характеристиками (залежно від засад створення). До метаетнічної спільності включають декілька великих чи малих етносів, які підкоряються культурному впливу, більш сильних і розвинутих етносусідів. Основою для виникнення етнічного конгломерату на зразок метаетнічної спільності служить, як правило, експансивна поведінка домінуючого етносу, при чому не обов'язково агресивна, але така, що здатна культивувати довкола себе об'єднуючі етносоціальні процеси. Для учасників метаетнічної спільності, особливо раніше зближених слабких народів, наслідками конгломератних впливів можуть стати етносуперництво, етноконфлікти, асиміляція, акультурація, дисперсія тощо.

Суспільне життя метаетнічної спільності підкоряється тим же етнічним законам, що діють поміж соціальним буттям етнопопуляцій та етносистем. Але на початковій стадії конгломератного розвитку у системі конгломератної цілісності набувають впливового значення процеси етнічної анізотропії, за принципами якої

члени метаєтнічної спільності по-різному реагують на один і той самий етнополітичний фактор. Це призводить, у свою чергу, до структурної розбалансованості метаєтнічної спільності, що може тривати стільки, скільки відбуватиметься очікуване та реальне злиття учасників конгломерату в єдину спільність.

Таким чином, одна людина може належати одночасно до декількох етнічних спільностей різного рівня. Напр., бути і українцем (головний рівень), і бойком (субетнос), і слов'янином або ісламістом.

Метакультура – поняття, що визначає сукупність споріднених культур (напр. – романська метакультура, германська метакультура, слов'янська метакультура тощо).

Метакультура є результатом спільності цінностей, традицій та мов. У широкому сенсі будь-яку національну культуру можна визначити як метакультуру, адже вона складається з різних етнічних культур. Проте, у строгому сенсі метакультура є спільнотою національних культур. Префікс

«мета» в даному плані означає, скоріше, не «понад», а несе комунікативне забарвлення. Поняття метакультури використовується також у Д. Андрєєва для означення трансценденто іншої культурної реальності.

Метафізика – це поняття має ряд значень. В історії філософії термін метафізика вживали як синонім філософії. Метафізика – це метод мислення, що розглядає речі та процеси відокремлено, поза їх загального зв'язку, розуміючи розвиток однобічно, спрощено, як кількісне накопичення, монотонний рух по колу на кшталт «Немає нічого нового під Місяцем».

Метод – сукупність заходів та операцій практичних та теоретичних дій людини, спрямованих на пізнання об'єкта; в науці – це засіб одержання нових результатів пізнання. Вибір методу залежить від досліджуваного об'єкта і повинен відповідати сутності об'єкту. Методи пізнання поділяються на всезагальні, загальні для ряду наук, та часткові, що застосовуються лише в одній науці.

Методологічна культура юриста – це і широта його світогляду, і професійна майстерність, і правова поінформованість. Методологічна грамотність забезпечує успішність розв'язання поточних проблем, дозволяє займати активну громадську і профе-

сійну позицію. Використання методів пізнання і практичної діяльності раціоналізує пізнавальну і практичну діяльність, забезпечує її результативність.

Методологічні установки правового менталітету – це установки, що мають природно-надприродну й соціально-історичну сутність. Яка частина переважає – сказати важко, однак все залежить від засвоєння тих ментальних установок, що пропагують конкретні науки, котрі опанувала людина.

Методологічно-ідеологічна функція менталітету продукує імперативну силу сформованих етнічно- національних засад. Формується власне, індивідуальне ставлення людини до світу завдяки певним компонентам менталітету. Це ставлення ніби диктує поведінку людині, керує нею в різноманітних процесах, є певною життєвою установкою, дороговказом. Тому ідеологія як система різноманітних поглядів, ідей, уявлень, переконань має ментальне походження. Методологічно-ідеологічна функція доводить, що люди є ментально різними. Різнманітну ідеологію не можна звести до однієї загальної, універсальної. Прикладом слугує велика кількість політичних партій в Україні та їх далеко не мирне співіснування.

Методологія філософії права – систематизована сукупність пізнавальних засобів, що дозволяють досліджувати багатогранну правову реальність у її різноманітних зв'язках з іншими сферами суспільного життя.

Милосердя – жалісливе, доброзичливе, турботливе, любовне ставлення до іншої людини. Воно протилежне байдужості, жорстокості, ворожості, насильству.

У християнський етиці милосердна любов набирає особливого значення як одна з трьох богословських чеснот; у милосерді людина присвячує себе Богові, тим самим відкриваючись добру. З етичної точки зору, милосердя є обов'язком людини: в ньому людина покликана реалізувати моральний ідеал, на що вказує заповідь любові. Милосердя досягає моральної повноти, коли втілюється в діях, скерованих не лише задоволення інтересів іншого, й на прямування до досконалості.

У Новому Завіті милосердя Бога безпосередньо задається прикладом для наслідування. В заповіді любові вимога милосердя

до ближнього ґрунтується і підкріплюється вимогою любові до Бога. Тут людина має проявити себе у всій внутрішній повноті і єдності серця, душі, волі і розуму. Однак, милосердя – це не тільки засіб у процесі самовдосконалення, але у його зміст. Людина різною мірою може бути милосердною, але милосердна поведінка є ознакою її досконалості.

Послідовне милосердя передбачає не лише самовідданість і доброзичливість, але і розуміння іншої людини, співчуття їй. Милосердя опосередковане служінням; цим воно підноситься над милостинею, послугою, допомогою. Усе в контексті милосердя безпосередньо пов'язане з вимогами прощення, образ, непротивлення злу насильством і любові до ворогів.

Милосердя на побутовому рівні внаслідок релігійного впливу ототожнюється зі співчуттям або прощенням. Таке ототожнення, хоч і не безпідставне, може відволікати увагу від конкретного змісту. Милосердя вбачається в точці перетину двох понять: співчуття і вірності. Це почуття відданості (благочестя), зв'язок між двома істотами, який передбачає вірність. Як внаслідок – милосердя має тверде підґрунтя: воно вже не відгук інстинктивної доброти, що може помилитися у своєму предметі, його характері, а доброта свідомо, спрямована волею людини. Милосердя – відповідь на внутрішній обов'язок, вірність самому собі. У сучасних мовах переклади слова «милосердя» межують із поняттями «любові», перетинаючи «благість», «жаль», «співчуття», «милість» і навіть «благодать».

Мислення – активний процес відображення за допомогою абстракції суті речей та процесів дійсності. Вища форма цілеспрямованого й узагальненого пізнання суб'єктом істотних зав'язків і відносин між предметами і явищами, а також у творенні нових ідей і програмуванні дій. Здібність до мислення формувалася в процесі постановки та рішення практичних та теоретичних проблем.

Міра естетична (міра конкретного, чуттєво сприйнятого предмета) – це системне, інтегративне виявлення цілісності предмета, взятого в єдності всіх його протилежних сторін (внутрішнього і зовнішнього, загального й одиничного, сутності та явища, сутності і форми, структури і функцій, цілого і частин) у їх оптимальному впорядкованому зв'язку, що визначає предмет як цілісність, а не просту сукупність частин.

Мова криміналістики – система понять криміналістики, висловлюваних визначеннями і позначеннями (знаками, термінами). Вона призначена для надання більшої точності й однозначності вживаним спеціальним термінам. Найзагальніші поняття мови криміналістики мають назву криміналістичних категорій (визначення загальної теорії криміналістики, криміналістичної техніки, тактики, методики, техніко-криміналістичних засобів, криміналістичних прийомів і т. п.). Виникнувши на базі природної мови як засобу спілкування між людьми, мова криміналістики схильна до змін, які пов'язані, наприклад, з розширенням кола вживаних визначень. Знакові системи криміналістики – найменш розроблена частина мови науки і водночас одна з найбільш перспективних її частин, оскільки саме з нею пов'язана можливість використання в криміналістиці деяких положень кібернетики, математичної логіки, семіотики та інших сфер знань, що розвиваються.

Мова права – це система вербальних знакових засобів, що відтворюють елементи правової дійсності; це вербальна абстракція правової дійсності. Як і будь-яка професійна мова, складається з певних правових знаків. При цьому вона має бути небагатослівною, чітко стилізованою, право-символічною, конкретною, статичною і неваріативною. Це, зі свого боку, забезпечить правильне розуміння змісту права і сприйняття його як регулятора правової поведінки.

Мова права вирізняється абсолютною функціональністю, зорієнтованою виключно на сферу правовідносин. А вже будучи вираженням такою функціональною, уніфікованою мовою, право стає «невідворотно антикритичним і антидіалектичним». Тут мова права не лише відображає форми контролю, а й сама стає інструментом контролю.

Мова права (юридична мова) – це функціональний різновид літературної мови, що має відповідні стилістичні та структурно-жанрові риси, зумовлені специфікою правової сфери та її комунікативно-професійними потребами. Мова права – одне з найважливіших правових явищ, яке виступає основною формою існування правових актів. У зв'язку з цим мова права є центральним питанням юриспруденції, на якому зав'язані такі ключові її проблеми, як пізнання, інтерпретація.

Мова юридична – знаково-комунікативна система, що забезпечує діяльність правомислення, функціонування правовідно-

син, збереження і передачу юридичної інформації. Сформована природно-історичним шляхом у процесі розвитку юридичної практики, вона дозволяє формулювати та обґрунтовувати правові норми і закони, висловлювати оцінні судження, вести правові диспути і судові розгляди. Природа юридичної мови дискретно-континуальна: вона складається з особливим чином поєднаних між собою термінів, суджень і умовиводів, що розкривають філософсько-етичні, загальні та окремі теоретичні і прагматичні смисли, що не мають жорсткої лексичної локалізованості.

Юридичні судження поділяються на: 1) дефінітивно-аналітичні, які складають переважно мову філософії права і правознавства («Право – засіб регуляції людської поведінки»); нормативно-приписові, що виражають правову повинність і обслуговують законотворчу діяльність («Не убий», «Не кради»); 3) оцінні, що відрізняються безособовістю (не передбачають адресанта) і загальністю (адресовані до всіх громадян) та використовуються здебільшого практичною юриспруденцією («Вбивство – це злочин»).

Логіка юридичної мови обумовлена іманентною логікою правосвідомості, де уявленням властиво оформлятися у відповідні судження, логічні конструкції яких мають смислові властивості. Типовим способом обґрунтування змісту правового положення є посилення на існуючі уявлення про добро і зло, справедливість і злочин та сформовані вже на їх основі загальні норми («Приватна власність недоторкана, отже, крадіжка – це злочин»).

Основні функції юридичної мови: 1) інструментальна (є засобом обслуговування юридичної практики); 2) комунікативна (дозволяє взаємодіяти суб'єктам правовідносин); 3) аналітична (дає можливість досліджувати правову реальність).

Мовлення – це спілкування людей між собою за допомогою мови, а також створення та передача повідомлення по радіо чи телебаченню.

Мовленнєва культура юриста – це дотримання юристом усталених норм усної і писемної літературної мови, свідоме, цілеспрямоване майстерне використання мовних і виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування. Мовленнєва культура пов'язана із свідомим ставленням до мовного і писаного слова, із вихованням мовного чуття, навичок літературного спілкування, засвоєння літературних норм у слововжитку, у вимові і наголошуванні, неприйнятті спотвореної мови. Мовленнєва ку-

льтура юриста потребує високого рівня його національної та мовної свідомості, його дбайливого ставлення до слова, усвідомлення його значення для розвитку власної інтелектуальної та загальної культури.

Моделювально-очищувальна функція ментальності

сприяє утворенню набору варіантів поведінки людини із відсівом непотрібних, побічних й неонтологічних елементів менталітету. Адже у підсвідомість потрапляють різні ментальні компоненти, які не обов'язково повинні бути реалізовані ментальністю. Потрібно скерувати свої зусилля на очищення, просвіщення і відкидання неправильного. Завдяки таким діям ментальність створює очищені моделі поведінки, які відповідають природним онтологічним нормам. Прикладом можуть бути різні варіанти організації одруження, відкинувши «викрадення» дівчини чи «цивільний шлюб». Такі ментальні традиції (хоч вони й існували в окремих регіонах в минулому чи існують зараз) потребують перегляду з використанням різних видів жарту.

Модус (лат. *modus* – міра, спосіб) – властивість предмета, притаманна йому лише в деяких станах, на відміну від атрибута – невід'ємної властивості предмета у всіх його станах.

Модель – це певна зменшена або збільшена копія якогось предмета; математична формула; схема певного явища; опис послідовності дій; взірць для наслідування; еталон чого-небудь тощо. В найбільш узагальненому вигляді модель здебільшого визначають як новий об'єкт, що відображає деякі аспекти досліджуваного об'єкта або явища; як фізичний або інформаційний заміник об'єкта, функціонування якого за певними параметрами подібне до функціонування реального об'єкта.

Моделі можна класифікувати залежно від різноманітних ознак. За сферою використання розрізняють: навчальні (для юриспруденції це – навчальні посібники та підручники, які містять спеціальні знання); дослідні (наприклад, законопроект); ігрові (рольові ігри, що відтворюють, скажімо, судовий процес, дорожній рух, затримання злочинця та інше); імітаційні (наприклад, слідчий експеримент); науково-технічні (для сфери правовідносин цей тип моделей майже не властивий, крім випадків застосування технічних засобів опрацювання інформації, створення комп'ютерних баз даних тощо).

Див. також: *Абстрактна знакова модель, Знакова модель, Ідеальне моделювання, Матеріальне моделювання, Комунікативна модель.*

Модифікаційна мінливість (поняття запозичене зі сфери біології, його ввів Ч. Дарвін) як здатність до змін, що мають пристосовницький характер і відбуваються під впливом оточення.

Зміни у формі чи структурі права можливі, але не завжди бажані. Якщо з'являється нова форма права для врегулювання нового типу правовідносин (як-от свого часу утворилася держава замість племені, виникла потреба документування прав та обов'язків чи необхідність узаконення взаємовідносин у між- і наддержавних спільнотах) чи формується новий елемент структури права як реакція на появу нового предмета регулювання (наприклад, нова норма або й ціла галузь права – у теоретично-прикладному аспекті чи нова «мислеформа» – у філософському розумінні), це можна сприймати як позитивну модифікацію кодів права. Але якщо ця модифікація спричинена, скажімо, зміною конституційного устрою, а отже, і державного режиму в бік недемократичних реформувань із порушенням прав і свобод людини та громадянина (загальнодержавний рівень) чи зміною кодів правосприйняття у бік нігілізму або протиправності (особистісний рівень), тоді відбуваються негативні трансформації у внутрішній і зовнішній структурі права, що породжує його внутрішні проблеми та суперечності, спотворює механізм тлумачення та застосування право-норм, спричиняє відхилення у функціонуванні права як засобу регулювання суспільних відносин.

Модифікація та модель по суті означають одне і те ж – процес зміни, але перше з них вважається універсальним і полягає у «видозміні предмета або явища, що характеризується появою у нього нових ознак за умови збереження сутності, тоді як друге використовується у випадку дослідження яких-небудь об'єктів, систем, явищ, процесів шляхом побудови і вивчення їх моделей.

У випадку модельності право є зразком вербально відтворених суспільних відносин, вірцевий примірник право-випадків, узагальнений тип відносин між суб'єктами права, умовний образ, що імітує правову дійсність (назвемо це реально-належним). Тобто право є моделлю – відображенням, описом, схемою правових відносин (про це йшлося у попередньому розділі). У випадку модифікації право є системою норм і правил, зорієнтованих, крім відтво-

рення суспільних відносин, ще й на їх видозміну в разі потреби (тут ідеться про ідеально-належне). Іншими словами, право виступає модифікатором самого суспільства, свідомості та поведінки його членів.

Модифікація кодів права тісно взаємопов'язана зі соціальною практикою і може відбуватися на різних рівнях (від норми права до правової системи загалом). Модифікаційну мінливість права можна класифікувати за низкою критеріїв: *за характером змін*, що відбуваються у праві виокремлюються морфологічні зміни (зміни у формі і структурі, що дає підстави говорити про зовнішню форму та анатомію права) і фізичні зміни (що проявляються в адаптивній гомеостатичності права); *за спектром норми реакції* – вузькі (на рівні окремого коду права) та широкі зміни (що передбачає розширення правового поля регулювання); *за значенням змін*, що відбуваються, – пристосувальні модифікації (модернізація, імплементація або рецепція права), морфози і генокопії (незворотні зміни відбуваються під екстремальним і несприятливим впливом); *за тривалістю процесу змін* – одноразові і тривалі. Дуже важливо, щоби модифікація кодів права була цілеспрямованою, зорієнтованою на подолання соціальних конфліктів у локальному (міжособистісному) чи глобальному (міжнародному) масштабі.

Див.: *Анатомія права, Гомеостатичність права.*

Монізм – філософське вчення, що за першооснову буття бере один першопочаток – або матерію, або дух.

Мораль – це специфічний спосіб регуляції соціального життя за допомогою вимог до поведінки, що спираються на авторитет громадської думки та виражають об'єктивну потребу існування й прогресивного розвитку людського суспільства як цілого. Специфіка моралі пов'язана з її всепроникним характером, присутністю у всіх сферах людського життя. Тому важливим чинником розвитку особистості виступає притаманність належного рівня моральної культури, що уявляється як міра її моральної соціалізації, тобто міра засвоєння пануючих у суспільстві моральних цінностей і ступінь реалізації їх у діяльності в різних сферах суспільного життя. Іншими словами – це досягнута особистістю міра морального розвитку, яка характеризується засвоєними і реалізованими в діяльності моральними цінностями.

Мораль – феномен складний, різноплановий, здатний повертатися то одними, то іншими, нерідко протилежними своїми гранями. Існує багато способів опису структури моралі. В моралі як цілісному структурному утворенні виокремлюються такі три основні елементи: моральна свідомість, моральна діяльність і моральні відносини. Звісно, й ця схема має свої обмеження, в чомусь виявляється однобічною. Проте безперечною позитивною її якістю є логічна чіткість і, разом з тим, відповідність реальній структурі й ієрархії проблем і категорій сучасної етики.

Хоч як би ми визначали мораль, її, по-перше, ніяким чином не можна уявити без відповідної моральної свідомості. Жоден людський учинок, у правовому полі, зокрема, жоден акт комунікації між людьми просто не міг би отримати морального виміру, якби не передбачалося, що людина здатна усвідомлювати їх внутрішню проблематику, співвідносити їх із власними уявленнями про добро і зло, належне і справедливе, з голосом власного сумління. По-друге, мораль як така – це в будь-якому випадку характеристика певних людських учинків, поведінки, людської активності загалом. Там, де всього цього немає, – просто немає й потреби говорити про мораль. (Звичайно ж, і думка, і слово людини теж за певних обставин можуть поставати як «діло», і, за певних обставин, підпадати під кримінальну відповідальність, як учинок, але показово вже те, що предметом моральної оцінки вони є виключно в цій останній своїй якості). Й по-третє, нарешті, мораль, безперечно, виникає й існує лише в контексті тих або інших людських стосунків. Поза стосунками немає моралі.

Моральна відповідальність – це визначення відповідності поведінки, дій, результатів вчинку людини змісту моральних норм, її обов'язку, з урахуванням об'єктивних обставин і можливостей їх виконання. Відповідальність означає, що людина бере на себе обов'язки і готова вільно їх виконувати у міру своїх сил і можливостей, а також відповідати перед суспільством, спільнотою, іншими людьми і перед собою за свої моральні погляди, ціннісні орієнтири, настанови, за правильне розуміння обов'язку, за зміст своїх дій.

Моральна культура юриста – це міра його соціалізації, тобто ступеня засвоєння і набуття пануючих у суспільстві моральних цінностей і реалізації їх у різних сферах діяльності та поведінці. Це досягнута юристом міра морального розвитку, що характе-

ризується засвоєними й реалізованими в діяльності моральними цінностями. Рівень розвитку моральної культури може визначатись через систему функціонально пов'язаних показників: знання основних моральних норм, вимог, принципів та ідеалів суспільства; оцінювання їх як необхідних, соціально справедливих; втілення їх у поведінці, різнобічній діяльності, спілкуванні; дотримання вимог обов'язку і совісті у складних життєвих ситуаціях та в екстремальних обставинах; здатність до постійного морального самовдосконалення тощо. Ці змістовні показники моральної культури юриста є невід'ємними складовими її загальної культури.

Моральна норма – це найпростіша форма суперечливої єдності суцього (реального) і належного (ідеального) у моралі, визначає поведінку у типових ситуаціях, складність життєвих ситуацій, доводить, що норми як одиничний припис можуть суперечити одна одній, тоді з'являється необхідність морального принципу. Це узагальнене вираження моральних вимог до людини, що спрямовують її діяльність у певній сфері життя, визначають головну лінію її поведінки, життєвої орієнтації. Це несучі конструкції моральної свідомості, узагальнені світоглядні орієнтації, що спрямовують лінію поведінки, визначають характер стосунків людей, сенс їх життя (гуманізм, патріотизм і космополітизм, колективізм і індивідуалізм, егоїзм і альтруїзм тощо).

Моральна свідомість – це важлива складова моралі, своєрідний сплав почуттів, уявлень, переконань, норм, принципів, ідеалів, оціночних суджень, у яких виражається її духовна сторона. Моральна свідомість є відбиттям життєво-практичного та історичного досвіду людей. Вона орієнтує, оцінює, регулює поведінку особистості, є складовою частиною соціального механізму наступності. Це одна з форм (видів) суспільної свідомості і виконує своє призначення через вироблення духовних цінностей, що складають ідеальну модель належної поведінки і стосунків.

Моральна свідомість – це складний, суперечливий феномен духовної культури, що має свої рівні, форму, структуру. Вона функціонує на двох рівнях – емоційно-почуттєвому та раціонально-теоретичному, які існують у взаємодії, єдності, доповнюючи один одного.

Моральний конфлікт – це є специфічною ситуацією вибору між рівними для даної людини, але взаємовиключними мораль-

ними цінностями. Моральний конфлікт – це зіткнення моральних норм в індивідуальній та суспільній свідомості, що пов'язане з боротьбою мотивів та вимагає морального вибору. Особливість морального конфлікту полягає в тому, що в ситуації, яка складається, вибір будь-якого вчинку як слідування тій чи іншій нормі моралі веде до порушення іншої норми. Складність полягає не в тому, що людина може не знати деяких норм моралі, через що не в змозі зробити вибір, а також не в тому, що вона не воліє виконувати вимоги моралі, а в необхідності розв'язувати зіткнення цих вимог.

Існують два види моральних конфліктів: зовнішні та внутрішні. Зовнішні виявляються як гострі моральні суперечності між людьми. Вони відображають розходження спрямованості ціннісних орієнтацій окремих особистостей, соціальних груп і суспільства. Для зовнішнього конфлікту характерно заперечення правильності протилежних переконань, поглядів, цінностей, ідей. Зовсім інша природа внутрішніх конфліктів. Їх джерелом є складність, різнохарактерність самих мотивів особистості, що знаходяться у підпорядкованості та супідрядності один до одного.

Специфіка внутрішнього конфлікту полягає в тому, що для нього характерна боротьба цінностей, норм, мотивів, які особистість визнає правильними. Форм виявлення моральних конфліктів існує безліч. Вони зумовлені особливостями діяльності людини, специфічними умовами, за яких здійснюється ця діяльність, соціально-психологічними характеристиками учасників конфлікту та іншими обставинами.

Моральний самоконтроль – здатність самостійно регулювати та спрямовувати свою поведінку, яка залежить від вимогливості юриста до себе, самокритичності, рівня свідомості, духовного розвитку та моральної культури особистості.

Моральні відносини – це сукупність вчинків, моральних аспектів діяльності соціальних суб'єктів складає своєрідну тканину, сітку моральних відношень суспільства, спільнот. Моральні відносини є одним із видів суспільних відносин. Їх специфіка у тому, що: 1) вони виникають і реалізуються не стихійно, а свідомо, цілеспрямовано, вільно стосовно вищих моральних цінностей; 2) у процесі моральних відносин реалізуються моральні цінності; 3) моральні відносини не існують у стерильному, чистому вигляді, вони пронизують економічні, політичні, етнічні, релігійні та інші відносини. Тому у них відбиваються особливості культури етносів, на-

цій, релігій, політики держав. Стійкість, повторюваність окремих складових моральних відносин знаходить відображення у звичаях, традиціях, ритуалах тощо. Та- ким чином, моральні відносини – це ті зв'язки і залежності, у які включаються люди у процесі життєдіяльності на основі вироблених суспільством вимог і особистих переконань. Тому моральні відносини – це система цінностей, що реалізується у суспільстві. Їх зміст визначається системою моральних норм, принципів, оціночних уявлень, що реально панують у відповідній сфері життєдіяльності чи суспільстві взагалі.

Як особливий тип суспільних відносин моральні відносини можна класифікувати за основними видами (сферами) життєдіяльності людей: у економічній чи професійно-трудовій, суспільно-політичній, науково- пізнавальній, сімейно-побутовій та інших сферах. Моральні відносини можуть відрізнятися залежно від об'єкту: ставлення до дітей, жінок, людей похилого віку, до праці, до держави, її інституцій тощо. У моральних відносинах людина є і суб'єктом їх, оскільки реалізує свої ціннісні орієнтації, цілі, вчинки, і об'єктом, тому що вони існують незалежно від неї, і накладають на неї певні обов'язки.

Моральні аспекти діяльності і моральні відносини складають об'єктивовану, виражену у поведінці, соціальних зв'язках сторону моралі. Моральна практика закріплюється у суспільних нормах, звичаях, традиціях. Вона складає ціннісний каркас суспільних відносин у кожній сфері життєдіяльності зокрема, надаючи їм людського виміру.

Моральні принципи (лат. *principium* – начало, основа) – форма моральної свідомості, в якій моральні вимоги виражені найбільш узагальнено.

Моральні цінності – моральні зразки, поняття, вимоги, що дають можливість людині оцінювати дійсність та орієнтуватися в ній.

Моральність – це високодуховна категорія, яка уособлює такі поняття, як гідність, благородство, чесність тощо.

Мотив (фр., спонукальна причина) – це усвідомлена спонукка (прагнення) до здійснення конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльність). В одних випадках мотиви спонукують до самої дії, в інших – наслідків, що настали, збігаючись при

цьому з метою дії або частково не відповідаючи їй. Будучи тісно пов'язаними між собою, мотив і мета по-різному характеризують вольовий процес, відображаючи різні його сторони. Визначення мотиву відповідає на запитання: чому людина діяла саме так, чим вона керувалася; мета визначає напрям дій та їхній передбачуваний результат. Мотив є опосередковуючою ланкою між свідомістю та волею особистості, що відображає моральні позиції людини.

Морфози – зміни, що мають неадаптивний і здебільшого незворотний характер: часто це різкі зміни, що можуть призвести до порушення або й руйнування всієї системи права. Назагал морфогенез права можна означити як сукупність процесів виникнення і розвитку форм права на одиничному рівні (онтогенез) та в історико-соціальному контексті (філогенез). Тобто, за правилами онтогенезу і філогенезу, коди, створені у праві, модифікуються з урахуванням суб'єктивного чинника на різних рівнях: 1) соціального суб'єкта, 2) правової спільноти (у випадку комунітарного права), 3) окремої держави (національна система права), 4) держав-учасниць міжнародного об'єднання (у межах однієї правової сім'ї) або 5) держав-членів такого ж об'єднання на правових засадах міжнародного права (з урахуванням специфіки різних правових систем).

Див.: *Модифікаційна мінливість, Модифікація кодів права, Правовий код.*

М'який позитивізм – це напрям сучасного позитивізму. М'які позитивісти (зокрема, Г. Гарт, Дж. Коулмен) вважають, що правило визнання може містити як критерій юридичної чинності відповідність з моральними принципами або змістовними цінностями. Вони не заперечують можливість існування в конкретному суспільстві традицій вважати моральну цінність норми умовою її юридичної чинності.

Н

Належність – це внутрішня потреба реалізації особистісного потенціалу в юридичній діяльності, міра розкриття творчого потенціалу юриста, що визначається ступенем реальної гуманності суспільства.

Наратив – розповідь, повідомлення. Поняття наративу опинилося в центрі уваги не тільки наратології, спеціальної дисципліни, а й за її межами як у соціально-гуманітарних, так і в природничих науках: «у медицині, праві, історії, історіографії, антропології та психотерапії наративи складають продукти наукової діяльності; у філософії, культурології, теології – швидше поглинаються і перемелюються в аналітичних жорнах». За допомогою наративу, або розповіді, ми надаємо практиці форму і зміст, упорядковуємо наш досвід темпорально і логічно, виділяючи в ньому початок, середину, кінець і центральну тему. Наративи повсюдні як механізм організації людського досвіду, локальні в силу історично конкретних шляхів їх сприйняття, мають соціально-інструментальний і прагматичний потенціал. Наратив – це не тільки засіб самоідентифікації, а й спосіб досягнення певних соціальних цілей, тому на практиці він набуває обмежену кількість елементарних функціональних форм, що різняться між собою орієнтацією в часі і загальною оцінкою подій. Наприклад: «наратив стабільності» пов'язує події, образи чи поняття так, що людина не стає «гіршою» або «кращою» в процесі історії свого розвитку, а залишається тією самою, її самооцінка чи самоідентифікація не змінюється; «наратив прогресу» характеризується оцінкою подій або ролі оповідача як бажаних і схвалюваних, а «наратив регресу» – навпаки тощо.

Див.: Право як наратив.

Натурфілософія (лат. natura - природа і філософія) – філософія природи, уможлядне тлумачення природи, яке розглядається в її цілісності. Натурфілософія є історично ранньою формою філософії.

Народний дух – це вищі психічні процеси, що виникають у процесі спільного життя членів етносу, сукупний зміст душевних переживань, відчуттів, прагнень.

Натурфілософія (лат. natura – природа і філософія) – філософія природи, уможлядне тлумачення природи, яке розглядається в її цілісності. Натурфілософія є історично ранньою формою філософії.

Наука – сфера суспільної діяльності людини, функцією якої є вироблення та теоретична систематизація об'єктивних знань

про дійсність. Поняття науки містить як процес отримання нового знання, так і наслідок цієї діяльності – суму одержаних на даний час знань, що створюють в сукупності наукову картину світу

Наукова свідомість – сукупність наукових знань, теорій, доктрин, оцінок, емоцій і почуттів юристів-науковців відносно чинної та бажаної правової системи громадянського суспільства.

Наукова культура юриста – це ступінь творчого пізнавального процесу професійної діяльності як духовного явища, накопичення знань та ефективної наукової абстракції для постановки, вибору й розв’язання проблеми нормативної діяльності людини у правовому полі.

Компоненти: формування юридичних версій за допомогою практичного досвіду, емпіричного рівня дослідження та ролі відчуттів, розчленування цілого на частини, виведення наукової гіпотези як початкового стану створення конкретної правової теорії; вибір наукових принципів дослідження за допомогою власного теоретичного рівня підготовки, здатності до наукового пошуку, використання природних законів та визнання (в окремих місцях) надприродної сили; формування логічних висновків за допомогою творчого виконання повсякденного мислення, сприймання критики, невпинного пошуку істини як гармонійного цілого; використання експериментальної перевірки висновків за допомогою юридичного експерименту, опори на факти та їх перевірка.

Принципи: дослідницька активність і наполегливість, нестандартність пізнання, інтелектуальна власність, простота у вирішенні завдань, природна закономірність дій, синергетичність, езотеричність, випереджувальність.

Функції: розкриття власних здібностей і пізнавальних можливостей, вироблення цілісного відношення досвіду, пошук нових світоглядних орієнтацій, здійснення пошуку проблем і складних завдань, безкорисливе служіння ідеалам наукової істини, запобігання фальсифікації і практичного плагіату, уміння відстоювати свої наукові принципи і протистояння науковій моді, сприяння розширення наукових норм людини, приведення власних знань у користь для людства.

Національна гідність – невіддільний атрибут національного життя і найхарактерніша ознака національної належності. Національна гідність ґрунтується на розумінні значимості усього

позитивного в національному житті народу, а в цьому позитивному – того, що створюється нацією і що вона одержує в процесі між-національного спілкування. Говорячи про почуття національної гідності слід враховувати і те, що в Україні довгий час виховувався нігілізм до рідної культури, історії, мови.

Прагнення до відновлення й утвердження історичної правди у галузі національних відносин постійно натикалося як на агресивні перепони великодержавного шовінізму, так і на флюгерство, фарисейство, нігілізм деяких «послідовних інтернаціоналістів». Заскорузлість імперського мислення можновладці використовували для того, щоб посіяти недовір'я між націями, які живуть в Україні, викликати негативне ставлення до мови, історії, культури, традицій, звичаїв українського народу.

Найпарадоксальнішим було те, що відчуженість, абстрактний підхід до культури й історії народу подавалися як прояв інтернаціоналізму, а піклування про збереження мови, пам'яток культури, національного духу розглядалося як вузьколюбий патріотизм, який в недалекому минулому іменувався не інакше як націоналізм.

Тоталітарна система не була зацікавлена у формуванні національної гідності та історичної пам'яті громадян, у подоланні національного нігілізму, у вихованні глибокої шани до української мови, культури, землі своїх предків.

А між тим національна гідність найбільше проявлявся в глибокій повазі до всього того, що створено народом, насамперед до його культури, мови, історії, традицій, звичаїв. Національна гідність передбачає шанобливе ставлення до всього того, що було національно-вартісним у житті попередніх поколінь і становлять значущий інтерес у сучасний період, коли відкрилася реальна можливість всебічно розвиватися на національній основі.

Національна гідність в незалежній Українській державі набуває особливого значення, бо передусім вона пов'язана з любов'ю до різної землі, батьківської хати, до рідної мови, поваги до старших. Це благородне почуття передається з покоління в покоління з молоком матері, з мелодією народної пісні. Національна гідність проявляється у відчутті приналежності до свого народу, усвідомленні, що ти його плоть і кров, а також прагненні пізнати, зберегти і передати його духовні надбання у спадок прийдешнім поколінням.

Національна держава – тип держави, яка є формою самоорганізації, самовизначення і самовираження певної нації на певній суверенній території. Нація є найвищою цінністю, головним джерелом влади і визначальником соціополітичної системи такої держави. Ідеалом національної держави є мононаціональна держава, в якій усі мешканці належать до однієї політичної нації та використовують єдину знакову систему, зрозумілу усім представникам цієї нації: мову, культуру, звичаї, стереотипи, систему цінностей тощо.

Національна ідея – духовна основа життєдіяльності нації, система соціокультурних координат, яка задає їй світоглядні та цілепокладаючі орієнтири, визначає ціннісні орієнтації. На побутовому рівні – це відчуття й розуміння спільності історичної долі, усвідомлене сприйняття нерозривності генетичного зв'язку нації, держави й особи, власний ідеал народу, що є узагальненим (часто інстинктивним, підсвідомим) уявленням про призначення нації та її місце в навколишньому світі. На політичному рівні національна ідея – це система символів і вольовий імпульс, що виступають духовною основою національних рухів і національної самоідентифікації, стрижень національної ідеології, політичний проект майбутнього нації. На теоретичному рівні – узагальнена світоглядно-методологічна вихідна позиція в концепціях державотворення, національного інтересу, національної безпеки тощо. На пізнавальному рівні – гносеологічна конструкція, що відображає погляди визначних представників суспільної думки на процеси націєстановлення, державотворення, на місце й роль націоналізму. Національна ідея потрібна суспільству й особливо державі. Держава повинна знати, чого вона хоче, яке суспільство потрібно будувати, у якому напрямі розвиватися. Для цього існують вектори розвитку, напрями у вигляді національно-правових ідей. Звичайно, суспільно-державні ідеї впливають із сенсу життя кожної людини, її онтологічного призначення. Тобто щоб держава набувала онтологічного статусу, вона повинна підтримувати онтологічний статус кожної людини, враховуючи індивідуальні та групові особливості.

Національна культура – це сукупність символів, вірувань, переконань цінностей, норм зразків поведінки, які характеризують духовне життя людського співтовариства в тій або іншій країні, державі.

Національна мова – мова соціально-історичної спільноти людей, спільна мова нації, котра разом з іншими ознаками (спільність території, культури, економічного життя та ін.) характеризує конкретну націю. Національна мова виявляє постійну тенденцію до єдності й обов'язково має літературну форму існування.

Національна ментальність є латентним (прихованим) змістом національного буття або субстанційною основою національної духовності, яка визначає характер самосвідомості і життєдіяльності національних суб'єктів. Менталітет – це такий шар свідомості, який прихований від самої людини, тому впливає на її поведінку автоматично позасвідомо.

Національна честь – моральна оцінка гідності нації як нею самою, так і представниками інонаціонального оточення. Вказує на суспільне визнання зусиль національної спільноти, її заслуг на ґрунті виконання обов'язку перед собою та ін. народами. Оволодіння свідомості національною честю є, як правило, сильним мотивом до подальшого самоутвердження нації, нарощування її потенціалу. В силу різних причин вона подекуди пов'язується з порушенням принципів рівноправ'я та справедливості, особливо щодо малих народів і етнічних меншин.

Подолання ж несправедливості у міжетнічних відносинах пов'язано із «зміщенням» розумінням національної честі. Це коло можна «розірвати», якщо суб'єкт національної честі під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів стає самокритичним.

Національне право – це право, що має ґрунтуватися на сформованому правовому світогляді суспільства, нації та національній ідеї, яку підтримує держава. Тобто право має відповідати духу суспільства, бути своїм, мати визнані впродовж віків власні дозволи і заборони. При цьому завдяки правовому світогляду національне право узгоджується з міжнародним правом, оскільки жити в ізольованому суспільстві, закритій державі стає дедалі складніше.

Національний дух українського права – це внутрішній вияв права у контексті історичного розвитку та формування культурних і правових надбань цивілізованих держав.

Національний інтерес, інтереси – система цілей і завдань зовнішньої політики держави. Згідно з ученням школи політично-

го реалізму, національні інтереси є причиною міжнародних відносин як таких.

Національний обов'язок юриста – це система узаконених принципів буття української нації, її менталітету, які повинен захищати правник у процесі своєї професійної діяльності.

Національний характер – сукупність психологічно- ментальних та поведінкових ознак, особливостей, притаманних певній етнонаціональній спільності.

Національні архетипи – поняття, що характеризує розвиток соціокультурних явищ та виступає показником фундаментальності результатів соціального і культурного прогресу, зокрема в галузі національних культур. Національні архетипи – це не якісь «духовні гени», а певні пресупозиції, тобто схильності, тенденції, які в різні епохи реалізуються в образах, що можуть відрізнятися засобами вираження, але структурно утворюють певні прототипи чи можуть бути реконструйовані як прототипи.

Характерно, що такі реконструкції не можна оцінювати як занурення в минуле. Вони асоціюють особливе методологічне бачення, коли завдяки перетворенню минулого у символи останніми окреслюються смисли майбутнього, а архетипи висвітлюються як «культура попереду нас». Ось чому реконструкції можуть набувати актуального значення і допомагати оцінювати ті чи інші культурні процеси чи їх суб'єкти як національні феномени.

Водночас вивчення національних архетипів послуговує й аналізу їх взаємодії, усвідомленню транснаціональних процесів. Скажімо, творчості М. Гоголя властиві усі архетипи українського національного менталітету. Але це не завадило йому збагатити ними російську культуру, стати її класиком.

Архетипи історично споріднених національних культур можуть розвиватись у єдиному смислового просторі, на колях взаємних асоціацій, забезпечуючи при цьому своєрідність власного етнічного субстрату.

Для світоглядно-ціннісної свідомості української культури стає характерним висування на передній план не формалізму розуму, а того, що становить коріння морального життя, «серця» як метафори інтимних глибин душі. Цей архетип «філософії серця» розкривається як принцип індивідуальності та джерело людяності (П. Юркевич), як мікросвіт, вираження внутрішньої людини, що

втілює Бога (Г. Сковорода), як шлях до ідеалу та гармонії з природою (Т. Шевченко), як орган надії, передчуття. Провидіння (П. Куліш) та ключ до «господарства душі», її мандрівок у вічність, сферу добра і краси (М. Гоголь).

Нація (від лат. *natio* – плем'я, народ) – історична спільність людей, що складається в ході формування спільності їх території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури і характеру, які складають її ознаки.

Не-право – складна узагальнююча категорія, яку вивів Г.В.Ф. Гегель для позначення сукупності явищ суспільного життя, що протистоять праву, тобто протилежні йому. В контексті філософії права проявляється через своєрідні змістові дихотомії: «правослухняне / протиправне» (за позитивістським підходом) або «право / не-право» (за філософсько-правовим підходом). При цьому перша складова має відверто позитивний символізм, сприймається як прийнятне, дозволене, бажане, а друга – негативний, що асоціюється з порушенням встановлених для всіх правил та із нехтуванням усіма решта. Саме правовідносини є тим біполярним простором, у якому споконвічно протистоять право і не-право.

Несвідоме – не містика, а реальність духовного життя. З фізіологічного погляду, несвідомі процеси виконують своєрідну охоронну функцію: вони розвантажують мозок від постійного навантаження свідомістю там, де це необхідно. Людський розум тримав би в собі непомірно тяжкий вантаж, якби йому доводилось контролювати кожен психічний акт, кожен рух і дію. Людина не могла б ні результативно мислити, ні результативно діяти, якби всі елементи її життєдіяльності водночас потребували свідомості. Несвідоме виникає в дитинстві. Ці власне дитячі душевні сили, які не сприймаються свідомістю дорослого, не можуть безслідно зникнути. У психічному світі також панує законозбереження енергії, інфантильне, витиснуте із свідомого душевного життя, не зникає, воно утворює той центр, навколо якого кристалізується несвідоме духовне життя. Несвідоме у Фрейда – це місце збору забутих і витіснених змістів, і тільки завдяки їм воно має виключно особисту природу (особисте несвідоме). Згідно з В. Джеймсом, у несвідомому акумулюється та реєструється попередній досвід, і там (цілком відокремлено від свідомості) цей досвід обробляється.

Нескінченне – категорія, що виражає невідривно пов'язані між собою протилежні сторони об'єктивного світу, необмежену множину просторових структур світу, принципову незамкненість всіх матеріальних систем, нестворюваність та незнищуваність світу, вічність його буття, кількісну невичерпаність явищ світу, нескінченну багатоманітність його властивостей, взаємозв'язків форм буття та тенденцій розвитку.

Нігілізм – це світоглядна позиція, суть якої, у ширшому значенні, полягає у ставленні до будь-якої речі або людини як до ніщо, а у вузькому значенні – у запереченні існування об'єктивної основи для визнання моралі або суспільного порядку. Термін також використовується полемічно щодо критиків релігії або політичного ладу (анархізму). Заперечення цінностей або заперечення усталених суспільством норм, принципів, законів.

Ніщо – філософська категорія, що зазвичай протиставляється *буттю*. В античній філософії вперше з'явилася як самостійна категорія у вченні Демокріта про атоми як буття і порожнечу як ніщо, усвідомлюючись як умова для існування множинності, руху і зміни.

У ряді філософських вчень ніщо – це заперечення буття (небуття), що корелює з екзистенціалом «смерть». Разом із тим, у багатьох вченнях ідеалістичної, релігійно-екзистенційної і персоналістичної направленості ніщо – це синонім *інобуття* і корелює як з екзистенціалом «смерть», так і з екзистенціалом «народження». У цьому контексті ніщо усвідомлюється як стан переходу буття з одного *світу* в інший, який є *трансцендентним* щодо нього, більше того, як можливість становлення в новому світі. У результаті ніщо може бути протипоставлене не тільки категорії «буття», але й категорії «дещо».

Номотетичний метод (від грец. номотетіке – законодавче мистецтво) – за Кантом, спосіб законодавчої діяльності розуму та приписів ним законів і правил пізнання. Неокантіанцями Баденської школи (Віндельбанд, Ріккерт) поняття «номотетичний метод» переосмислюється. Останній розглядається Віндельбандом і докладніше розробляється, під назвою генералізуючого, Ріккертом як метод наук про природу, принципово відмінний від ідіографічного, індивідуалізуючого методу як автентичного пізнавального засобу гуманітарних наук про культуру, спроможного забезпечу-

вати адекватне осягнення самотності історичних явищ як унікальних культурних цінностей. Витлумачувався як такий, що з одного боку, уможлиблює спрощення та узагальнення екстенсивного й інтенсивного розмаїття явищ, з іншого ж боку, призводить, внаслідок цього, до збіднення й стереотипізації наших уявлень про багатомірну дійсність і виявляється малопродуктивним при вивченні культурно- історичних реалій.

Ноосфера – сфера взаємодії природи і суспільства в межах якої розумна людська діяльність стає визначальним чинником розвитку. У ноосферному вченні людина постає закоріненою у природу, а штучне розглядається як органічна частина і один із чинників еволюції природного. Узагальнюючи людську історію, В. Вернадський робить висновок, що людство перетворюється на нову потужну геополітичну силу, що своєю думкою і працею перетворює образ планети. Відповідно, воно має взяти на себе відповідальність за розвиток біосфери, що перетворюється в ноосферу. Загалом ноосферу можна охарактеризувати як єдність «природи» і «культури».

Норма права – це загальнообов'язкове, формально-визначене правило поведінки (зразок, масштаб, еталон), встановлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин, яке офіційно закріплює міру свободи і справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу.

Нормативізм – це: 1) правова доктрина, яка розглядає право виключно як об'єктивну логічну форму, абстраговану від соціального, психологічного та історичного змісту, як би в «чистому вигляді» (звідси нормативізм також називають «чистою теорією права»). 2) Одна із течій сучасного позитивізму юридичного.

О

Об'єктивна реальність менталітету – це природний стан людини, який є закономірним і перетворюється на дійсність. Тобто ментальна норма, створена людиною, схвалена суспільством, є дійсною і необхідною для людської креативності.

Об'єктивний – такий, що існує поза свідомістю та незалежно від неї; о. реальність – матеріальний світ у всій його багатогранності, все, що існує насправді незалежно від людської свідомості; безсторонній, неупереджений, такий, що відповідає дійсності.

Обітниця – це офіційна й урочиста внутрішня обіцянка щодо належного виконання службового обов'язку, яка закладена в думках і виражена на словах.

Обов'язок – це одна з основних категорій етики, яка означає певні моральні зобов'язання людини перед суспільством (громадський обов'язок) і перед іншими людьми сім'єю, товаришами тощо (особистий обов'язок). Це те, чого треба беззастережно дотримуватися, безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власної совісті, переконання.

Одорологія – наука про запахи. Розрізняють декілька напрямків одорології: медична, криміналістична, психологічна. Криміналістична одорологія – це система знань про запахи та запахоносіїв і науково обґрунтовані прийоми, технічні засоби, рекомендації з виявлення, аналізу, вилучення та зберігання запахових слідів з метою подальшого їх використання в кримінальному судочинстві. Залежно від способів вилучення, аналізу та реєстрації запахів криміналістичну одорологію поділяють на кінологічну та інструментальну – ольфактроніку (від лат. *olfactus* – запах). У кінологічній одорології як аналізатор пахучих речовин використовують орган нюху спеціально підготовленого службового собаки. В інструментальній одорології як аналізатор застосовують фізико-хімічні прилади, здатні виділяти спектр пахучих речовин, реєструвати його у вигляді ольфактрограми і детектувати з високою чутливістю окремі компоненти виділень людини. Одним з основних завдань ольфактроніки є розробка методів і створення апаратури, здатної реєструвати спектр летких речовин, що визначають запах, і документально записувати його у вигляді певних знаків, що піддаються подальшій математичній обробці, а також з високою чутливістю реєструвати окремі компоненти запахових виділень.

Означування (або сигніфікація, називання) – це акт виробництва значення; процес виникнення, породження значення. Мовлення виступає основним феноменом означування дійсності. Теорія означування це – семіотика. Здатність до означування (сим-

волізації) світу і перебування у ньому є однією з найважливіших характеристик людини, що вирізняє її з-поміж інших живих істот.

Сформулювавши поняття «практика означування», варто наполягати на динамічності процесу сигніфікації та пропонує типологізувати її практики на наративні, метамовні, споглядальні й текстуальні. При цьому вона наголошує, що тільки у текстуальній практиці сигніфікації можна «досягти апофеозу практики означування на користь фіксованих, фрагментарних, символічних матриць.

Право є результатом людської діяльності, зорієнтованої на означування певними мовними знаками (словами, термінами, поняттями) правової дійсності як сукупності певних означуваних (явищ, дій, подій, фактів, предметів і т. д.). Як зазначають постструктуралісти, природа відношення «означник – означуване», часова природа акту сигніфікації (регулятивний принцип поведінки через посередництво мови) і центральність відмінності як керівної сили будь-якого акту мови мають значущий вплив на формування знаків; а оскільки акт сигніфікації є довільним, то будь-яке значення, виражене в мові, – це фактично результат культурних припущень, ідей та схильностей. І пріоритетну функцію тут відіграє людина як творець цих мовних сигніфікованих знаків.

Оказіоналізм – течія філософсько-релігійної думки, основана ідея якої – Бог, як сила, що постійно творить речі та їх властивості, особливо об'єднує душу і тіло, пояснює їх взаємодію. Вона виникає внаслідок граничного розвитку двох субстанцій – матеріальної та духовної, котрий робить неможливою саме їх взаємодію. А досвід свідчить, що остання постійно відбувається, бо зміни тіла викликають зміни душі і навпаки. Це – реальна проблема, її підстава – принципово механістичне сприйняття світу людиною.

Найвідомішими формами чи варіантами оказіоналізму є три. Перший з них є в теологічній метафізиці ісламу, до якої належали мутакалімі (від слова «калам» – слово, мова). Особливо відомі тут Аль-Ашарі (873–935) і Аль-Газалі (1059–1111). Вони заперечували закономірність світу, причинний зв'язок, внаслідок чого світ атомізувався і скріплювався в дещо ціле лише Богом. Воля Бога не тільки творить світ, а й безпосередньо діє на нього. Будь-яка подія є особливий творчий акт Бога. Другий варіант О. подають послідовники Декарта – Гейлінкс (1625–1669), Мальбранш (1638–1715) та ін. У них головна проблема – зв'язок душі і тіла, Які

Декарт зовсім відокремив. Третій варіант О. являє собою Лейбніцева теорія наперед визначеної гармонії.

Око закону – усталена метафора, що відтворює суспільне ставлення до феномену закону загалом. Можна навести три незалежні традиції розуміння цього вербального правового знаку – античну, єгипетську та іудейсько-християнську, які сходяться на сприйнятті «ока закону» як уособлення всеохопного знання і справедливості вищого розуму, його провидіння й усебачення, його доброї і турботливої влади, а також неустанного й благодушного «нагляду». Йдеться про поняття, в якому закладено код закону як збірної метафори монотеїстичних релігій (образ божественних властивостей «ока Господнього»), греко-римської античності (з тріадою тілесного, духовного і душевного ока людини), законодавства Нового часу (з деперсоналізацією закону як засобу влади і початком національної кодифікації права), репресивно налаштованого ХІХ ст. і диктаторських режимів ХХ ст. (що законодавчо виправдовували контроль і стеження та призвели до розуміння закону як засобу управління). Тобто у такий код закону генетично закладено двояке його розуміння: як надійного захисту від злочинності на принципах законослухняності, справедливості, строгості й милосердя і водночас як всепроникного нагляду й тотального контролю.

Омовлення – переведення у мовні форми, називання.

Онтологія – вчення про буття. Термін «буття» має три значення: 1) власне суще, під чим розуміється сукупність речей, явищ, всього існуючого; 2) об'єктивний світ на відміну від суб'єктивного (свідомості, мислення, почуттів); існування, яке позначається словами «є», «було», «буде». Ці значення головні, і вони відображаються у відповідних етапах історії онтології.

Онтологічно-перцептивна функція ментальності зосереджує увагу на правильному сприйнятті ментальних ознак для необхідних дій. Адже перцепція (від лат., чуттєве сприйняття зовнішніх предметів) і апперцепція (властивість сприйняття, яка залежить від попереднього досвіду, психічного стану) свідчать про те, що онтологічні ментальні норми можна сприймати по-різному. Основним змістом цієї функції є сприйняття для поведінки дії тих набутих людиною для себе ознак менталітету, які є

онтологічно обґрунтовані, тобто не шкідливі для суспільства і Всесвіту загалом.

Особистість – глибинна реальність внутрішнього світу людини, що характеризується унікальністю та відкритістю, які реалізуються в самопізнанні та самотворенні й об'єктивуються в артефактах культури. Особистість відрізняється від індивіду тим, що в своїх актуалізованих проявах є трансцендентною по відношенню до умов соціального життя; тоді як індивід постає частиною роду і виду (біологічний атом) та суспільства (соціальний атом). Разом із тим у деяких психологічних школах ХХ століття – передусім соціоцентричних – особистість витлумачується як соціальна маска індивідуальності.

Проблема особистості є центральною для персоналізму, у межах якого особистість визнається первинною творчою реальністю та найвищою духовною цінністю.

Очевидність у праві. 1. Безпосередня достовірність прав. феноменів; характеристика їх як «зрозумілих самих собою». 2. Аксиоматичність, безспірність деяких прав, тверджень, принципів чи оцінок. 3. Суб'єктивна впевненість у безспірності правових положень.

У філософсько-правовій традиції уявлення про очевидність у праві розроблялись Аристотелем, Томою Аквінським, Дж. Локком, Г. Лейбніцем, С. Пуфендорфом, І. Кантом, А. Райнахом, М. М. Алексєєвим, І. О. Ільїним, Г. Радбурхом, Дж. Фіннісом, Г. Гаррном, Г. Шпренгером та ін.

Згідно з *Аристотелем*, пізнання очевидності пов'язується з моральним вдосконаленням людини. Для доброчесної людини є самоочевидними вихідні принципи доброчесних вчинків, котрі, подібно до аксіом у геометрії, не можуть бути доведені. Про окремі випадки застосування таких принципів судять, керуючись почуттям. Водночас морально- правові принципи негайно втрачають свою очевидність для людей морально зіпсованих.

У середньовічних теолого-правових концепціях християнства очевидність осмислюється в рамках християн. антропології. В католицькому Богослов'ї постулюється очевидність принципів природного закону, «вписаного» Богом у природу людини в акті творення. Онтологічними джерелами відкриття очевидного знання вважаються «серце людини», її сумління (моральна свідомість). *Тома Аквінський* стверджує про існування в людини особливої

вродженої здатності до знання природного закону – *synderesis*. З огляду на це природний закон належним чином проголошений для всіх людей і, отже, є загальнообов'язковим.

Уявлення про очевидність природного права змінюються за доби Відродження і Реформації під впливом ідеології гуманізму і формування нового ідеалу наук. знання, необхідною ознакою якого вважаються, зокрема, достовірність, очевидність та загальнозначущість.

Складовою природно-правових підходів Нового часу стають уявлення про аподиктичну очевидність «закону Природи» для практичного розуму.

У філософії І. Канта нормативна значущість очевидностей практичного розуму різко протиставляється емпіричній реальності. Основою достовірності досвіду проголошуються чисті апіорні принципи, поняття і судження («перші основоположення»), наділені мисленнєвою очевидністю. За І. Кантом, права людини випливають з трансцендентальних очевидностей практичного розуму, із додосвітних моральних очевидностей.

У релігійно-правовій філософії І. Льїна пропонується концепція безпосереднього осягнення сутнісної надчуттєвої реальності в акті очевидності як інтуїтивно-духовне споглядання. Під очевидністю розуміється особливий стан душі, протилежний видимості й обману. Очевидність дається людині як у теоретичному мисленні, так і в релігійному й морально-духовному досвіді, які вимагають переживання свого предмета. Акт очевидності складають 3 стадії: 1) предметне бачення; 2) внутрішнє вдивляння в зміст об'єкта; 3) його аналітичний опис і логічний розгляд.

Представники філософсько-правової герменевтики (Г.-Г. Гадамер, П. Рікер) розглядають очевидність як необхідний момент спіралеподібного процесу правового пізнання. Основою і джерелом усіх очевидностей, яка виражає сам спосіб буття людини є передрозуміння. У концепції П. Рікера справедливість правового рішення має ситуативний характер як очевидність того, що доречно вчинити тут і тепер. Ця очевидність має характер внутрішнього переконання, незалежно від того, що правове рішення може ухвалюватися у формальних інституційних рамках. Йдеться про суб'єктивну переконаність у тому, що обране рішення є найкращим та єдино можливим у конкретній ситуації.

Види очевидності розрізняються за механізмами пізнання – безпосередня (чуттєва, інтуїтивна); за характером очевидного

знання – інтелектуальна і ціннісна; за зв'язком із процесом правової комунікації – інтерсуб'єктивна (індивідуально-досвідна).

П

Парадигма – сукупність теоретичних і методологічних положень, прийнятих науковим співтовариством на відомому етапі розвитку науки, що використовуються у якості зразка, моделі, стандарту для наукового дослідження, інтерпретації, оцінки і систематизації наукових даних, для осмислення гіпотез і рішення завдань, що виникають у процесі наукового пізнання.

Пасіонарність (від франц. *passion* – пристрасть) поняття, введене Л. М. Гумільовим для характеристики масових відхилень соціальної поведінки від традиційних, типових стереотипів і норм. Відомий дослідник проблем етногенезу висунув оригінальну гіпотезу, яка пояснює природу спалахів трансгресивних настроїв у великих груп людей, які змушують їх виявляти підвищену соціальну активність різного, у тому числі протиправного, кримінального характеру.

Амбівалентна за своєю природою, пасіонарність може породжувати подвиги, давати позитивні результати в науці, мистецтві, політиці, військовій справі, проте вона ж із однаковою силою штовхає людей до злочинів. Носіїв пасіонарності Гумільов називає пасіонаріями. За його теорією, пасіонарні імпульси виходять не від свідомості, а з підсвідомої сфери. Це часто призводить до того, що пасіонарії виявляються не в змозі передбачити наслідки своїх вчинків і проконтролювати належною мірою логіку розгортання свого активізму. У тих випадках, коли внутрішній тиск пасіонарності стає сильнішим не тільки за інстинкт самозбереження, а й за повагу до закону, людина стає злочинцем. У подібних ситуаціях люди виявляють готовність принести в жертву власним пристрастям не тільки тих, хто опинився в них на шляху, але й самих себе. Тобто рівень пасіонарності напруженості може виявитися настільки високим, що виходить з-під контролю не тільки індивідуальної волі, а й соціально-правових інститутів.

Пасіонарність має енергетичну природу. Людський організм, який має вроджену здатність вбивати вільну енергію зовнішнього середовища, потім повертає її у вигляді діяльності конструктивного або деструктивного характеру.

Патерн – модель, зразок; елемент організації сенсорної системи, що полягає у поєднанні сенсорних стимулів за належністю до одного класу об'єктів. Стимули зовнішнього середовища сприймаються не як одиничні сенсорні події, а як частина чогось цілого, частина певного предмету. У широкому значенні патерн – набір ознак. Якщо йдеться не про семіотичне означування правової дійсності людиною, а власне про людську поведінку, то тут є свої семіотичні одиниці – *патерни поведінки*. Такі патерни – це поведінкова реакція на емоційні подразники зовнішнього середовища. Кожний окремих індивід має свої патерни поведінки. На відміну від архетипів поведінки патерни проявляють в кожному одиничному випадку порізному, але за однакових обставин – завжди аналогічно до попередніх випадків. Прикладом правового патерна може бути різка зміна поведінки бешкетника-школяра при появі біля нього директора; вуличного забіяки – коли побачить поліцейського; навіть цілком адекватної дорослої людини, яка переконувала колег у своїй спроможності висловити обурення керівництву, але абсолютно ніяковіє щойно зайде в кабінет начальника (спрацьовує патерн поведінки з представником влади).

Патріотизм – як моральний принцип означає любов до своєї Батьківщини, свого народу, гордість за його культуру і досягнення, орієнтує на примноження досягнень, вимагає від правоохоронців захищати інтереси народу, його громадян, служити закону, поважати закон.

Педагогіка – це майстерність виховання, наука про спеціально організовану цілеспрямовану і систематичну діяльність з формування людини, про зміст, форми і методи виховання, освіти та навчання.

Предмет педагогіки – цілісний педагогічний процес, спрямований на розвиток і формування особистості в умовах її виховання, навчання та освіти.

Об'єкт педагогіки – виховання як свідомо і цілеспрямовано здійснюваний процес. Об'єктом педагогіки виступають ті явища, які обумовлюють розвиток індивіда в процесі цілеспрямованої діяльності суспільства.

Педагогічна культура юриста – це рівень проведення правового виховання громадян на засадах педагогічної теорії, педагогічної технології та професійного такту.

Первинні джерела права – містять правові норми, що мають обов'язкову юридичну силу для судів та інших правозастосовних органів. У країнах романо-германського права до таких джерел зазвичай відносять нормативно-правові акти, міжнародно-правові договори та правові звичаї, причому звичаї зазвичай поступаються пріоритетністю. У деяких країнах до первинних джерел права включають також «загальні принципи права». У країнах англо-саксонського права сюди ж належить судовий прецедент.

Переконання – це найважливіший елемент структури культури особистості; це певна якість свідомості особистості, стійкі утворення, що складають внутрішню позицію індивіда і мають надзвичайну імперативну значущість для особистості. Основою переконань є актуальне знання, що пройшло через емоційно-почуттєву сферу людини.

Персоналізація – це процес актуалізації особистості в бутті людини, що містить у собі не тільки пізнання і творчість артефактів культури, а й самотворення, а також творення відносин між особистостями. Одним із вищих виявів персоналізації виступає розв'язання протиріччя свободи і любові в житті особистості.

Піднесене – це естетичний вираз героїчного, що є найвищим виразом моральних сил людини, несе в собі естетичну цінність довершеності, краси, величного. Героїчне є найбільш повним втіленням досконалої поведінки особистості. А саме в уявленні про досконалу поведінку моральний та естетичний ідеали співпадають, виступають як дві сторони одного і того самого явища.

Підсвідоме – це термін на позначення психічних процесів, які перебувають під порогом свідомості. У філософській і психологічній літературі підсвідоме нерідко ототожнюють з несвідомим. Проте це різні поняття. Термін «несвідоме» ширший. Він охоплює всі психічні явища, що не усвідомлюються людиною (інстинкт, інтуїція, автоматизм, лунатизм, гіпноз тощо). Поняттям «підсвідоме» позначають лише ті феномени психіки, які в конкретний момент перебувають поза фокусом свідомості, але органічно з нею пов'язані, впливають на її перебіг і з відповідною зміною умов порівняно легко переходять в її сферу.

Підсвідоме право – це право, що утворене природним і над-природним правом, під впливом ментального права скероване на регулювання постійної діяльності, безперервного процесу душевного життя людини. Цінність підсвідомого права в тому, що воно робить достовірними не стільки слова, скільки дії, емоції, екзистенційні парадигми, сприяє формам, методам і методиці читання людини за її антропологічними властивостями. Характерним є те, що дія підсвідомого права є автономною дією щодо свідомості. Але свідомість при активних зусиллях може контролювати дію норм підсвідомого права. Якщо постійно пам'ятати про можливі прояви підсвідомості, то вдається налагодити владні повноваження свідомості.

Пізнання – процес цілеспрямованого активного відображення світу в свідомості, процес отримання знань про властивості, закони дійсності. Це процес ідеального засвоєння світу.

Позитивізм (лат. *Positivus* – позитивний) – напрям філософії, представниками якого всі істинні («позитивні», звідси й назва) знання вважаються результатом конкретних наук. П. заперечує філософію як науку зі специфічною для неї теоретичною та світоглядною проблематикою. Позитивістська концепція розуміє право як сукупність норм і інститутів, створених державою, при цьому не враховуючи образ права як божественного творіння і уособлення справедливості. Позитивістський підхід відіграв значну роль у розвитку філософії науки в XX столітті продовжує зберігати свій вплив у XXI сторіччі.

Позитивне право – це право чіткого виконання норм із відносним коливанням, тобто, коли є правова норма, в ній чітко зазначено, як слід чинити юристу в тому чи іншому випадку, і лише санкція статті може передбачати «або те, або інше», а це означає, що внутрішнім імперативом юрист матиме змогу керуватися зовсім у незначній мірі.

Політична культура юриста – це особливий різновид загальної культури, що включає сукупність соціально-політичних знань, поглядів, уявлень, переконань, цінностей. Норм, навичок і вмінь, що реалізуються в суспільно-політичній практиці. Це рівень реальної оцінки юристом політичної ситуації, яка має безпосереднє відношення до правових явищ, вироблення

власних політико-національних переконань з метою політичного прогнозування ефективності національного права. Політична культура тісно пов'язана з іншими видами культури юриста, особливо з правовою і моральною. Політика, що позбавлена моральних засад, ціннісно-морального критерію, пов'язаного з загальнолюдськими цінностями, може призвести до катастрофічних наслідків. Тому основою політичної культури юриста є моральна і правова свідомість.

Політична цінність – це політичне значущі явища, процеси, предмети, основи, сторони політичного життя, феномени політичної свідомості. Поряд із спільними для державних і цивільних структур, соціальних спільностей цінностями є демократія, гуманізм, солідарність, суверенітет, свобода, рівність, справедливість, гідність тощо. У кожного політичного суб'єкта залежно від його інтересів, традицій, культури є свої власні політичні цінності.

Постструктуралізм – це аналітичний інструмент постмодерної науки (що передбачає радикальний сумнів щодо надійності основ, на які спираються прийняті наукові твердження; пов'язується з відчуттям визволення від колишньої обмежувальної практики).

Один із основних принципів постструктуралізму походить від сосюрівського уявлення про суспільну систему, що визначається в термінах мови та мовлення. Тут мова може науково досліджуватись як світ символів, що складають лінгвістичну систему та суспільну структуру, в яких індивід народився і соціально сформувався, а мовлення є функцією мови, випадковим індивідуальним висловлюванням, що застосовує значення та правила цієї мови.

Правова амальгація передбачає процес, за допомогою якого декілька груп, які прагнуть досягти більшого визнання в певній правовій культурі, об'єднують свої зусилля для полегшення культурно-правової асиміляції. Коли відбувається амальгація, кожна з груп, яка асимілюється в певній правовій культурі, розглядає успіхи і невдачі інших груп і вбирає в себе їхній досвід, коректуючи на основі цього власну поведінку.

Див.: *Акультурація правова, Асиміляція кодів права, Модифікація кодів права.*

Правова воля – це діалектична єдність природно- правових і позитивістських цінностей, що полягає в певній взаємодії позитивного і природного права. Правова воля має два джерела – формальне (позитивне право, норми права) і змістовне (природне право). Правове регулювання передбачає перетворення, зведення природного права в закон.

Правова дійсність – функціонально-семантичний (знаковий) сегмент соціонормативного простору, відтворений і водночас регульований правом.

Надається перевага поняттю «правова дійсність» з-поміж таких, наприклад, як «правова реальність», «юридична дійсність» і «символічна реальність» та інші, на підставі того, що було закладено у саме поняття «дійсність» як переклад латинського слова «actualitas» («діяльність») із наголошенням на компоненті дії, тоді як у старогрецькій і латинській мові дійсність була ідентична істинності, а в англійській і французькій –реальності, що передбачає наявність можливого). Видається доцільним у контексті права використовувати саме поняття «дійсність», що поєднує можливість і необхідність в одну характеристику – очевидність; ідеться про *реальність як дійсність* за участю людини, тобто про *здійснюваний* нею світ (відповідно, про соціальну дійсність – за участю соціального суб'єкта і правову дійсність, що є не окремою частиною дійсності, а радше способом правової організації та інтерпретації соціального буття людини).

Правова культура – це система таких матеріалізованих ідеальних елементів, що належать до сфери дії права та відображаються у свідомості та поведінці людей. Складовими цього поняття були визначені: право, правові відносини, державні органи, організації з реалізації права, правова свідомість та правова поведінка. Правова культура – це сукупність духовно-практичних здібностей, що дають змогу людині вибудувати цивілізовані взаємини з іншими індивідами, структурами громадянського суспільства і державними інститутами, які відповідають морально- правовим критеріям. У цих компонентах головну роль відіграють духовно-практичні здібності людини, які регулюються моральними, природно-правовими нормами, духовними догмами тощо.

Правова культура суспільства – це різновид загальної культури, який становить систему цінностей, що досягнуті людством

у галузі права і стосується правової реальності даного суспільства. Серед правових цінностей – активність суб'єктів права у правовій сфері, добровільність виконання вимог правових норм, реальність прав і свобод громадян, ефективність правового регулювання, якісні закони, досконала законодавча техніка, розвинута правова наука, юридична освіта, ефективна юридична практика, стабільний правопорядок.

Правова культура юриста – це рівень філософського осмислення змісту позитивного права, власної професійної діяльності та уміле утримання (регулювання) фахової гармонії у правовому полі.

Правова комунікація – один зі способів правової організації соціальних суб'єктів, що полягає у взаємодії всіх учасників правовідносин. У контексті семіотики правова комунікація – це своєрідний рух правових знаків (їх творення, сприйняття і відтворення у поведінці – семіоз).

Правова комунікація включає пізнавальну функцію правовомовлення, орієнтовану на мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правослухняність і протиправність.

Правова міфологія – сукупність символічних оповідей зі сфери правовідносин. Учені відзначають неоднозначну діалектику міфології і права, звертаючи увагу на те, що міцніші основи, першоджерела правової культури будуть у того етносу, в міфології якого глибше і детальніше «опрацьовані» передправові мотиви і сюжети, чіткіше виражене ставлення до норм, звичаїв, наслідків їх порушення. Про правові міфи як первісний період розвитку права говорять у контексті міфологічної правосвідомості, міфо-логічної правової культури. Узагальнюючи ці позиції, філософи права вважають міфи не просто фізіологічним відчуттям, а світовідчуттям. Адже з трьох основних рівнів ставлення людини до світу – світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння – у міфологічному баченні історії найрозвинутішим є саме світовідчуття. Саме на рівні міфів зароджуються і формуються так звані коди творення і розуміння права.

Ефективність правової комунікації полягає у конструюванні моделей інтерпретації право-норм у процесі прояву правослухня-

ної поведінки, що охоплює комплекс правового мовлення і рефлексивної дії, а також мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правослухняність.

Правова реальність може трактуватися у широкому і вузькому значенні. У першому випадку під правовою реальністю розуміють усю сукупність правових феноменів: правових норм, інститутів, наявних правовідносин, правових концепцій, явищ правового менталітету тощо. У другому випадку (тобто у вузькому розумінні) маються на увазі тільки базові правові реалії, щодо яких всі інші правові феномени виявляються похідними, і тоді під правовою реальністю у різних напрямках і наукових школах прийнято розуміти чи правові норми (нормативізм), чи правовідносини (соціологічний напрям), чи правові «емоції» (психологічний напрям).

Правова реальність не становить деякої субстанціональної частини реальності, а є способом організації й інтерпретації визначених аспектів соціального життя, буття людини. Цей спосіб настільки істотний, що за його відсутності розпадається сам людський світ.

Правова ситуація – один із основних термінів екзистенціальної філософії права. Позначає простір людського спів-буття, який потребує впорядкування на основі права. Першим вираз «правова ситуація» було вжито правознавцем Г. Коном у його широковідомій монографії «Екзистенціалізм і правова наука» (1952) для позначення того факту, що «власною домівкою» права є не загальні норми чи абстрактні приписи, а саме конкретна ситуація, яка вимагає правового осмислення. Згодом зазначений термін використовували В. Майхофер, А. Кауфманн та інші екзистенціально налаштовані філософи права, які, проте, вживали його як щось самозрозуміле і не конкретизували його зміст.

Правова соціалізація юриста – це відзеркалення діалектики його становлення як особистості, усвідомлення службового обов'язку, вироблення почуття правової та моральної відповідальності.

Правова технологія – це сфера конструювання права у межах конкретного історичного середовища, а відтак, і наявність

певного рівня майстерності щодо створення чинного права. Правова технологія уособлює формування права у межах «робочого варіанта» історичного процесу, не поширюючись при цьому на тривалий історичний період.

Організація права має часову прив'язаність і просторову локалізацію, і вона часто підпорядковується досягненню конкретних цілей. Правова технологія як метод містить селекційний момент: відбір правових структур і засобів, що сприяють раціональному, стійкому розвитку суспільства. Правова технологія характеризується наявністю основних принципів формування права: це принцип активності права, який закріплює право у вигляді генетичного чинника соціального конструювання, знімає проблему пасивності, жорсткої підпорядкованості права політиці, що, у свою чергу, сприяє виходу суспільства на правові основи; і принцип безпосередньої єдності суб'єктивного й об'єктивного, який дозволяє подолати гіпертрофію абстрактних теоретичних схем і вводить нас у світ наукових дискусій, вибудованих на аналізі живих реалій; і принцип об'єктивності, тобто відповідності законів об'єктивним потребам і закономірностям суспільного розвитку, шлях обмеження ірраціоналізму, волюнтаризму і свавілля у формуванні законів і підзаконних актів; це також принцип поетапності – поступове удосконалення і зміна правових структур, що дозволяє зняти ірраціональність права, бо створює громадянам умови для осмислення доцільності або недоцільності заміни тих чи інших правових інститутів, дозволяє сформулювати впевненість у тому, що зміни не принесуть небажаних наслідків для кожної людини. Основним призначенням правової технології є створення «прекрасних» законів, тобто таких, які стверджують цінність людини і дають їй можливість реалізуватися. Особливо яскраво це проявляється в існуванні двох видів позитивних законів: правових і не правових.

Правова традиція – це закономірності розвитку сфери правового буття суспільства й одночасно принцип, ідея і тенденція розвитку правової складової соціальної організації.

Правове виховання – це цілеспрямована системна діяльність із формування правосвідомості та правової культури, яка здійснюється у складному процесі взаємодії об'єктивних і суб'єктивних, стихійних та усвідомлених факторів, що впливають на правову поведінку людей.

Правове мислення – це вища аналітична здатність особи опосередковано і узагальнено за допомогою понять, суджень, умовиводів, що фіксуються словами, відображати істотні закономірні зв'язки дійсності, вирішувати соціально-правові суперечності.

Правове означуване – це будь-який феномен чи концепт, якому дають означення (явище, річ, дія, подія, факт правової дійсності, об'єкт і суб'єкт правовідносин, але не має означуваного абстрактне правове поняття). Означуване як предмет об'єктивної дійсності одиничне. Р. Барт поділяє «означуване» на два види залежно від значущості: явне означуване (що піддається зовнішньому дослідженню) і потаємне означуване (щось зі сфери герменевтики чи психоаналітики). Таким чином, правові означувані будуть здебільшого явними, а потаємні – пов'язані зі суб'єктивною стороною право-вчинку (психічне ставлення соціального суб'єкта до своїх та чужих дій або бездіяльності). У праві правові означувані екстраполюються (поширюють своє значення на інші означувані з метою узгодження всіх знаків правової дійсності). Тоді правотворення можна вважати процесом переведення означуваного через посередництво означника у площину (текст) права.

Правове повідомлення залежно від домінування певної семіотичної характеристики норми права може бути передбаченням можливих правових явищ, застереженням від небажаних дій і вчинків, вольовим наказом та вказівкою, залишаючись при цьому стратегічним текстом, що передає вербальну модель бажаного і дозволеного через омовлення чітких стандартів і критеріїв поведінки соціального суб'єкта. Джерелом правового повідомлення виступає вся сукупність явищ, дій, подій, емоційно-вольових, вербально-поведінкових та ціннісно-нормативних проявів суб'єкта як члена соціальної спільноти, яку символічно можна передати поняттям «суспільство».

Правове поле розглядають як впорядковану народними приписами і державними правовими нормами імперативну сферу композиційних дій людини. Воно є імперативною сферою дозволів і заборон, з визначеним складом правопорядку, правовими обов'язками та відповідальністю. На людину час від часу впливає наказовість, примус духу природного права і вона опам'ятовується, що живе у впорядкованому, унормованому середовищі, де панує обов'язок жити за встановленими нормами, що її

дії перебувають під контролем права. Ці дії – композиційні, до них входять і думки людини. Правове поле відображає нормативну діяльність не тільки держави, а й суспільства. Насиченість правового поля нормативно-правовими актами держави не є єдиною вимогою. Є ще народні приписи, правила, закономірності у формі усних звичаїв, традицій, моралі, які мають не меншу імперативність у регуляції, хоча й формуються еволюційно.

Правове почуття – це неусвідомлювані емоційно-психологічні установки, що визначають ставлення в суспільстві до правової реальності, а стереотип правової поведінки – це емоційно-психологічні звички юридично значущої поведінки, підґрунтя самої структури дії.

Правовий дозвіл – це передбачена законом міра можливої поведінки, що забезпечує задоволення суб'єктивних прав та юридичних ресурсів особи. Правовий дозвіл створює сприятливі умови для реалізації прав та інтересів особи в межах закону, визначає позитивно-правову мотивацію, передбачає можливість підвищення позитивної активності суб'єктів у сфері права, спрямованої на впорядкування суспільних відносин.

Правовий знак – це чітко означений матеріальний носій інформації, відтвореної у невербальному символі або сформульованої у словесному образі, що є зрозумілими для представника певної правової культури, в межах якої функціонує цей знак. Він має триєдину форму прояву: вербальну (іконографічне відтворення змісту), мисленнєву (значення, втілене у тому ж словесному варіанті, але усному) і поведінкову (послідовна діяльнісна чи бездієва інтерпретація сприйняття двох попередніх форм).

Правовий знак – це модель світорозуміння, світобачення і світосприйняття. Його можна вважати конститuantом правової дійсності.

• **Вербальні правові знаки** є прикладом ціннісно навантаженої лексики, що відображає найважливіші соціальні пріоритети, в ідеалі (відтворюючи правослухняність) містить правову доктрину держави, репрезентує переконання суспільства і волю більшості громадян. Прикладами правових знаків у категорії «суб'єкти права» можна назвати основних дійових осіб – МВС (знакові відповідники – силовики, поліція та ін.), міністр внутрішніх справ (як головний поліцейський держави), управління МВС в областях (за

архаїзмом – управи) і т. д.; тут окремо можна виділити так звані антропоніми, що утворюються у випадку якихось резонансних дій або вчинків осіб зі сфери правореалізації. Категорія *«об'єкти права»* об'єднує поняття, що називають речі правової дійсності, щодо яких виникають і відбуваються правові відносини між суб'єктами права. Це можуть бути такі поняття, наприклад, як: майнові цінності, нерухомість, цінні папери тощо; вони здебільшого несуть інформаційно-когнітивне забарвлення, але мають різну «символічну вагу», що змінюється залежно від місця, яке займає речовий відповідник правового знаку в системі цінностей правового суб'єкта і системі ієрархії самих знаків у правовій дійсності. У категорії *«галузі права»* знаковими стають ті поняття, що стосуються найважливіших для суспільства предметів регулювання, а це – сфери функціонування конституційного, або державного права (державний лад, суверенітет, демократія, громадянство, вибори, референдум, Верховна Рада, Кабінет Міністрів та ін.), кримінального права (злочин, вбивство, грабїж, розбій, насильство, бандитизм, кримінальна справа, покарання та ін.), цивільного права (шлюб, спадок, заповіт, опікун, нотаріальна угода, плагіат, заробітна плата, профспілка, роботодавець та ін.) та адміністративного права (громадський порядок і безпека, прогул, хуліганство, скарга, штраф, правила дорожнього руху, виправні роботи тощо). Правові знаки можливі і в категорії *«філософія та ідеологія права»*; тут вони безпосередньо пов'язані з правовими принципами (тоді відтворюються такими поняттями, як рівність, свобода, справедливість, гуманізм та ін.), праворозумінням (ідеться, наприклад, про природне право, позитивне право, живе право і т. д.), правовою психологією (задіюється механізм творення понять типу правосвідомість, мотив, правовий світогляд, правовий менталітет, осудність і т. ін.). *«Правова поведінка»* як категорія правових знаків поєднує поняття, що стосуються діяльної реалізації норм права (правослужняні дії, протиправні вчинки, проступок, бездіяльність тощо).

• **Невербальні правові знаки** взаємопов'язані соціальним замовленням; їх можна поділити на чотири типи: 1) людину як знак; 2) поведінкові знаки; 3) символічні артефакти; 4) символічні зображення. Тут *знаковість людини* у праві можна розглядати у контексті представника певної професії, як символ певної юридичної практики, виконавця певної соціальної ролі, втілення певних ознак поведінки (прикладом такого знакового зв'язку можуть бути образи професійної totoжності – суддя, постовий ДАІ, патрульний, прокурор і т.д.). *Поведінкові знаки* – це так звані ритуальні дії

або події, яких доволі багато у сфері правовідносин (для прикладу: церемонія прийняття присяги, традиція відзначення присвоєння чергового звання та появи нової зірки на погонах, вітання з прикладанням руки до кашкета, стройовий огляд, шикування, паради та ін.). *Символічні артефакти* – формений одяг, пам'ятники загиблим у боротьбі зі злочинністю як соціально значуще місце проведення урочистих зборів, комунікативні історичні події і співвіднесені з ними дії сучасності (наприклад, прийняття присяги у день Покрови Богородиці як покровительки всіх військовиків). *Графічні символи* – погони, шеврони, нагрудні відзнаки на формі, штандарти і прапори окремих підрозділів, загалом так звана іконічна семантика, що читається за аналогією (згадаймо загальновизнані меч як знак правосуддя і шальки терезів як знак виваженості в руках богині Феміди).

Правовий код – це спрощене узагальнене відображення елементів правової дійсності; системне відтворення змісту правового явища чи поняття без деталізації та конкретики, матриця для розуміння функціонально-спеціалізованої мови права. Його можна вважати своєрідною голографічною схемою подальшого правотворення. До того ж, правовий код – це своєрідний соціокультурний метакод до вивчення інших соціальних сфер, а також засіб визначення правильного напрямку розуміння закладеного у правове поняття змісту в умовах варіативної, постійно змінюваної правової дійсності. Правовий код здатний створити стратегічну модель правопізнання та праворозуміння, а на вищому рівні можна навіть говорити про соціально-генетичний код права, що репрезентує специфіку правової системи. У цьому контексті кодуванням є процес правотворення, а декодуванням – тлумачення права.

Див.: *Голограма; Кодування / Декодування.*

Правовий менталітет – це визначені природними, історичними й соціальними умовами буття відносно стійкі уявлення про правову дійсність та стереотипи правової поведінки, властиві соціальним спільнотам різного рівня й походження (тобто можна говорити про правовий менталітет етносів, професійних і вікових груп населення, територіальних громад тощо).

Правовий означник – матеріальний носій правового знаку (звук, слово або певний символ). Означник може змінювати своє змістове навантаження лінійно, адаптуючись у часі до соціально-історичних реалій та відтворюючи їх, а також модифікуючись зале-

жно від взаємодії з іншими означниками. При цьому мовець може змінити значення означника або винайти нові означники, але цей творчий процес контролюється через прийняття чи відкидання нового витвору мовною спільнотою. Правові означники довільно кодуються в мові права через своєрідну соціокультурну домовленість (пропонується терміно-поняття і, відповідно, сприймається та приймається до використання або відкидається чи замінюється іншим). Тобто означник утворюється залежно від статусу, місця чи ролі означуваного у диференціальній системі правової дійсності, і вже не суб'єкт визначає мову права, а сам твориться нею як семіотично-лінгвістичною системою.

Означники можуть набувати нових значень у новому контексті їх застосування. Наприклад, коли означник «особа», що у загальноприйнятому розумінні означає людину, особистість, у юриспруденції може мати декілька означуваних залежно від контексту: 1) особа без громадянства (апатрид), 2) довірена особа, 3) посадова особа, 4) матеріально відповідальна особа, 5) недієздатна особа, 6) неповнолітня особа, 7) фізична особа, 8) юридична особа та інше.

Означник співвідноситься спершу з означуванним, що знаходиться у правовій дійсності, а вже потім зі значенням, зафіксованим у свідомості (адже проговорюючи означник, суб'єкт уявляє його позамовний відповідник, а не його вербальне пояснення, хоча, звичайно, розуміє значення, закладене в ньому творцем).

Правовий світогляд – це стійке, позитивне ставлення людини до права як до ідеї належного, пропущеного крізь призму прав, свобод, обов'язків людини, на основі сукупності правових ідей, поглядів, уявлень, принципів, цінностей, переконань, які людина поділяє і які беруться за основу її діяльності. Правовий світогляд для людини має природжений характер. За своєю природою людина сприймає світ за допомогою правових категорій, в основу яких покладені дозволи і заборони. Навіть не маючи знань з основних галузей права, людина формує свій правовий світогляд за допомогою природжених законів (біологічних, фізичних, психічних тощо), які найчастіше містяться в моралі, звичаях, традиціях чи інших суспільно-світоглядних нормах.

Правовий сигнал – це імпульсна інформація правової дійсності, різновид семіотичних форм буття права, що має процедурний статус, реалізується здебільшого через мовну дійсність або

наочно демонструє взаємозв'язок правового мислення та мови людини з її реальним оточенням, співвідношення правової дійсності та її усвідомлення соціальним суб'єктом. Така взаємозалежність концептуалізується, класифікується й оформлюється через правові знаки. Сигналом є і саме право, яке подає імпульси-вимоги й певним чином сигналізує (дозволяє, забороняє, наказує); воно сприймається тими ж сигнальними системами людини, що й інші сигнали природного середовища чи соціальної дійсності. Така сигнальна дія права можлива завдяки наявності певних динамічних стереотипів (усталених образів, знакових конструкцій, кодових понять тощо) у правосвідомості людини, а також її здатності до абстрагування та залежить від інформаційних сигналів раціонального характеру (про доцільність змісту правових норм) і об'єктивного характеру (про відповідність норм права об'єктивним потребам суспільства). Прикладами взаємозв'язку сигналу, коду, знаку і значення можуть бути, наприклад, маяк (світло – це сигнал, блимання – код, маяк – знак, небезпека – значення); світлофор (світло – сигнал, кольори – код, світлофор – знак, регулювання руху – значення), норма права (слово – сигнал, усталений вислів – код, терміно-поняття – знак, реалізація змісту – значення) та ін.

Див.: Сигнальна дія права, Сигнальна система.

Правовий час – форма існування правової реальності, її окремих об'єктів, що має у своїй основі їх змінність і виступає кількісною та якісною мірою такої змінності. Це поняття охоплює систему часових параметрів (тривалість, послідовність, ритм, темп) існування, тобто розвитку і функціонування відповідного прав. об'єкта. Правовий час виступає різновидом соціального часу.

Правові стереотипи – це єдина складна динамічна система умовних конструктів, що виробилися у процесі розумової синтезуючої діяльності суб'єкта внаслідок неодноразового повторення право-ситуацій як певних подразників і стали звичними, загальноприйнятими, яких додержують і які наслідують право-суб'єкти. Правові стереотипи норм співіснування формуються як першооснова правотворчого процесу. Поведінкові правові стереотипи виробляються через формування правового мислення, переконань та установок. Кожна епоха втілює у позитивному праві свої стереотипи справедливості, відображені у масовій, суспільній правосві-

домості, і вимагає додержання закладених цією епохою у праві постулатів, тобто додержання певного типу поведінки.

Правоназивання – процес і результат закріплення за мовним знаком певної ознаки поняття про позитивно значущу для суб'єкта властивість того явища, котре є об'єктом праворозуміння. Т. Дудаш наголошує, що у правоназиванні відбувається об'єктивація праворозуміння, яке існує у відповідній мовній спільноті за певних конкретно-історичних умов, коли у ній відбуваються первинні правомінаційні процеси. Більше того, вона констатує, що у правоназиванні простежуються, віддзеркалюються принаймні такі два основні типи (різновиди) праворозуміння, які згодом дістали назви, відповідно, «природний» і «позитивістський».

Правопозначання – процес позначення первісних мононорм тими чи іншими знаками та символами. Цей процес властивий первісному суспільству, де об'єктивно існували необхідні передумови для графічного закріплення мононорм, відображення предметів, явищ і процесів як форм прояву цих норм.

Правомірна поведінка особи – це, як правило, свідомо, вольова дія (бездіяльність) людини, яка має позитивну соціальну значущість (може бути соціально корисною, соціально необхідною, соціально допустимою), відповідає нормам або принципам права (внутрішньодержавного права, міждержавного права, міжнародного права), спрямована на виникнення позитивних юридичних наслідків.

Правоохоронні органи України – це такі державні та громадські організації, які своєю діяльністю поставлені забезпечувати законність і правопорядок, захист прав та інтересів громадян, трудових колективів, суспільства і держави, попереджувати, прискіпати правопорушення та злочини, застосовувати державний примус або заходи громадського впливу до осіб, які порушили закон та правопорядок.

Правореалізація – на відміну від правозастосування, це форма, яка характеризується законністю результату праворегулювання в поведінці учасників правовідносин, тобто вони задовільнили свої законні інтереси, оволоділи благами, виконали свої обов'язки, забезпечили свою безпеку і взяли на себе зобов'язання. По суті правореалізація являє собою втілений у життя конкретний

правовий статус, закріплений за тим або іншим суб'єктом. Механізм правореалізації виражається в тому, що уповноважений суб'єкт використовує надані йому правомочності, зобов'язаний – покладені на нього зобов'язання: винний – перетерплює позбавлення безпосередньо приналежних йому благ, страждає за заподіяну шкоду.

У кримінальному праві правореалізація класифікується як осудність, яка полягає в здатності особи відповідати за свої дії і керувати ним, а також досягнення віку кримінальної відповідальності. В усіх інших галузях права правореалізація розуміється як цілісна, неподільна якість суб'єкта.

Праворозуміння – це наукова категорія, яка відображає процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, яка вміщує в собі пізнання права, його оцінку і ставлення до нього як до цілісного соціального явища.

Правосвідомість – це форма суспільної свідомості, що містить в собі сукупність поглядів, почуттів, ідей, емоцій та компетенцій, а також уявлень і настанов, які характеризують відношення особи, суспільної групи і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, а також до всього, що охоплюється правовим регулюванням

Характерними рисами правосвідомості є: - одна з форм суспільної свідомості і разом з політичною, моральною, філософською та іншими формами свідомості відображає суспільне буття; - містить в собі поняття, уявлення, судження, почуття, емоції, концепції, теорії, програми; - обумовлена соціально-економічним устроєм конкретного суспільства, рівнем розвитку його загальної культури; - ідеологічні елементи правосвідомості виступають в якості головних елементів правової культури та правового виховання.

Функції правосвідомості – це основні напрямки її впливу на правові явища, правову систему в цілому. Правосвідомість – елемент правової системи, поєднаний з її іншими елементами: системою права, системою законодавства, юридичною практикою, правовою культурою тощо. Основні функції правосвідомості: - когнітивна (пізнавальна, інформаційна) – припускає знання права, поінформованість про нормативні акти, зміст юридичних норм; без інформації про закон не може бути і ставлення до нього; - правотворюча (ціннісна, емоційна) – припускає ціннісне

ставлення до законодавства, співвіднесення правових норм зі своїми поглядами на правове, обов'язкове, необхідне. Ця функція свідчить про те, що нормативно-правові акти виступають як зовнішнє вираження правосвідомості суспільства і законодавчих органів держави; - регулююча (настановча) – припускає співвідношення поведінки людей з чинною в суспільстві системою правових розпоряджень; мотиви і настанови стосовно поведінки, врегульованої правом – відповідно до правових дозволів і заборон.

Правосвідомість українського народу – феномен національного соціокультурного світу, який відображає зміст правових цінностей, символічних правових форм, уявлень про право та шляхи його реалізації у різноманітних соціальних практиках. Вона виступає як частина реальності, як особливий погляд на світ, його проблеми й суперечності, як специфічний спосіб сприйняття, конструювання й інтерпретації знакових форм та фігур мислення у правовій сфері.

Розвиток правосвідомості українського народу обумовлюють правові ідеї, розуміння правового ідеалу і правової реальності різними верствами нас. Суттєвий вплив на зміст правосвідомості здійснює система правових понять, вироблена певним суспільством та історичним періодом розвитку людства. До них можна віднести поняття, які характеризують структурні властивості права (право, обов'язок, правова норма, правова вимога, правовий статус тощо), функціональні властивості права (застосування права, тлумачення права, правова оцінка, правове регулювання, правотворчість, правове виховання тощо), а також поняття, що відображають ціннісні властивості права (свобода, справедливість, рівність, суспільне благо, законність, відповідальність).

Особливу роль у становленні та розвитку правосвідомості українського народу відігравало православ'я, яке сприяло утвердженню духовних цінностей, морально-правових відносин, формуванню толерантності та кордоцентричності у сприйнятті світу, розумінні нашим народом інших правових систем. Необхідно зазначити, що комунікативні коди релігійної свідомості є підґрунтям для функціонування моралі та правової свідомості, оскільки права та обов'язки людини у процесі розвитку соціальних систем, від архайчних до сучасних, визначалися саме релігійними догмами. Багато релігійних норм із часом були оформлені у вигляді світсь-

ких законів, наприклад, деякі із десяти християнських заповідей – «не вбий», «не вкради» та ін..

Право-випадок – сукупність умов та обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини суб'єктів; стан речей, казус; синонім – правова ситуація. Кожний окремий право-випадок, право-ситуація є полем правової поведінки, що вимагає певних правових дій у силу необхідності, визначеної правом.

Право-застосовувач – суб'єкт правовідносин у контексті однієї з форм реалізації права. До право-застосовувачів належать: державні органи (суд, прокуратура, поліція тощо); посадові особи (Президент, глава адміністрації та інші); деякі громадські організації (товариські суди, профспілки). Громадяни не можуть бути суб'єктами застосування норм права, хоча інколи застосування права здійснюється з їх ініціативи.

Право-користувач – суб'єкт правовідносин, який уповноважений на власний розсуд, за своїм бажанням використовувати надані йому права. На відміну від додержання і виконання норм права, що пов'язані з реалізацією заборон і юридичних обов'язків, використання є виконанням дозволених правом дій. Шляхом використання реалізуються уповноважувальні норми права.

Право-користувач у процесі поведінкової інтерпретації правової норми є, по суті, співзаконодавцем. Суб'єкт правовідносин не може покладатися лише на те, в якій історичній ситуації був прийнятий закон, якими були наміри тих, хто його розробляв. Навпаки, він має враховувати зміни, що відбулися в облаштуванні суспільного життя і, відповідно, заново визначаючи нормативну й результативну функції закону, будувати лінію власної правової поведінки.

Право-споживач – суб'єкт правовідносин, основна риса якого розкриває його здатність правильно користуватися правом, бути споживачем права як певного виду інформаційної продукції.

Право-суб'єкт – суб'єкт правовідносин, у характеристиці якого наголошено на його особистісних характеристиках; соціальний суб'єкт.

Право-творець – соціальний суб'єкт, у діяльності якого акцентовано на властивостях процесу творення права.

Право-розуміння має нормативний зміст, що виходить за межі розуміння сукупності граматичних виразів право-норм. Право-порозуміння, у свою чергу, пов'язане з інтерсуб'єктивним визначенням сенсу права, що відкрите індивідуальній інтерпретації. У контексті цього правова комунікація відводить правовим інтенціям належне місце у правовому полі, не спрощуючи право-порозуміння до стратегічної дії.

Право як гіпертекст – це певна семіотична гра, вхід у яку вільний, але умови гри кожен гравець (соціальний суб'єкт) обирає собі сам: певне коло спілкування, певний соціальний статус, певний тип мислення і т. д., що обов'язково має бути узгоджене з право-нормами (а це якраз і означає гіпертекстуальні посилання для ознайомлення з правом). Сутність права як гіпертексту полягає у «матричності» його побудови і дії: натиснувши «кнопку» правослукхняності, гравець (соціальний суб'єкт) отримає певний набір правил, дозволів і навіть пільг, а обравши протиправність – отримає заборони, обмеження і покарання.

Право як діалог адресанта (держави) й адресата (суспільства) – процес своєрідної апробації права в умовах функціонування соціокультурного простору з його постійно змінними обставинами (контекстом), що власне й забезпечує не тільки ілюкутивність (впливовість) права, а й перлюкутивність (погодження) сторін діалогу через узгодження суспільного життя із нормами права, а також у зворотному напрямку зміни норм права за зміненими умовами суспільного життя. У цьому полягає своєрідна суспільно-правова діалогічна семіотика.

Право як засіб масової комунікації слід сприймати як колективну форму спілкування, причому як у його творенні, так і у сприйнятті. Тут основним дієвим методом виступає обмін інформацією, що базується на смисловій та комунікативній взаємобов'язаності адресанта й адресата. Про те, що мова права є гетероглосною (зі стратифікацією різних «мов», якими користуються мовці однієї офіційної мови), свідчить визнання її як атрибуту мови, функціонально зорієнтованої на лінгвістичну фрагментацію правової дійсності. Адресант права (держава як полііндивідуальний

суб'єкт) пропонує адресатові (всьому загалу соціальних суб'єктів) мову, що вже містить закріплені в ній соціальні значення з акцентуванням на їх суспільній значущості.

Право як інтертекст – поняття, близьке до контекстного підходу, коли текст будується із цитат і ремінісценцій до інших текстів. Подібно до побудови будь-якого тексту структурування права також розкриває його ремінісцентний (синхронно й діахронно відтворювальний) характер; більше того, ремінісцентними є майже всі норми права, бо вони містять однакові знаки, деталі, моделі, що містяться і в інших нормах. У даному випадку ремінісценціями і цитатами можна вважати всі загальноприйняті поняття, адже вони запозичені з національної літературної мови.

Право як інтертекст найвиразніше проявляється у процесі правореалізації, зокрема у роботі суддів, коли необхідно вибрати з усього правового масиву для застосування тільки ті норми, що відповідають вирішуваному правовому конфлікту, й водночас урахувати всі законодавчі нюанси. Тоді «прочитання» права набуває ознак інтертекстуальності. Властивість інтертекстуальності – це введення нового способу читання, який підриває лінеарність тексту. Кожна інтертекстуальна відсилка – це місце альтернативи: або продовжувати читання, бачачи у відсилці тільки фрагмент, що не відрізняється від інших, або ж повернутися до тексту-джерела, застосовуючи свого роду інтелектуальний анамнез, у якому інтертекстуальна відсилка виступає як зміщений елемент.

Див.: Контекст права, Право як контекст.

Право як контекст, як «уришок» соціокультурного простору стає для правових знаків, що містяться в ньому. Тільки в межах права як семіотичної системи повністю зрозумілий зміст його складових через системні зв'язки, бланкетний та відсильний спосіб викладу норм права, взаємоузгодженість понять та інше. У цьому значенні право можна вважати дискурсною одиницею соціокультурного простору, фрагментом семіотичного поля суспільства, що наділений правовими значеннями.

Право як монолог проявляється, якщо сприймати, що автором і продуцентом такого типу мовлення є держава (залежно від виду політичного режиму це може бути як одноосібний диктатор чи група осіб правлячої верхівки, так і все суспільство через референдум чи представницький орган). Саме ці суб'єкти правотворчо-

сті і є знаковими (семіотичними) адресантами монологічного правового впливу, бо право власне розраховане на те, щоб його сприймали і діяли відповідно до нього, у відповідь на сприйняті вербально оформлені право-норми.

Право як текст називають горизонтальним зрізом на відміну від традиційного підходу у вертикальному визначенні права через соціально-економічні відносини та закономірності. Цей горизонтальний зріз полягає у розгляді права як текстуального феномену, що існує та взаємодіє з іншими текстами, які формують «правові елементи» культури; при такому підході автор виділяє сутнісні моменти права і вишукує додаткові моменти для його повнішого пояснення. У контексті такого підходу вся сфера функціонування права діє як цілісний комплекс явищ, що є результатом осягнення людиною світу; і цей комплекс наділений певною знаковою формою (характером знаковості), що дає йому змогу вступати у взаємовідносини з іншими елементами культури. Таке трактування можна вважати широким (культурологічним) значенням права як тексту.

Див.: *Текст*.

Прагматизм – філософське бачення, що вважає найбільш яскравим проявом людської сутності дію, цінність; відсутність цінності мислення ставить у залежність від того, чи є воно дією, чи служить воно життєвій практиці (прагматизм як філософія успіху). Це суб'єктивно-ідеалістичний напрям філософії, за яким практична цінність знань означає їхню істинність. Прагматизм відображає практицизм; близький до позитивізму.

Прагматика – розділ семіотики, що займається відношеннями типу «людина – знак», тобто відношеннями знаків до інтерпретатора. Семіотична специфіка мови права полягає не стільки в площині семантики чи синтактики, скільки в прагматиці, тобто правилах розуміння, які набувають максимально загального визнання застосовуваних у правовій мові знаків у порівнянні з будь-якою іншою сферою практики та пізнання.

Праксеологія – галузь досліджень, що розглядає властивості та умови правильної (практично успішної) діяльності, серед яких відзначаються результативність, продуктивність, плідність (тобто досягнення, отримані в результаті діяльності попередньо

встановленої цілі), правильність (точність, адекватність, відповідність заданому зразку – нормі), чистота (уникнення будь-яких непередбачених наслідків і непотрібних додаткових ефектів), надійність (підбір прийомів здійснювався відповідно до об'єктивної можливості досягнення цими прийомами бажаного результату), послідовність. Таким чином, одним із основних критеріїв практичної успішності дії виступає її доцільність.

Якщо розглянути можливості застосування досягнень загальної праксеології у праві, то її апарат може задіюватися лише після встановлення критеріїв істинності та цінності правової норми в контексті соціальних цінностей та пріоритетів, тобто з огляду на суспільне благо, яким воно видається суб'єктам філософсько-правового аналізу.

Предметне поле правової праксеології формується низкою різнопланових проблемних питань – починаючи від глобальних теоретичних, що постають перед міжнародною науковою спільнотою, і закінчуючи тими конкретно-практичними, що виникають при застосуванні закону в державі. Насамперед, ґрунтовного дослідження потребують ті з них, які не можуть бути однозначно оцінені з позицій позитивної юридичної науки і не мають чітко визначеного розв'язання в царині сучасних правових доктрин.

Праксеосеміотика права передбачає, що воно створюється, функціонує, адаптується до змінюваного суспільства, забезпечує потреби його впорядкування, опираючись на свої властивості текстуальності, контекстуальності, інтертекстуальності й гіпертекстуальності. Адже у цих властивостях закладено прагматизм права як семіотично-функціональної граматики дій соціального суб'єкта, розкривається його тактико-стратегічний потенціал (у ньому закладено теорію і практику майстерності підготовки (організації) та ведення (регулювання) правових відносин). Перспектива права (своєрідні ймовірні комбінації правовідносин і прийомів їх налагодження, можливі конфліктні ситуації та способи їх вирішення, різноманітні управлінські механізми та проектування дій тощо) закладена в ньому заздалегідь.

Прекрасне – категорія естетики, що характеризує явища з точки зору досконалості, як такі, що мають вищу естетичну цінність. У прекрасному, з одного боку, фіксуються найбільш загальні реальні якості предметів і явищ дійсності, а з іншого – виражаються ставлення до них людини.

Принцип гуманізму (людяності) – провідний, засадничий принцип моралі і права, що визнає людину найвищою цінністю, вимагає поваги до неї, піклування про неї, орієнтує на захист її гідності, прав і свобод, віри в її здатність до самовдосконалення і спрямовує діяльність суспільства, спільнот, соціальних груп та інших соціальних суб'єктів на створення умов для повноцінного розвитку людини.

Природне право – це вчення про філософію правової культури, її онтологію та гносеологію, про синергетичні правові процеси, правову красу для морального обґрунтування свобідної волі людини у природному просторі. Надприродне право, коли порівняти з природним, існує в ірраціональному вимірі.

Природний закон – це закон, що його Творець закарбував у серці кожної людини, означає, що людина також бере участь у мудрості й доброті Бога. Цей закон виражає первинне моральне чуття, яке дає змогу людині власним розумом розпізнавати добро і зло. Природний закон, універсальний і незмінний, становить підвалину всіх основоположних прав й обов'язків людини, а також людської спільноти й самого державного законодавства. Якби в серце людини не був вписаний цей закон, який змушує її розрізняти між злом і добром, то кожен дотримувався би власної моралі й не існувало б взагалі ніяких законів.

Природно-правовий простір – це об'єктивна форма організації соціального буття, об'єктивна реальність, яка існує незалежно від волі людини та її свідомості і дана нам самим світом (природою, Богом). Природно-правовий простір як об'єктивна реальність є незалежним від волі, бажань думок окремих суб'єктів права. Водночас, укорінюючись у свідомості людей, об'єктивне перетворюється в соціальному процесі на суб'єктивне. Природно-правовий простір як форма руху передбачає взаємодію об'єктивного і суб'єктивного.

Проекційно-рефлексивна функція менталітету впливає з того, що не всі компоненти мають перспективу на їх прояв у поведінці. Людина має змогу реалізувати своєрідний проект, план, автоматично, у вигляді рефлексу. Вибраний план прояву менталітету втілюється природно, закономірно і відображає специфіку людини, її ментальність. Приховати якийсь ментальний компо-

нент у природній поведінці досить важко, а іноді взагалі неможливо. Дослідити частково це можна за допомогою поліграфа (детектора брехні).

Простір – форма буття матерії, що характеризується такими властивостями як протяжність, структура, взаємодія, упорядкованість, зв'язок явищ.

Професійна культура юриста – це єдність професійних знань та вмінь, що реалізуються в активній творчій діяльності. Вона пов'язана зі світоглядними настановами, моральними орієнтирами, політичними поглядами, естетичним смаком, культурою мислення тощо. Професійна культура посідає особливе місце в структурі культури юриста, оскільки в процесі професійної діяльності культура особистості всебічно й ефективно реалізується. В професійній діяльності акумулюються всі види культури особистості.

Професійна свідомість характеризується як сукупність юридичних професійних правових знань, почуттів, емоцій, оцінок, настанов, мотивів, що характерні для представників відповідної групи та формуються завдяки професійній діяльності й навчанню.

Професійне мислення – це професійне мислення пояснюється як процес розв'язування професійних задач у тій чи іншій галузі діяльності, а в деяких дослідженнях професійне мислення розглядається як тип орієнтування фахівця у предметі своєї професійної діяльності.

Мисленнєві процеси у різних фахівців проявляються за одними й тими ж психологічними законами, однак є специфіка предмета, засобів, результатів праці, відносно яких здійснюються мисленнєві операції. Тому, насамперед, враховуються деякі особливості мислення фахівця, що дозволяють йому успішно виконувати професійні завдання на високому рівні майстерності: швидко, точно, оригінально розв'язувати як ординарні, так і неординарні задачі в певній предметній галузі. Таких фахівців звичайно характеризують як людей творчих у своїй професійній галузі, як людей, що по-особливому сприймають предмет своєї діяльності й здатні до раціоналізаторства, новаторства, відкриття нового. *Професійне мислення* – це мисленнєва діяльність, яка спрямована на розв'язання професійних задач у певній предметній галузі. Якщо

специфіка професійного мислення залежить від своєрідності задач, які розв'язуються різними фахівцями, то якість професійної діяльності чи рівень професіоналізму залежить від розвиненості професійного мислення.

Професійний такт – це спеціальне фахове уміння, за допомогою якого юрист у кожному конкретному випадку застосовує до правопорушників найефективніший засіб виховного впливу.

Професіоналізм – це у юридичній сфері є особливим особистісно-індивідуальним рівнем оволодіння професією, він проявляється в тому, що професія стає способом життя людини, її життєвою потребою. Професіоналізм – це одна з основних властивостей юридичної практичної діяльності, яка багато в чому визначає її зміст, види та структуру.

Ознака професіоналізму має відобразити специфіку юридичної практичної діяльності: - відокремивши її від правової поведінки в цілому, що здійснюється в тих або інших ситуаціях всіма суб'єктами права; - визначивши обсяг і зміст вимог власне до оплачуваної суспільством систематично здійснюваної діяльності та її суб'єктів.

Професіоналізм як властивість і вимога до юридичної практичної діяльності закріплюється у відповідних нормативно-правових актах, є метою юридичного навчання, основою для визначення вимог до суб'єктів, що її здійснюють, і т. ін.

Професія як окрема семіотична характеристика людини викоремлена на підставі того, що їй (професії) властива типовість, стандартність, шаблонність. Ця характеристика людини, мабуть, найчіткіше прописана у праві (особливо позитивному), адже кожна окрема професія має свої законодавчо закріплені кваліфікаційні вимоги, які власне і стають основою для символізації професій (називаючи, наприклад, професію вчителя, ми уявляємо конкретні атрибути – строгий костюм, указку і пакет підручників у руках, можлива й деталізація – окуляри, серйозний погляд, повчальна інтонація у голосі і т. д.; із пекарем у нас асоціюється в уяві людина у білому одязі, запорошеному борошном, біля величезного казана з тістом або стелажів з рум'яними булочками тощо).

Психологічна культура юриста – це органічна єдність психологічної освіченості (знань, навичок, прийомів автотренінгу,

саморегуляції тощо), волі, відповідних професійно-психологічних якостей, які чинять ефективний вплив на розв'язання правових ситуацій.

Психосеміотичний підхід до діяльності людини полягає в наступному: по-перше, він є основою для аналізу природи і структури знакової інформації; по-друге, дозволяє розкрити глибинні взаємозв'язки між об'єктивною (система знакової інформації) та суб'єктивною (переробка знакової інформації) системами; по-третє, дає конструктивний метод для розробки вимог до організації інформаційної основи діяльності та процесу навчання людини відповідній діяльності, в якій використовується знакова інформація».

Тобто психосеміотичний супровід життєдіяльності людини розвиває у неї здатність оперувати предметами об'єктивної дійсності за допомогою їх знакових відповідників, виділяти й аналізувати знакові ситуації та типи відносин (зокрема правових), систематизувати й опрацьовувати отриману інформацію, а отже, і використовувати її для організації та поточного вдосконалення свого буття. Знаки як основні елементи і засоби мисленнєвої діяльності допомагають здійснювати операції абстрагування, узагальнення й опосередкування властивостей і відношень предметів і явищ. Іншими словами, знаки (зокрема, правові), беруть участь в управлінні процесом трансформації дійсності у свідомість людини і водночас організовують, впорядковують її мисленнєву діяльність, що допомагає сформувати у кожного зокрема свою образно-поняттєву модель цієї дійсності.

Р

Раціоналізм (лат. rationalis – розумний, від ratio – розум): 1) у широкому розумінні – філософський напрям, що протиставляє містици, теології, ірраціоналізмові переконання у здатності людського розуму пізнавати закони розвитку природи і суспільства; 2) напрям у теорії пізнання, який, на противагу 17 сенсуалізові (емпіризмові), вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання розум (теоретичне мислення).

Реалізація духу природного права – це правомірний, усвідомлений процес поведінки суб'єкта права, згідно з його призна-

ченням у суспільстві. Тобто реалізація духу природного права настає тоді, коли суб'єкт права (фізична чи юридична особа) свідомо, з користю для суспільства провадить установлений природно-правовий режим, установлює своїми діями світовий порядок.

Регіональний менталітет. Ментальні характеристики і загалом, і у правовій площині відчутно забарвлені регіонально. Різні регіони України відрізняються один від одного не тільки історією, а й (що зараз важливіше) сучасним економічним, культурним, соціально-політичним становищем, тому вважається недоречним вести мову про якийсь загальноукраїнський менталітет (хіба що у проективному сенсі). Він розпадається на регіональні менталітети (у просторовому розумінні) і на менталітети соціальних груп (у сенсі соціального розшарування). Але й це може бути ефективно використане для формування особистісних якостей. Треба вкорінювати розуміння того, що багатоманітність і своєрідність різних регіонів – запорука сили і стійкості України. Для розвиненої людини очевидно, що необдумана уніфікація – шлях у прірву. Особистість має усвідомити, що держава створює для неї всі умови для всебічного і вільного розвитку незалежно від її етнічної належності або місця проживання.

Редукція – процес або дія, що призводить до зменшення, послаблення або спрощення чого-небудь, іноді навіть до втрати якихось ознак. Правовий знак можна вважати редукцією відповідного елемента правової дійсності.

Релігійна свідомість – це компонент єдиного плану специфічного практично-духовного способу входження людини у світ, віра у надприродне. Головною проблемою релігії свідомості є проблема людини – її існування, смислу буття, життя і смерті, добра і зла.

Релігійне виховання – це форма виховного впливу на особистість, покликанням якої є формування поглядів на релігію як найвищу духовну цінність, що є єдиним визначальним фактором не тільки суспільного і культурного процесу, а й життєдіяльності особи.

Релятивізм (лат. *relativus* – відносний): 1) принцип відносності людських знань; 2) суб'єктивно-ідеалістичне вчення, яке аб-

солютизує відносність людських знань, заперечує моменти абсолютно істинного в них і на цій підставі заперечує об'єктивну істину, пізнаваність світу.

Референт – це суб'єкт або об'єкт, що лінгвістично окреслений означником (звуко-буквеним концептом) і конститує знак; це предмет або явище навколишньої дійсності, з яким співвідноситься мовна одиниця. Як правило, референтом є фізичний об'єкт або абстрактне поняття, що є невід'ємною частиною конкретної мовної системи. В акті комунікації референт як такий має внутрішньо притаманну йому культурну цінність, тобто референт посідає становище цінності в конкретній мові та культурі, що користується ним.

Рефлексія – це така форма самосвідомості, коли ті чи інші явища свідомості стають предметом спеціальної аналітичної діяльності суб'єкта. Рефлексія не обмежується лише усвідомленням, аналізом того, що є в людині, а й одночасно переробляє саму людину, спричиняє перехід за межі того рівня розвитку особистості, якого було досягнуто. *Рефлексія* – це самоаналіз, роздуми людини над власним душевним станом; в ідеалістичній філософії – відображення, а також дослідження процесу пізнання; інколи те саме, що рефлекс.

Правова рефлексія інформації можлива на двох рівнях – ідеологічному і психологічному, що відтворюється у певних «відображених формах»: або в теоретичній моделі, абстрактній ідеї, ідеологічній доктрині (доктринальна інформація у праві), або у психологічній установці чи відчутті (нормативна інформація у праві, але на рівні її відтворення у психіці, а потім – поведінці). Такий дуалізм ґносеології інформації у праві дає можливість осмислити складний механізм правової активності соціальних суб'єктів, сформованих під впливом взаємодії ідеалістичного (зосередженого у правосвідомості) й матеріалістичного (згідно з яким, ідеї – це не що інше, як відображення матеріальних соціально-економічних інтересів) розуміння права.

Знаково-правова рефлексія здатна впорядкувати існуючі знання і погляди на природу, суспільство, людину, а також відобразити й інші соціальні реалії, пов'язані, зокрема, із визнанням права як функціонального (тактичного і стратегічного) тексту для впорядкування міжсуб'єктних відносин. Даний підхід формує новий погляд на соціокультурний контекст, коли право стає пріори-

тетним чинником у формуванні функціонально визначеного простору існування соціального суб'єкта.

Рефлексія філософсько-правова – спосіб суб'єкта правосвідомості до самоаналізу, набуваючи вид філософського дослідження своїх відносин з соціально-правовою реальністю, коли аналізується не соціальна практика як така, а то, як вона відображається в його особистому внутрішньому світі, які породжує протиріччя і стан в особистій правовій свідомості. Філософсько-правову рефлексію відрізняє від звичайного самоаналізу те, що її суб'єкти дух.-практичні зв'язки з соціально-правовою реальністю в контексті загальних категорій світоусвідомлення – таких як буття і небуття, дух і матерія, час і вічність, життя і смерть, добро і зло, належне й існуюче і т. д. Рефлексія дозволяє особистості долати безпосередні оціночні реакції і заглиблюватись в сплетіння найскладніших залежностей, опосередкованих багатьма практичними і духовними факторами. Чим більше розвинута індивідуальна філософсько-правова підсвідомість, тим рефлексивніша його рефлексивна діяльність, тим більше воно виявляє різновидних, опосередкованих смислових, ціннісних і нормативних ланок в правових феноменах. В результаті активних зусиль такої свідомості безпосередні правові протиріччя знаходять знаково-символічні форми образів, ідей та концептів. І хоч вторинні культурні форми частіш за все являються більш абстрактними і бідними, ніж життєвий зміст, що стоїть за ними, це не заважає їм виступати в якості ефективних засобів духовного освоєння проблемних ареалів розвинutoї соц.-прав. реальності. Значущість філософсько-правової рефлексії особливо зростає в перехідні історичні епохи зміни соціально-правової систем, коли здійснюються переоцінки цінностей і активуються духовні шукання.

Референція – це символічний зв'язок між словом і явищем (поняттям, речю, означником і означуваним і т. д.), на яке воно вказує; це інформація, яку назва повідомляє слухачеві. При ідентифікації об'єкта означування референцію розглядають «як мовленнєву (текстову) характеристику предмета за деякими його ознаками, яку можна застосовувати в мові (мовленні) замість назви цього предмета. Тобто форма подачі значення (іншими словами, означник) – це не тільки вміст значення у певному терміні, а й спосіб виокремлення певного предмета (явища, дії, події і т. д.) на основі знань про нього, достатніх для його ідентифікації.

Семіотико-праксеологічна референція таких конструктів права, як правові знаки, дає можливість розкрити ще один аспект праворозуміння. Адже правовий знак (як вербальний, так і позамовний) зберігає і передає логічний зв'язок елементів правової дійсності з тим визначенням, що закріплене у нормі права чи певному матеріальному символі та яке має сприйняти і прийняти до реалізації соціальний суб'єкт; правовий знак виступає універсалізованим, типізованим уособленням складних прагматичних функцій права взагалі.

Рецепція – здійснюване рецепторами сприйняття (органами чуття) і перетворення енергії подразників на нервові збудження; прийом енергії подразника, який здійснюють рецептори організму, і переробка її на нервові збудження для передачі в інші частини організму, зокрема – у головний мозок.

Правова комунікація також передбачає процес рецепції, тобто прийом і перетворення певного впливу. У даному випадку йдеться насамперед про інформаційний вплив права, при цьому правову інформацію необхідно не просто прийняти, а й зрозуміти та осмислити. Правову свідомість можна назвати рецептивним полем, у якому акумулюється сприйнята правова інформація. Така рецепція права у свідомість соціального суб'єкта забезпечується шляхом зіставлення й узгодження отриманої інформації з уже наявним світоглядом, досвідом, знаннями; і що більше підстав для зіставлення, то глибшою і детальнішою може бути інтерпретація нової «порції» права.

Реципієнт – організм, що отримує і перетворює вплив. У аналізі процесу комунікації за схемою «відправник – повідомлення – отримувач» мова йде передусім про інформаційний вплив. Існує багато чинників, що виступають сприятливим тлом для сприйняття інформації реципієнтом: гарний настрій, молодий вік реципієнта, відвертання уваги при повідомленні контраргументів та інше. Соціальний суб'єкт у випадку прийняття правових норм і вимог до поведінки виступає реципієнтом, який, за сподіванням право-творців, має відповідно прореагувати, тобто належно побудувати свої поведінкові дії.

Ритуально-авторитарна мова права вважається закритою, тобто такою, що «не показує і не пояснює, а доводить до відома рішення, позицію, наказ; і там, де вона визначає, визначення стає

«відокремлення добра від зла»; вона беззаперечно встановлює праве і неправе, утверджує одну цінність як основу іншої». Таку мову називають «ритуально-авторитарною», суть якої полягає в альтернативних техніках маніпулювання і контролю. Причому, зауважимо, мова права не лише відображає ці форми контролю, а й сама стає інструментом контролю. Вчені навіть пропонують засоби, за допомогою яких здійснюється мовленнєвий контроль – скорочення мовленнєвих форм і символів рефлексії, абстрагування, розвиток і суперечливість.

Рівність як соціально-правова цінність – наділення усіх членів суспільства однаковим правовим статусом.

Вирізняють такі основні аспекти соціальної рівності: рівна повага в межах певної схеми процесу ухвалення рішень (вимога виявляти рівну повагу до думки кожного); об'єктивне ставлення (вимога однакового розгляду однакових випадків); рівність розподілу (вимога отримання кожним рівної частини певного блага); рівність результату (вимога, згідно з якою індивіди після процедури розподілу повинні опинитися в однакових умовах).

У європейській інтелектуальній традиції виникає розуміння рівності, засноване на формулі справедливості, яка включає три базових концепти: 1) зрівнювальна справедливість, яка передбачає рівні права і обов'язки в межах, що визначені договором; 2) розподільна справедливість, тобто та, що передбачає наявність певної суми благ чи прав, які слід розподілити між суб'єктами (тобто вихідною позицією тут виступає природна рівність людей); 3) відплачувана справедливість, що поширюється на сферу покарання за правопорушення, спирається на принцип таліону і виражається як рівність усіх перед законом.

Принцип рівності поєднанням концепцій формальної і фактичної (реальної) рівності, що дозволяє забезпечити у праві справедливу рівність можливостей як провідну сучасну інтерпретацію ідеї рівності. Принцип правової рівності описують за допомогою формули «диференційована рівність з можливостями позитивних дій». Указана формула виводиться із того, що усі, хто перебувають в однаковому становищі, мають рівні права, свободи та обов'язки і є рівними перед законом і судом, але права, свободи та обов'язки є різними, коли право враховує розумні й об'єктивні відмінності між людьми або створює тимчасові сприятливі умови для певної категорії осіб із метою компенсації існуючої фактичної нерівності.

М. Вебер вказував на три основні види нерівності: майнова нерівність; статусна нерівність, за якою люди різною мірою користуються повагою і визнанням, вирізняються між собою за способом життя, характером одягу, смаку, особливостями мови, манер; нерівність, яка зумовлена мірою влади, що перебуває в розпорядженні різних людей і залежить від походження, багатства, належності до впливових політичних партій та ін.

Розвиток культури – суперечливий процес, у якому відображається широкий спектр нерідко протилежних соціальних і національних інтересів конкретної історичної доби. Наступність у розвитку культури означає не лише активне використання новими генераціями накопиченого раніше досвіду, але і вплив минулих досягнень на формування культури майбутнього. Будь-які порушення наступності, особливо під впливом зовнішніх чинників, суттєво впливають на процеси культуротворення. Наприклад, Західній Європі знадобилося декілька століть, щоб відновити і вивести на новий рівень культуру міст – центрів античної культури, зруйнованих під час Великого переселення народів. Таким чином, культура є соціально детермінованою, що пояснюється її входженням у соціально-історичний контекст. Культура не може існувати відірвано від політичних, соціальних, економічних проблем, які вирішує суспільство на кожному етапі свого історичного розвитку. Періоди поступу чи занепаду в розвитку культури завжди узгоджуються з певними історичними обставинами і в цьому розумінні є об'єктивно зумовленими.

Розуміння – одне з ключових понять герменевтики, Р. як специфічний спосіб пізнання, протилежний методу природничих наук, виступає як специфічне людське відношення до дійсності: воно не спосіб пізнання, а спосіб буття людини у світі.

С

Самовдосконалення – це процес за своїм смыслом і змістом близький до процесу самовиховання, та вони хоча й близькі, але не тотожні форми: відрізняються природою активності, притаманній кожній з них, і масштабом перетворення особистості. У процесі самовиховання особистість здійснює розвиток окремих своїх якостей: інтелектуальних, моральних, естетичних, професій-

них тощо безвідносно одне до одного. Самовиховання здійснюється виключно в аксіологічній, зокрема, моральній системі координат, що знаходить своє відображення у відповідній самовиховній функції.

Самовизначення людини – це розуміння, що вона є не лише даною конкретно істотою, тілом, із усвідомленням і «вкоріненням» у власну тілесність, виразником сформованої нормативності одиничного буття, але й частиною деякого ідеального світу, суб'єктом цінностей, членом людського роду, який виробив у ході історії моральні та естетичні закони і тому має певні надзавдання.

Самовиховання особистості є формою усвідомленого саморозвитку й розуміється як специфічний вид внутрішньої діяльності, націленої на вироблення вмінь, навичок, здібностей, якостей для її самоствердження і самореалізації в суспільстві. Самовиховання виступає універсальним засобом розв'язання протиріч між бажаним і наявним, належним і сущим, ідеальним і реальним у розвитку особистості, між необхідністю діяльності для задоволення потреб людини і здібністю та здатністю її здійснювати, між громадською думкою і самооцінкою, між ціннісними уявленнями суспільства, спільноти і соціальними настановами індивіда. Залежно від особистісного розвитку і демократичності, гуманності суспільства самовиховання реалізується на рівнях соціальної адаптації, соціальної саморегуляції і самостворення. Спрямованість самовиховання може мати просоціальний або асоціальний, альтруїстичний або егоїстичний (індивідуалістичний), багатобічний (видовий) або однобічний функціонально-інструментальний характер.

Саморозвиток особистості – це низка пов'язаних одна з одною подій, зумовлених спрямуванням внутрішньо притаманної особистості свободи, яка об'єктивно забезпечує таку зміну станів особистості, що кожен наступний стан відповідає більш повному, багатшому, досконалішому буттю.

Самосвідомість нації є невід'ємною складовою частиною світу, який нація утворює в процесі свого розвитку, і є специфічною реальністю, що не зводиться до національної самосвідомості індивідів. Беручи участь у загальносвітових процесах, нація взаємодіє, «спілкується» та часто інтегрується з подібними до неї спі-

льнотами. В процесі цих взаємодій і виникає самосвідомість нації, яка осмислює досвід нації на відношення до того, що її оточує. Самосвідомість нації виникає, коли те, що оточує націю, стало частиною самої нації та необхідно усвідомлене розпізнання.

Самоусвідомлення нацією себе як цілісності можливе завдяки існуванню унікального поля культури даної нації та групи людей – певного суб'єкта, який здатний відтворювати національну самосвідомість на рівні мистецтва, релігії, політики або, кажучи по-іншому, котрий може творити те унікальне, корені якого – у полі культури даної нації. Під таким суб'єктом відтворення самосвідомості нації розуміють інтелігенцію як групу людей, що займається професійно-духовною творчістю. Самосвідомість нації фіксує бачення типових рис нації, її відмінностей від інших націй, традицій та історичного минулого нації в цілому, уявлення про «рідну землю» і майбутнє нації, а також бачення національних інтересів та національних цінностей. Крім цього, невід'ємним складником самосвідомості нації є усвідомлення її унікальності та належності до всього людського роду одночасно. Самосвідомість нації здатна бути творцем унікальних ціннісних орієнтацій, що впливають на мотивацію та вчинки людей. Мобілізуючим фактором для активації самосвідомості нації є також наявність зовнішнього ворога. Проте коли суб'єкт її відтворення слабшає, навіть його наявність не здатна довго утримувати національну самосвідомість людей в піднесеному стані, і, як наслідок, роль національного у мотивації та вчинках людей також слабшає.

Свідомість – властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільство, вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; найвищих формах відображення матерії. Сфера свідомості – це сфера знань, культурної соціалізації особистості. Вона великою мірою контролює і гальмує інстинктивні потяги і звички. Однак цей контроль обмежений. Довільна діяльність людини, свідомі програми її поведінки взаємодіють з іншими сферами психіки – генетично успадкованими і сформованими на ранніх стадіях її вікового розвитку. Відбір інформації для свідомої саморегуляції проходить через суб'єктивно-емоційні фільтри. Свідомі програми поведінки для соціалізованої особистості є головними поведінковими схемами. В екстремальних ситуаціях та в умовах десоціалізації вони можуть перейти в автономний режим функціонування.

Світова душа – класична філософема, яка вперше з'явилася у Платона, потім у Порфірія, Плотіна, Прокла і відродилась згодом у філософії видатного російського неоплатоніка В. Соловйова. За платонівською традицією, світ перебуває під владою трьох першооснов – Першоєдиного, Світового розуму і Світової душі. Через Світову душу Бог виявляється як жива, діюча сила, як творчий дух, що дає ідеальні норми – зразки для фізичного і соціального життя людей. Матерія складається з безлічі розрізнених елементів і Світова душа забезпечує їхню реальну єдність, будучи душею всього живого. Інша її властивість – це здатність відокремлювати центр свого життя від усього сущого, у тому числі від Першоєдиного. Побажавши затвердити себе поза Богом, Світова душа втрачає владу над фізичним світом. Зрештою зникає загальний живий зв'язок і розпадається єдність світобудови. Всесвітній організм перетворюється в механічний конгломерат елементів, кожний із яких належить собі і своєму егоїзму. Саме він і виявляється тим світом, який «у злі потопає», всередині якого відносини між його частинами мають ворожий характер і кожна істота прагне до індивідуального самоствердження. У цих умовах живі організми вже народжуються наділеними злостю волею і потребою в самообособленні. У людей це виявляється як схильність до насильства і злочинів.

Світовий розум – платонівсько-аристотелівська категорія, яка позначає одну із верховних першооснов буття. У неоплатоніків це активне, творче начало, що привносить в усе суще вищі смисли і цілі, які разом із Світовою душею беруть участь в зародженні матеріально-природного світу.

З найбільшою концептуальною повнотою філософема Світового розуму подана у Г. Гегеля у вигляді трансцендентної сили, що направляє життя світобудови, хід людської історії, розвиток цивілізації і культури. Світовий розум є головним суб'єктом соціально-історичного процесу. Завдяки його направляючим впливам історія рухається закономірно і цілеспрямовано. Через хаос випадковостей і строкату плутанину подій вища основа прокладає свій шлях, втілюючи в здійснюваному лише їй одній відомі задуми. Існуюча на землі цивілізація є породженням Світового розуму і призначена розкрити зрештою його вищу премудрість. Приводячи в рух усе суще, він має для цього спеціальний засіб – протиріччя. Завдяки виникненню, загостренню і вирішенню незліченної безлічі протиріч здійснюється рух природних, соціальних і духовних форм у світі, суспільстві та культурі.

Світогляд – це духовно-практичний спосіб суспільної самосвідомості і самовизначення людини у світі, що завжди реалізується в конкретному світовідношенні, то світоглядна культура – це поняття, що відображає певну градацію рівнів розвиненості світоглядної свідомості, співіснування і тих її зразків, які відповідають вимогам суспільства, і менш прийнятних її варіантів. У науковій літературі це поняття почали вживати в останнє десятиліття разом з такими словосполученнями, як політична культура, моральна культура, культура виробництва, культура обслуговування тощо.

Світогляд буденний – світогляд, що відображає буденне буття людини з його несамостійністю, некритичністю, нетворчим характером. Буденний світогляд є насамперед результатом впливу сім'ї і того соціального середовища, у яке людина включена в дитячі і підліткові роки життя. Людина з буденним світоглядом абсолютно залежить від пануючих ідеологічних установок і цінностей. Наприклад, у суспільстві з атеїстичною ідеологією значна частина його представників стає атеїстами, у суспільстві, що сповідує релігійні принципи, більшість людей – віруючі.

Буденний світогляд є сукупністю соціальних стереотипів свого часу. Найбільшою мірою його можна співвіднести з поняттям «здорового глузду». Головною рисою людини з буденним світоглядом є несамостійність. Носій буденного світогляду знаходиться під впливом маси людей. І цей вплив супроводжує його все життя, проникаючи в глибини позасвідомого. Другою рисою буденного світогляду завжди приймає на віру усе те, що йде зі значимого для нього соціального середовища. Третя особливість полягає в тому, що людина з буденним світоглядом не налаштована на творчість і не має бажання саморозвитку.

Світоглядна культура юриста – це складна система в якій інтегруються у складне не розчленоване ціле моральна, інтелектуальна, політична, філософська, професійна, правова, естетична й інші підсистеми особистісної культури, які зумовлюють якісну визначеність світогляду тієї чи іншої особистості. Світогляд, який є ядром культури особистості, має свої «зрізи» в усіх сторонах її духовного світу, пов'язуючи їх в одне ціле. Він уявляється своєрідною духовною призмою, через яку сприймається оточуючий людину світ, сама людина, і виступає регулятором усіх форм її життєдіяльності. Світогляд юриста є фундаментом саморегуляції, оскі-

льки акумулює, з одного боку, історичний досвід поколінь, а з другого – власний життєвий досвід особистості. При цьому він виконує в системі внутрішнього світу юриста роль інтегрального регулятора особистісного розвитку і задає загальні принципи і межі такого розвитку. Світогляд моделює світ і особистість не тільки в реальному, а і в майбутньому, прогностичному їх розвитку.

Свобода – здатність людини бути собою і відкритою змінам на основі знаходження особистісної єдності в її різних модусах: сутності й існування, духовності й душевності, ціле покладання й ціле реалізації, мислення і буття. Свобода в просторі світу особистості є внутрішня свобода, втілюючись у реаліях життя, вона стає зовнішньою свободою.

Свобода волі – це потенційна можливість людини здійснювати вибір своєї поведінки незалежно від об'єктивних та суб'єктивних обставин. Містить такі інтелект.-вольові характеристики: свобода бажання, свобода вибору, свобода дій. Свобода волі передбачає право вільного вибору і обов'язок відповідати за здійснений вибір. Свобода волі у праві – це притаманна людині сукупність невід'ємних особистісних рис, що виявляється в її психофізичній здатності: а) оцінити об'єктивно ситуацію, в якій вона перебуває; б) виявити серед безлічі потреб домінуючу потребу певного діяння в такій ситуації, з'ясувати її суспільну значимість; в) маючи можливість вибору відповідної поведінки, прийняти рішення про реалізацію цієї домінуючої потреби; г) вчинити обраний нею варіант діяння для досягнення певної мети; д) відповідати за вчинене правопорушення згідно з чинним законодавством; е) корегувати свою подальшу поведінку у разі вчинення правопорушення.

Свобода особи – це надана людині можливість мислити і поступати згідно зі своїми переконаннями, поглядами й уявленнями, добиватися здійснення поставленої перед собою мети і таким чином реалізувати своє «Я» в об'єктивному світі, змінюючи його на основі пізнаних законів розвитку природи та суспільства.

Поняття свободи пов'язане з індивідуалізацією особи, її метою, дотриманням власних життєвих установок, збагаченням особистості людини. Але таке збагачення вимагає від людини перед усім необхідності позбутися бездумного підкорення природним інстинктам, що є виявом біологічної свободи і часто заважають бути особистістю.

Сема – диференціальна семантична ознака, що проявляється у зіставленні значень різних слів (наприклад, слова «добро» і «зло» різняться семою заперечення). Процедура виокремлення сем у значенні слів називається компонентним аналізом (який дає можливість виявляти так звані семантичні поля) і здійснюється шляхом побудови бінарних опозицій як універсального засобу раціонального опису світу, коли одночасно розглядаються два протилежні поняття (до речі, саме бінарність є однією з перманентних ознак сфери правовідносин, де право реалізується у правослужняній та протиправній поведінці соціальних суб'єктів).

Семантика – розділ семіотики, що аналізує поняття, значення і смисл, тобто відношення знаків до їхніх об'єктів. Основною функцією семантики вважають змістову інтерпретацію семіотичних моделей, що зберігаються в пам'яті певної культури. Семантичний вимір означування дійсності становить найбільший інтерес у процесі денотації (чи десигнації). Відтворення основних семантичних функцій правового знаку передбачає процес конотації.

Семантичні властивості інформації у праві постають як абстрактні, але за певних умов вони набувають конкретних ознак і форм. Основною з-поміж них можна виокремити актуальність інформації у праві, котра поєднує правову дійсність, право-творця (який відображає її) і право-споживача з урахуванням потреб та інтересів усіх цих сторін інфоваємодії (правовідносин).

Семіодинаміка – так звана «глибока семіотика» як розширення традиційної теорії знакових систем (семіотики) за рахунок метафізико-персонологічного виміру осмислення та смислоутворення. Автори цієї теорії вважають, що такий підхід аналогічний до переходу у фізиці від кінематики, що простежує траєкторії руху, до динаміки, що розглядає сили, які породжують цей рух; тому можна говорити про «семіодинаміку».

Семіоз – процес, у якому щось функціонує як знак, знаковий процес (від гр. *semiosis*, що українською відтворено без характерного закінчення *-is*, аналогічно, як у випадках із поняттями «генеза», що походить від лат. *genesis*, «патент» – від лат. *patentis*, «абат» – від лат. *abbatis*, «віза» – від лат. *visus*, «грифон» – від лат. *gryphus*, «період» – від гр. *periodus* та ін.).

Структуру цього процесу описують по-різному. Найпоширеніший підхід до такої структуризації охоплює поділ семіозу на

три чинники: те, що виступає знаком (знаковий засіб); те, на що вказує цей знак (десигнат); вплив, у силу якого відповідна річ стає для інтерпретатора знаком (інтерпретанта); хоча можливий і четвертий чинник – інтерпретатор.

У цьому контексті **семіозом права** (процесом, у якому права дійсність функціонує як система знаків) доречно вважати чотирьохкомпонентну єдність, що охоплює: правові норми, правову дійсність, суб'єктів права, правову поведінку. Правові норми (знаки) вказують на щось (що має правове значення) для когось (соціального суб'єкта), який, інтерпретуючи отриману інформацію, має певним чином діяти (проявляючи це у певній формі правової поведінки). Таким чином, у семіозі права хтось (особа) пізнає щось (правову дійсність) через посередництво чогось (правових норм) і певним чином реагує (правова поведінка). Тобто семіоз права – це опосередковане пізнання, врахування, досягнення правової дійсності, де *статичними складовими* виступають знакові засоби (знаконосії – вербально змодельовані норми і вимоги цієї дійсності), конкретна правова площина (що відтворена у знаках) і дієві особи (інтерпретатори – суб'єкти правовідносин), а *процесуальними* – узагальнення й означення (створення знаків через денотування, конотування, кодування) та інтерпретація сприйнятого змісту (тип правової поведінки, продукований у результаті врахування змісту правових знаків або нехтування ними).

У семіозі як процесі функціонування знаку виокремлюють його відношення з іншими знаками, його значенням, його інтерпретатором. Кожний із цих напрямів відношень визначає вимір функціонування знаку – синтаксичний, семантичний, прагматичний. Правова дійсність, як правило, поєднує ці виміри.

Семіологія – наука, що вивчає знакові системи та їх облаштування, досліджує, як функціонують системи значень; це окрема парадигма аналізу особливого лінгвістичного знаку.

Перед цією науковою дисципліною стоїть завдання – пояснити не тільки сутність знаків, а й закони, що керують ними; визначити її як проміжну ланку між лінгвістикою та психологією, як науку про мову психології. загальні проблеми семіології, розмежування й визначення взаємовідношень семіології та феноменології, семіології та психоаналізу і т. д. можуть бути придатними для аналізу як невербальних, так і словесних знаків та їх систем. Семіологія сприяє глибшому розумінню семіотики через поглиблений

аналіз специфічно людської лінгвістичної системи – фундаментального компонента антропосеміозу.

Семіологічний аналіз – це спосіб вивчення знаків і їх систем у ролі предмету структурної лінгвістики.

У контексті семіології розвинулася ідея про поділ феномену мови на абстрактну мовну систему (мову як структуровану систему знаків) та індивідуальні висловлювання, або власне мовлення (конкретне застосування абстрактної системи); більше того – він застосував структурний принцип до індивідуального знаку, слова, поділивши його на звуковий образ (матеріальну субстанцію, яку він назвав означником) і його поняття (або означуване). У цьому полягає одна з принципових розбіжностей семіології та семіотики, яка пропонує тричленну структуру знаку.

Семіоніка – розділ семіотики, який займався би вивченням методів створення нових знаків.

Семіосфера – середовище функціонування знаків, така сфера – це вся об'єктивна дійсність, передана певними засобами і зrealізована здатністю людини до абстрагування.

Семіотика – наука про знаки і знакові системи; це теорія означування, тобто породження і вироблення значень. Ця наука досліджує, як створюється значення будь-якого об'єкта оточуючої дійсності; це підхід до структурації дійсності, що властивий людському мозку; тип універсального аналізу об'єктів різної природи.

Першим сформулював поняття «семіотика» як вчення про знаки у XVII ст. Дж. Локк. На основі вивчення логіки знаку та його значення було виведено три категорії знаків: знаки-ікони, знаки-індекси та знаки-символи (Ч. Пірс). Семіотики ділиться на три розділи – синтактику, семантику і прагматику (Ч. Моріс). Вважається, що семіотика є міждисциплінарною наукою, базованою здебільшого на логіці та лінгвістиці; «семіотика займається побудовою ключових понять і формулює фундаментальні проблеми, що стоять перед теорією мови та знаків, аналізує на метанауковому рівні ті поняття, що використовуються в різних дисциплінах, і здійснює таким чином уніфікацію цих понять» (Є. Пельц).

«Базова семіотична теорія» (за якою все може бути текстом, а отже, і містити знаки) робить поділ між вивченням процесу виникнення значення, або означування (семіотикою) і дослідженням фу-

нкціонування знакових систем, у тому числі мовних знаків (семіологією).

Семіотика права – це філософсько-правова парадигма, що є концептуальним поєднанням філософських, загальнотеоретичних і метатеоретичних засад вивчення права як системи знаків і знакових утворень соціальної дійсності із залученням для цього наявних знань із мовознавства, логіки, психології, соціології та інших наук з метою пояснення механізмів їх виникнення та функціонального призначення у суспільстві.

Семіотика права – галузь знань, яка сформувалася на основі міждисциплінарних досліджень права як знакової системи; знакова теорія, яка розглядає природу права з точки зору знаковості як ключової його характеристики; специфічна знакова орієнтація правової дійсності.

Семіотика – це галузь міждисциплінарних досліджень, яка вивчає знаки та знакові системи як засоби зберігання, передавання та переробки інформації у світі в цілому, людському мисленні та суспільстві, також цей термін використовується для позначення певних знакових систем (семіотика мови, семіотика мистецтва, семіотика релігії, семіотика політики, семіотика права тощо). Семіотика як українська наукова дисципліна сформувалась у 60-70-х рр. XX ст., втім її витоки можна знайти у працях видатних мислителів минулого – М. М. Бахтіна, О. О. Богданова, О. М. Веселовського, Л. С. Виготського, М. В. Крушевського, О. Ф. Лосєва, О. Р. Лурії, О. О. Потебні, П. О. Сорокіна та ін. учених, фундам. дослідженнях ін. вчених і філософів – Е. Бенвестіна, Р. Бертрана, К. Бюллера, В. фон Гумбольдта, ж. Дельоза, К. Леві-Стросса, Ч. Морріса, Ж. Піаже, Ч. Пірса, Ф. де Соссюра, У. Еко та ін. Велике значення для її становлення та розвитку в новітній період розвитку науки мали дослідження Г. Кресса, Р. Барта, Р. Ходжа, Н. Хомські, Дж. Фіске, а в нашій країні – дослідження, які здійснювались Г. Г. Почепцовим та ін. вченими.

Об'єктом семіотики права, тобто тим виміром реальності, на яку спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта у межах цієї галузі знань, є право у його знаковому відображенні або знакова система і структура права.

Предмет семіотики права утворюють загальні принципи знакової організації права, закономірності його розвитку та функціонування як знакової системи, синтактичні, семантичні та праг-

матичні відношення між правовими знаками, правовими феноменами та носіями правосвідомості.

Основні функції семіотики права у системі правового знання: 1) пізнавальна (інформаційна); 2) методологічна; 3) критична; 4) символно-відображальна; 5) прогностична тощо.

Семіотика і філософія тексту розуміють текст максимально широко: все, що може дати нам будь-яку інформацію, треба сприймати як текст (навіть німий камінь, але коли він летить в напрямі до нас, змушує нас від ступити вбік, сигналізуючи про небезпеку; для немовляти текстом виступає будь-хто і будь-що, що потрапляє в поле його зору, спочатку несвідомо, а далі – набуваючи певного смислового значення; вулиця з рухом по ній транспорту, з пішоходами на тротуарах, з будинками і рекламними щитами – це також соціальний текст або сукупність таких текстів).

Семіотичний підхід – це сукупність способів пізнання, прийомів і методів вивчення правових знаків та їх систем. Він здатний запропонувати іншим наукам механізм виявлення знаку як медіатора зв'язку слова (поняття) та об'єкта відтворення, абсолютного значення і конкретного змісту (в цьому проявляється медіаційна функція семіотичного підходу). Іншими словами, семіотичний підхід передбачає дві важливі практики – створення речей за допомогою знаків та розрізнення «семіотичної норми» (значення, денотата, предмета) і її конкретної реалізації (змісту, концепту). Водночас це передбачає, що знаки існують тому, що окремі люди, індивіди свідомо використовують якісь об'єкти як знаки; знаки не існують об'єктивно у соціально-виробничих структурах і в культурі соціуму саме як знаки; вони не мають об'єктивних функцій і значень безвідносно до психіки індивідів, їх розуміння та бажань. І це цілком природне явище, оскільки відбувається поєднання значущих предметів та об'єктів вивчення з певними контекстами й утвореннями, тобто з практикою їх застосування чи реалізації, діяльністю, комунікацією, розвитком тощо.

Семіотичний підхід спроможний виконувати декілька завдань: 1) відповідати на запитання традиційних наук, які ставить час, але на які ці науки при їх виникненні не були орієнтовані (наприклад, щодо індивідуального і колективного у співвідношення мови та мовлення, щодо розвитку мов різних функціональних напрямів та ін.); 2) вибудовувати класифікацію (типологію) знаків і

знакових систем; 3) проводити власне семіотичне пояснення реальності на прикладах пояснень знаків.

Семіургія – діяльність щодо створення нових знаків та введення їх у мову.

Сенсибельний – той, що досягається за допомогою відчуттів; протилежне – інтелігібельний.

Сенсуалізм (лат. sensualis - чуттєвий, від sensus - почуття, відчуття) - напрям у теорії пізнання, який визнає відчуття єдиним джерелом знань. Протилежний раціоналізмові.

Сигнальна система – це властивості нервової системи людини, що сприяє сприйняттю різноманітних сигналів оточення. До недавнього часу науковці розрізняли дві такі системи, вважаючи сигнальною діяльність великих півкуль головного мозку людини. При цьому сигнали, що їх викликають самі предмети з оточення, та їхні властивості або явища природи, становлять собою першу сигнальну систему (цей тип властивий і тваринам, і людині).

Е. Бенвеніст намагався провести лінію демаркації сигнальних систем тварин та істинно знакових систем (природні і штучні мови людини), пов'язуючи процес становлення істинної знаковості з процесом символізації. При цьому, на його думку, тварини позбавлені можливості формування символів.

Мовна функція вищої нервової діяльності людини виокремила ще один принцип у діяльність великих півкуль головного мозку. Слово у житті людини також стало своєрідним сигналом. Кожне слово як назва предмета, властивості чи дії може замінювати відповідний перший сигнал, тобто сигналізує перші сигнали (зрозумілий зміст слова, що називає певний предмет, явище чи подію, може так само впливати на людину, як і зорове сприйняття цього предмета, явища чи події). Це належить до функцій другої сигнальної системи.

• **Перша сигнальна система** – це фізіологічне підґрунтя відчуттів, сприймань, уявлень. Дійсність сигналізується майже виключно подразненнями, які безпосередньо надходять до спеціальних клітин зорових, слухових та інших рецепторів організму, та їхніми відображеннями у великих півкулях.

• **Друга сигнальна система** – це сукупність умовних рефлексів, сигналами до виникнення яких є не безпосередні подраз-

ники, а їхні словесні позначення. Поняття другої сигнальної системи ввів І. Павлов для позначення системи орієнтування людини у відповідь на словесні сигнали, на основі яких можливе утворення тимчасових нервових зв'язків. Причому друга сигнальна система здатна змінити першу сигнальну систему, бо реакції першої значною мірою залежать від соціального середовища. Завдяки цьому людина здатна керувати своїми безумовними рефlekсами, інстинктами, тобто першою сигнальною системою. Тому особливою властивістю кори головного мозку людини виділяють свідомість (мислення, пам'ять), другу сигнальну систему (мову), високу організацію життя загалом.

З появою другої сигнальної системи з'являється новий принцип нервової діяльності – абстрагування й узагальнення великої кількості сигналів, що надходять у головний мозок. Цей принцип зумовлює безмежну орієнтацію людини в навколишньому світі, зокрема у правовій дійсності. Друга сигнальна система є вищим регулятором різних форм поведінки людини в навколишньому середовищі. Проте вона правильно відображає об'єктивний світ лише в тому випадку, якщо постійно зберігається її узгоджена взаємодія з першою сигнальною системою.

• **Третя сигнальна система** – це здатність людини керувати своїм внутрішнім потенціалом, який поки що прийнято називати екстрасенсорними здібностями.

С. Джагдиш вважає, що третя сигнальна система – це делікатний механізм внутрішньої регуляції, що закладений у нас і відкривається повністю в дуже далекому майбутньому. Психологія вчить людей розуміти свої мотивації та будувати своє життя. Ці знання використовують і у сфері правовідносин, навчаючи людей гармонізувати свої внутрішні потреби із зовнішніми обставинами.

Сигнальна дія права – це насамперед інформування про зміст державних велінь, приписів. Ефективність і динаміка цієї дії залежить від повноти правової інформації. При цьому розрізняють два види інформаційних сигналів у праві. Перший – це сигнали раціонального характеру, тобто про зміст правових норм. Другий – це сигнали про об'єктивність правових норм, тобто про їх відповідність об'єктивним інтересам і потребам особи, держави і суспільства.

Суспільство також можна вважати джерелом виникнення сигналів у праві. Адже право більше не може розглядатися лише як міра суспільної свободи, «дарована» суб'єктові державою (чи

іншою владною інституцією). Воно дедалі більше заявляє про себе як «самостворювальний» («аутопойетичний») феномен, що є похідним не тільки (і не стільки) від «волі суверена», скільки формується в надрах інтерактивного середовища суспільних відносин і підноситься до рівня закону через комунікативні механізми, що діють у соціально-політичному бутті.

Право саме є сигналом і сприймається завдяки сигнальним системам людини, які соціально зумовлені й функціонують у середовищі міжсуб'єктної соціальної (у тому числі правової) комунікації. Сигнальна дія соціальної дійсності і права пов'язана з наявністю у правосвідомості людини певних динамічних стереотипів, а також із її здатністю до абстрагування. При цьому основним сигналом соціальної дійсності є вербальна і невербальна інформація, сигналом права є слово; при цьому мова права виступає вербальною абстракцією соціальної дійсності.

Див.: Правовий сигнал.

Сигніфікація – процес означування.

Поняття «сигніфікація» відоме вже з XIV ст., його застосовували Ч. Пірс і Ф. де Соссюр: коли в першому випадку основною діяльністю великих півкуль мозку тварин і людей є сигналізація, то в другому проявляється основна відмінність людини від тварини у цьому контексті – сигніфікація. Принцип сигніфікації як новий регулятивний принцип поведінки та нове уявлення про визначальні чинники реакцій людини, полягає в тому, що людина створює в мозку зв'язки із зовнішнім світом, завдяки яким керує власним мозком і через нього – власним тілом. Потреби комунікації з оточенням створюють сигналізацію та сигніфікацію.

Див.: Денотація, Конотація, Означування.

Символи тіла людини. Серед них виділяють три основні: серце (що символізує джерело життя, духовну природу людини), мозок (як середовище зв'язку раціонального розуму) і «відтворувальну систему» (як джерело сили, що створює фізичний організм); щоправда, іноді інтелектуальні сили він уособлює з образом розкритого ока, а відтворувальну систему – з квіткою, палицею, чашею або рукою; а загальну схему людини подає так: «Чотири тілесні центри приписані елементам, сім життєвих органів – планетам, дванадцять основних частин – знакам зодіаку, невидимі частини божественної природи людини – різним божествам, і скритий Бог маніфестує себе у кістковому мозку». При цьому він

вважає число 5 (п'ять) символом людини (за кількістю важливих кінцівок): руки і ноги представляють чотири елементи (ноги – землю і воду, руки – вогонь і повітря), а голова – священний п'ятий елемент, ефір, який контролює та об'єднує попередні чотири (тут доречно згадати і славнозвісну пентаграму як символ мікрокосму, магічну формулу людини, що, крім п'яти елементів і кінцівок, символізує п'ять властивостей великого магічного діяча і п'ять чуттів людини).

Символічні зображення як правові знаки (а це – погони, шеврони, нагрудні відзнаки на формі, штандарти, прапори та інші прояви так званої іконічної семантики) чи не найбільше покликані впорядковувати правову дійсність, хоча б у межах самих органів і підрозділів поліції чи військових частин. Такі знаки найбільше інформаційно насичені: погони миттєво повідомляють про звання, шеврони – про належність рядового чи офіцера певному підрозділові, нагрудні знаки – про успішність служби, штандарт підрозділу – про напрям служби чи рід військ, прапор – про відомче підпорядкування чи громадянство держави. І саме ці знаки функціонально зорієнтовані на чітку класифікацію, стратифікацію, структурування особового складу та системи загалом.

Синтактика – розділ семіотики, що розглядає способи поєднань знаків, що ведуть до формування текстів, тобто знаки у їх взаємозв'язку між собою.

Синергетика (грец. *Synergēticos* – спільний, узгоджено діючий) – розроблений у XX ст. науковий напрямок, який досліджує процеси самоорганізації у складних, відкритих, нерівноважних системах. Термін синергетика запропонований німецьким фізиком Г. Хакеном. Одна з фундаментальних підвалин синергетики – теорія дисипативних структур – обґрунтована І. Пригожиным.

Синкретизм (грец. *Synkretismos* – з'єднання) – 1) злитість, нерозчленованість, що характеризують стан первісної культури; 2) неподільність, яка характеризує нерозвинутий стан тих чи інших явищ; 3) зміщення, неорганічне злиття різнорідних елементів, наприклад, різноманітних культів і релігійних систем; у філософії – різновид еклектики; 4) нерозчленованість психологічних функцій на ранніх етапах розвитку дитини.

Слідчий процес, що охоплює криміналістично-тактичні дії, такі як слідчий огляд, допит, очна ставка, пред'явлення для впізнання, обшук, виїмка, а також відтворення обстановки та обставин події, також супроводжується аналізом правових знаків. Тільки тут вже йдеться здебільшого про антропні знаки тіла (міміка, рухи, жести, пози), голосу (тембр, висота, швидкість мовлення), паралінгвістичні нюанси (обмовки, емоції, почервоніння чи збліднення, загальмованість мислення підозрюваного, а також зовнішній вигляд, манера спілкування, темперамент слідчого) та ін. Натомість відтворення обстановки та обставин події пов'язане зі створенням, реконструкцією певних знаків, аналогічних тим, що були на місці злочину в момент його вчинення (це можуть бути не тільки статичні знаки – наприклад, манекени людей чи макети зброї, а й динамічні чинники – скажімо, освітлення чи шуми). У цьому випадку знаки сприятимуть перевірці й уточненню результатів допиту чи даних, отриманих під час виконання огляду та інших слідчих дій. Усі криміналістичні знаки становлять певну специфічну семіотичну систему, вміння побачити яку серед реального оточення є одним із найважливіших чинників розкриття злочину.

Застосування поліграфів (так званих детекторів брехні) також базується на чіткому сприйнятті виключно знакової інформації (імпульси артеріального тиску, частоти серцебиття, температури тіла, потовиділення), яку можна назвати раціонально-об'єктивною. До певної міри такий спосіб вивчення підозрюваного нівелює індивідуальність із її певними особливими характеристиками, досліджувана особа стає просто «інформаційною сировиною», що ускладнює досягнення об'єктивності в кінцевому результаті. Але це один зі способів сприяти веденню допитів і розкриттю злочинів.

Службовий обов'язок юриста – це передбачена нормативно-правовими актами необхідність виконувати певні дії, зумовлені його службовим становищем у державних, громадських або приватних організаціях. Службовий обов'язок є тим до чого зобов'язує служба. Усвідомлення юристом своїх службових обов'язків є необхідним елементом його деонтологічної правосвідомості та професійної культури.

Совість – сором перед самим собою, тоді як, власне, соромляться інших. У Демокріта один із «золотих афоризмів» наголошує: «Той, хто робить ганебне, повинен соромитись насампе-

ред самого себе». Або: «Не говори і не роби нічого поганого, навіть якщо ти наодинці з собою. Вчись більше соромитись самого себе, ніж інших». Згідно з Аристотелем так звана совість – це правильний суд доброї людини. В судах давали клятву «судити по кращій гномі». Це передбачає глибоко розвинену суб'єктивність та її роздвоєність, бо совість засуджує почуття, думки та дії самого їх носія. Гегель вважав, що у стародавніх греків не було совісті, бо їх суб'єктивність була не настільки розвинута. В цьому сенсі совість споріднена зі свідомістю і самосвідомістю.

Софізми – логічні помилки, яких припускаються у міркуваннях навмисно, з метою обґрунтування неправдивого твердження, введення в оману співрозмовника тощо.

Соціалізація – це процес залучення індивіда до системи суспільних відносин, формування його соціального досвіду, становлення й розвиток як цілісної особистості на основі засвоєння нею елементів культури і соціальних цінностей.

Основні параметри особистості є не вродженими, а набуті індивідом протягом життя. Термін «соціалізація» запровадив у середині XIX ст. французький соціолог Габріель Тард для позначення процесу інтеріоризації соціальних норм шляхом соціальної взаємодії. Поняття «соціалізація» еволюціонувало з того часу, охоплюючи різні аспекти цього явища. Соціалізація має дві цілі: сприяти взаємодії людей через виконання ними різних соціальних ролей, та забезпечувати збереження суспільства передачею новим членам відповідних переконань та зразків поведінки.

Соціальна взаємодія – центральне поняття деяких соціологічних теорій, в основі якого лежить уявлення про те, що соціальний суб'єкт, індивід або суспільство завжди знаходяться у фізичному чи мисленому оточенні інших соціальних суб'єктів і поведуться відповідно до цієї соціальної ситуації.

Соціальна норма – система уявлень, що становить певний шаблон поведінки, що розділяється членами соціальної групи і необхідний для здійснення сумісних узгоджених дій.

Соціальна роль – відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їх статусу або позиції в суспільстві, у системі міжособистісних відносин. Засвоєння соціальних ролей –

важлива складова процесу соціалізації особистості, обов'язкова умова вrostання в суспільство людей, собі подібних.

Соціальна роль як знак проявляється через: 1) модель поведінки, очікувану від того, хто має певний соціальний статус, тобто вона обмежується сукупністю прав і обов'язків, відповідних цьому статусу; 2) сукупність нормативно зумовлених соціальних властивостей, очікувань і зобов'язань у поєднанні з конкретно соціальною позицією. Сучасне суспільство вимагає від індивіда постійної зміни моделі поведінки для виконання конкретних ролей, значного поширення набули також так звані рольові конфлікти, що виникають у ситуаціях, коли від індивіда вимагається одночасне виконання декількох ролей із суперечливими вимогами. Види соціальних ролей визначаються різноманітністю соціальних груп, видів діяльності й відносин, в які включена людина.

Залежно від суспільних відносин виділяють соціальні та міжособистісні соціальні ролі. Соціальні ролі пов'язані зі соціальним статусом, професією або видом діяльності (космонавт, студент, продавець, поліцейський). Це стандартизовані безособові ролі, що будуються на основі прав і обов'язків, незалежно від того, хто ці ролі виконує. Чоловік і жінка – це також соціальні ролі, вони біологічно зумовлені і передбачають специфічні способи поведінки; при чому коли правові норми сучасних цивілізованих держав цей аспект нівелюють, закріплюючи рівноправ'я, то звичаї і традиції іноді чітко розмежовують їх, зберігаючи символізм чоловічого й жіночого «соціального призначення». Міжособистісні ролі пов'язані з міжособистісними відносинами, які регулюються на емоційному рівні (лідер, скривджений, знехтуваний, кумир, улюбленець і т. д.).

Соціальна роль може бути природжена (до таких належать соціально-демографічні ролі: чоловік, дружина, дочка, син, внук тощо), але й можна її набути чи змінити. Для кожної людини якась окрема соціальна роль виступає домінуючою, що стає своєрідним соціальним амплу як найбільш типовий індивідуальний образ, звичний для оточуючих і з яким асоціюється ця людина. Іноді зміна звичного образу важко дається як для самої людини, так і для сприйняття оточуючих її людей, але такі зміни необхідні у випадку асоціального типу поведінки і їх охочіше сприймає оточення. По-іншому соціальну роль можна назвати стереотипом поведінки, що також вирізняється певною знаковістю й символізмом.

Соціально-генетичний код права формується як структурний елемент правового менталітету, що відтворюється через усталені форми і способи прояву інтелектуальних та емоційних реакцій суспільства на соціокультурні феномени. До певної міри ця категорія репрезентує специфіку правової системи.

Соціокультурний простір – пов'язана з культурою суспільства необмежена тривимірна протяжність; єдиний континуум в одновимірному часі; великий обшир, у межах якого діють загальні принципи, узгоджені однакові правила тощо (соціальні норми).

Поняття соціокультурного простору в даному випадку є ширшим від поняття дійсності у традиційному природничо-науковому її розумінні (як сукупності всього матеріального, що не залежить від нашої свідомості), бо включає додаткові елементи – предмети і результати діяльності людської свідомості.

У контексті теорії трансцендентальної прагматики соціокультурний простір набуває ознак необмеженої комунікативної спільноти, що випрацьовує своєрідний деонтологічний регулятив поведінки всіх учасників правової комунікації.

Соціологія права – напрям досліджень права, що базується на різних варіантах концептуалізації та дисциплінарної інституалізації соц. підходу до права. Статус міждисциплінарності чи комплексності був ознакою соціології права починаючи вже з перших спроб її визначення і залишається показовим для її сучасного стану. Поява соціології права була ініційована потребами осмислення теоретичних та світоглядних проблем, що виникають при розрізненні права, як трансцендентності «належного» і права, як соціальної реальності «сущого». Множинність способів пояснення цього пізнавального феномену має різні джерела, використовуючи підходи різних наук про суспільне життя. Синтез теоретичних конструкцій, що застосовуються для соціологічного дослідження правових феноменів, отримав інституалізацію у вигляді самостійної науки (субдисципліни) в рамках правознавства – соціології права (хоча її назва мала численні термінологічні варіації) або аналогічні утворення в межах соціологічної науки.

Слід враховувати «історичність та контекстуальність» поняття «соціологія права». Уявлення про дисциплінарну належність, предмет, методи та основну проблематику соціології права змінювались, відображаючи існуючі погляди про соц. пізнання

загалом, дисциплінарну структуру соціологічних наук та їх онтологічні постулати.

У класичній соціології права (кін. XIX – перша третина XX ст.) слід розрізняти дві конкуруючі парадигми: веберівську та дюркгеймівську, які мали суттєві відмінності у своїх онтологічних та гносеологічних засадах. Ідеї Е. Дюркгейма про сутність соц. методу як способу пізнання соціальних фактів та про витоки суспільної єдності (суспільний поділ праці, розрізнення механічної та органічної солідарності тощо) створювали схеми раціонального пояснення причинно-наслідкових зв'язків правових та не правових феноменів. Особливе значення для інституалізації соціології права мали ідеї М. Вебера, для якого соціальний аналіз права був не просто можливістю застосування, оскільки саме на матеріалах із генезису права базуються ключові положення веберівської теорії суспільства.

Соціонормативний простір – специфічна сфера життєдіяльності суспільства, що представляє саморегульовану систему нормативних механізмів регуляції соціуму, які, у свою чергу, координують існування соціальних інститутів у суспільстві і суспільства загалом. У цьому контексті правова комунікація спроектована на формування аксіологічного типу особистості, який втілює найбільш доцільні уявлення про реальні правові норми і цінності та орієнтує щодо них правову поведінку.

Спіритуалізм (від лат. spiritualis – душа, дух) – уся сукупність видів світогляду, заснована на феноменах духа чи духів і душ чи душ як творчих начал та субстанцій світу і його окремих утворень. Сюди належать насамперед міфології і релігії. Надмірна раціоналізація релігійних учень і їх втілення в діяльності церков породили містичні вчення як явища більш живої духовності і душевності (Я. Беме, М. Екхарт та ін.), спиритизм як практичну містику (Гайден, Бутлеров), теософію (Блаватська, Олькотт та ін.). З релігії виникла одна з головних філософських течій – ідеалізм (вчення про ідеї) від Платона до Гегеля і далі – «раціоналізована теологія», за визначенням Фейєрбаха. Криза класичного ідеалістичного раціоналізму внесла зміни і сюди: на перший план вийшли воля, споглядання, інтуїція, за допомогою яких французькі та італійські філософи Розміні, Ренув'є, Бутру, Бергсон та ін. створили більш живі образи ідеалізму (волюнтаризм, інтуїтивізм тощо). В сучасній духовній ситуації у світі взагалі і в Україні зокрема набу-

ло великого поширення сектанство, спрямоване на руйнацію людських душ, повне підкорення їхніх думок і засобів існування «місіонерам».

Стереотипи часто не піддаються зміні чи корекції, тому що є основою почуття соціальної солідарності (мовляв, усі так говорять), це соціально-психологічне явище, яке визначається як неточне, узагальнено- ірраціональне уявлення про певну категорію людей, як стійка система установок, що склалася в конкретному суспільстві і визначає ставлення людей до того, що відбувається в суспільстві та за його межами.

Стереотип – синтезуюча діяльність головного мозку людини, що полягає в об'єднанні в єдину складну динамічну систему умовних рефлексів, які виробляються внаслідок неодноразового повторення певних подразників через сталі проміжки часу; те, що часто повторюється, стало звичним, загальноприйнятним і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності.

Судовий процес – це одна із юридичних практик, що максимально наближена до статусу «ігрової», символічної, знакової. Тут присутня надпотужна підсвідома сила семіотики судового засідання. Останнє створюється за рахунок неповторної містичної аури системи знаків, яка панує в судочинстві. Такими семіотичними символами у підсвідомості виступають: саме приміщення суду; судова охорона; секретар засідання; зрештою, сам зал судових засідань, де розташовані клітка для підсудних, лави для сидіння, трибуна для виступу; офіційна державна символіка тощо; і, нарешті, заходження до зали судді. Саме в цей момент спостерігається максимальна напруга. Виведення з оціпіння розпочинається при словах: «На цьому слухання справи оголошується закритим (перенесеним). Такий порядок було запроваджено давно, апробовано й закріплено практикою, і саме ця ритуальність, церемоніальність дає підстави вважати суд найвищою державною силою, що встановлює справедливість.

Стиль права полягає в тому, що він, по-перше, вирізняє право з-поміж інших соціальних текстів у межах одного суспільства (функціональний стиль права); по-друге, відрізняє право одної правової традиції від права іншої (національний стиль права); по-третє, розрізняє аналогічні норми права не тільки синхронно, а й

діахронно, за часом створення, з урахуванням духу часу (епохальний стиль права). І в кожному із зазначених стильових нюансів права виділяються якісь особливі його характеристики: у першому випадку йдеться про стилістику мови права (сукупність прийомів правотворчої техніки, своєрідність побудови правового тексту, специфіка мовних засобів, термінології тощо); у другому – про типологічні особливості правових сімей (насамперед, джерельність права – норма права, правовий прецедент, релігійна норма та інше, а отже, і способи вирішення правових конфліктів, розгляду судових справ тощо); у третьому – про історичні аспекти становлення та розвитку права, своєрідну його атрибутивність історичному періоду суспільства і держави (збереження первісного регулятивного призначення права попри постійну модернізацію у відповідь на суспільні зміни).

Структуралізм – науковий напрям, метод, головним завданням якого є вивчення структур об'єктів (у мовознавстві – вивчення мови як організації системно протиставлених лінгвістичних елементів, що виконують у ній певну функцію).

Батьком лінгвістичного структуралізму вважають Ф. де Сосюра, який відстоював позицію, що мову формують суб'єкти мовної спільноти у своїх мовних актах, а самі слова складаються з означника як історично змінного фонематичного «диференціального» елемента означення та означуваного або поняття, яке визначається через стосунок цього елемента до інших означників мови (його цінність).

Див.: *Постструктуралізм*.

Структура знаку – поділ його на означуване, означник, значення. Явище, річ, дію, подію, факт, об'єкт, суб'єкт чи абстрактне поняття – будь-який феномен чи концепт, якому дається означення, називають *означуваним*, а символ чи групу символів (буквений аналог, інше графічне відтворення чи речову модель), що має роз'яснити його значення, називають *означником*. «Означуюче» не є значенням «означуваного», а, відповідно до означення, має те саме *значення* (зміст). Підставою відведення означення певному матеріальному чи абстрактному поняттю може бути необхідність розширення поняттєвого словника, усунення двозначності, необхідність уточнення терміна чи потреба його теоретичного роз'яснення.

Див.: *Знак, Правовий знак, Правове означуване, Правовий означник.*

Схоластика (грец. schole – вчена бесіда, школа) – тип середньовічної філософії, цілком підпорядкованої релігії. Мала на меті обґрунтування, систематизацію і захист теології за допомогою раціоналістичних засобів.

Т

Табу – характерна для первісних народів заборона на якусь дію або слово чи на користування певним предметом.

Талант (від грец. talanton – міра, у переносному значенні – рівень здібностей) – яскраво виявлені здібності людини в певній сфері діяльності, міра актуалізації її особистості.

Показниками таланту є продукти творчості – цивілізаційно-технічної чи духовно-культурної, які вирізняються оригінальністю, новим підходом. Особливості таланту висвітлюються при зіставленні його з феноменом *геніальності*. Талант, як правило, обмежений однією сферою діяльності, геній тяжіє до універсальності. Гегель вважає, що «талант є специфічною а геній – всезагальною здатністю». О. Вейнінгер зазначає, що талановитість є спадковою, часто родовою особливістю (сім'я Бахів), геній же не може бути успадкованим, ще суто індивідуальний феномен (Йоганн Себастьян Бах). В залежності від своєї соціальної та моральної спрямованості талант може мати як конструктивні, так і деструктивні вияви.

Тезаурус – слова із певної сфери життєдіяльності, що взаємопов'язані тематично і семантично.

Логіко-тезаурусна концепція інтелектуальної комунікації спирається у своїх висновках на семантичні теорії інформації. Вибір цієї концепції як такої, що пояснює спроектовані правові ситуації в процесі визначення будь-якого терміно-поняття, доцільний тому, що: по-перше, сам процес формування поняття та один із його етапів – визначення – можна інтерпретувати як взаємодію тезаурисів (слів із певної сфери життєдіяльності, наприклад, юриспруденції, що взаємопов'язані тематично і семантично)

або ідіолектів (елементів індивідуальної мови), під час якої ті змінюються; по-друге, визначення встановлює та окреслює межі поняття, його зміст і обсяг.

Застосування на практиці тезаурусу передбачає виділення в його структурі логічної та діалогічної частин. У його логічну складову входять: а) регулятивний метод – алгоритм аналізу повідомлень (логічні правила висновку, оператори введення до розгляду нових предметів та формування нових понять, правила визначення і т.д.), який дозволяє їх встановити та перебудувати діалогічну частину тезаурусу; б) апарат, який породжує граматику, забезпечує здатність розуміти та граматично правильно будувати, генерувати повідомлення. Діалогічну частину тезаурусу становлять: а) кількість понять; б) різноманітність ознак; в) мисленнєві відношення, які діють між поняттями та ознаками. Тобто в узагальненому розумінні тезаурус є вербальною системою знань про певну сферу навколишнього середовища.

Текст (у контексті семіотики) – це не тільки послідовність осмислених висловлювань, що передають інформацію, об'єднані однією темою та наділені властивостями зв'язності й цілісності, а й певна форма дискурсу, що стосується навіть «позатекстуальних» галузей, та водночас конститується як інтертекстуальна тканина (tekto – з грецької означає «тканина»), продукт мови, яка вже застосовувалася в інших текстах і контекстах. Тобто право слід розглядати як текст, що послуговується засобами мови, які використовуються в інших сферах як загальносоціальні знаки, а в контексті правовідносин набувають саме правової значущості й значовості.

Теорія – найбільш розвинена форма організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності і істотні зв'язки певної області дійсності.

Теорія «виховання мистецтвом» (основоположник Герберт Рід) викладається у вигляді трьох постулатів: мистецтво – це складна багатовекторна художньо-естетична та соціальна система, серед багатьох напрямів якої важливу роль відіграє вектор естетичного виховання; кожна художньо-естетична та соціальна системи можуть існувати тільки за умови включення до їх складу спеціальних програм естетичного виховання засобами мистецтва; два базових принципи повинні складати основу будь-якої програ-

ми естетичного виховання засобами мистецтва – принцип «естетичної гри» та принцип «естетичного самовиховання».

Теорія опосередкування дійсності мовою розроблена американськими лінгвістами Е. Сепіром та Б. Лі Уорфом напочатку XX ст. Відповідно до неї не реальність визначає мову, якою про неї говорять, а навпаки, наша мова щоразу по-новому членує реальність. А право є одною з найбільш впливових мов у цьому контексті, бо воно власне і розраховане на те, щоби класифікувати об'єкти і суб'єкти правовідносин, диференціювати правослухняність і протиправність, розмежовувати злочини і проступки тощо. Гіпотеза лінгвістичної відносності, як ще по-іншому називають вищезазначену теорію, демонструє мову специфічно – з точки зору прагматики і прагматизму. Іншими словами, мова (у т. ч. мова права чи право як текст) використовується для досягнення певних цілей, наприклад, для отримання необхідної поведінки соціальних суб'єктів.

Теорія примирення (інтегрована теорія, комунікативна теорія) – напрям у теорії і філософії права, представники якого вважають, що право виникло не для врегулювання відносин усередині роду, а для впорядкування відносин між пологами. Теорія примирення ділиться на договірній і компромісний характер. Основним аргументом у критиків є звинувачення в тому, що теорія примирення не враховує регулятивні причини прояви права.

Тіло – матеріальне утворення, «матеріальна частина» живих істот. Сфера застосування терміна «тіло» дуже широка: від небесних тіл до першотілець (атомів, геометрій тощо). Граничним у напрямі збільшення було тіло всесвіту: воно утворювало корелят до «світової душі». Середню ланку становлять антропологічна опозиція «тіло і душа». Саме співвідношення, внаслідок своєї таємничості, отримало назву психофізіологічної проблематики, яку по своєму вирішували різні філософські течії і яка остаточно залишається нерозв'язаною.

Толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння, прийняття) відповідно до 1 Декларації принципів толерантності, узгодженої резолюцією 5.61 Ген. конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995, означає поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження людської особи-

стості. Толерантність характеризується активною позицією, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини, відмовою від догматизму та абсолютизму. Толерантність не може бути виправданням посягання на основні цінності прав і свобод людини. Толерантне відношення передбачає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або прийняття чужих переконань, а має наслідком визнання за кожним індивідом права дотримуватись своїх переконань, визнання того факту, що люди від природи своєї відрізняються зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою, поглядами та мають право жити в мирі, зберігаючи свою індивідуальність і право на її розвиток. Саме така різноманітність людської природи є найвищим благом та цінністю цивілізації.

Основи теорії толерантності були закладені Дж. Локком у його «Посланні про віротерпимість», Дж. С. Міллем у його есе «Про свободу», Дж. Ролзом у «Теорії справедливості» і «Політичному лібералізмі» та ін.

Традиція – історично усталена форма кристалізації соціального – практичного і духовного – досвіду в нормативно-ціннісній структури, що справляють регулятивний вплив на соціальну поведінку індивідів і спільнот. Традиції є неодмінним атрибутом цивілізаційного і культурного розвитку соціальних систем всіх типів – від архаїчних до найбільш модернізованих, що пояснюється їх поліфункціональністю.

Основні функції традиції: 1) кумулятивна – здатність накопичувати життєво важливий досвід; 2) соціалізуюча – активна участь у вихованні індивідуумів, в їхньому перетворенні на повноцінних членів суспільства;

3) трансляційна – участь у передаванні духовно-практичного досвіду від покоління до покоління, здійснення зв'язку часів і наступності поколінь; 4) регулятивна – використання нормативного потенціалу як чинника соціального контролю за індивідуальною поведінкою; 5) адаптаційна – здатність традиції перебувати в соціальному просторі між повсякденними стереотипами мас і новаціями, що народжуються, і брати участь у взаємному пристосуванні тих чи інших одне до одного; 6) консолідуюча – поєднання індивідуальних «Я» у загальне інтегральне «Ми» - націю, народ, корпорацію, колектив; 7) стабілізуюча – привнесення в соціальні відносини початків усталеності, що дозволяють їм зберігати свої основні знаки на тлі загальної мінливості зовнішніх умов.

Трансцендентний – такий, що досягається лише високою абстракцією, а не із досвіду, який не вміщується в жодній категорії розуму; потойбічний щодо цього світу.

Трасологія – криміналістичне вчення про сліди; один з центральних розділів криміналістичної техніки, в якому вивчаються теоретичні основи і закономірності виникнення слідів, що відображають механізм вчинення злочину; розробляються рекомендації щодо застосування методів і засобів виявлення, вилучення і дослідження слідів з метою з'ясування обставин, значущих для розкриття, розслідування і попередження злочинів. Слідами злочину є будь-які зміни середовища, що виникли в результаті вчинення в цьому середовищі злочину. Сліди злочину класифікуються на матеріальні та ідеальні. До перших відносять «відбитки» події на будь-яких матеріальних об'єктах: предметах, документах, тілі потерпілого і т. д. Під ідеальними слідами розуміють відбитки події у свідомості, пам'яті злочинця, потерпілого, свідків та інших людей. Дехто, аналізуючи особливості формування слідової картини при вчиненні злочину у сфері комп'ютерної інформації, дійшли висновку про необхідність введення поняття «віртуальних слідів» як проміжної стадії між матеріальними та ідеальними. Однак трасологія вивчає тільки сліди механічного впливу, що є підгрупою матеріальних слідів.

У

Узагальнення понять – логічна операція над поняттями, завдяки якій відбувається перехід від поняття з вузьким обсягом до поняття з ширшим обсягом шляхом збіднення його змісту (тобто вилучення специфічних видових ознак). Кінцевим результатом цієї операції є категорії філософії (універсальні поняття), тобто поняття, які поєднують у собі майже всі предмети дійсності.

Умозріння – спосіб теоретичного досягнення істини, що базується на абстрактних логічних побудовах.

Універсум (лат. universum – світ, всесвіт) – філософський термін для позначення об'єктивного світу як цілісності, що перебуває в постійному саморусі й кожна частина якої є ланкою в нескінченному ланцюгу розвитку матерії.

Урбанізація права – процес надання йому ознак, особливостей, характерних для правовідносин у межах міста. Дехто може зауважити, що це абсурд – ділити право на міське і сільське. Однак усі правники сходяться у думці, що все-таки є різниця у частоті звертання до норм врегулювання одного типу відносин у місті, а іншого – у сільській місцевості (різняються типи вчинюваних правопорушень). Це також пов'язано із домінуванням різних кодів правової дійсності у правосвідомості мешканців міста і села.

Установка – готовність, налаштованість людини до певних дій та вчинків. Явище установки відкрив німецький психолог Л. Ланге (1888), а загальну теорію установки розробив Д. Н. Узнадзе та його школа. Здійснено це психологами в межах конкретної науки, яка розкрила «Експериментальні основи психології установки» (Узнадзе, 1961), здійснила «Дослідження з психології установки» (А. С. Прангішвілі, 1967) і т. ін. Тому установка оцінюється як категорія психології. Проте, вона під іншими назвами багаторазово з'являлася в історії філософії. Наприклад, у Аристотеля: в людині, як і в будь-якій речі, закладено внутрішнє (теологічне) прагнення до вищої мети і блага; добродійність передбачає не тільки активну волюву діяльність свідомої особи, а й певний душевний стан, склад душі або характер; хоча добродійність – набута якість душі, однак і правосудними, і благорозумними, і мужніми і т. д. в якомусь сенсі ми буваємо прямо з народження; добродійності виробляються шляхом навчання і виховання звичок; виховання доброчесностей – це і вправи, повторення відповідних дій: при певній діяльності виникають певні моральні устрої. Внутрішня теологія людини, характер чи стан душі, певна природженість норм поведінки, звички і навички, устрої – всі ці поняття позначають ту серу, в якій викладаються й існують звички – установки; властивість діяльності виражена психологічною готовністю в певних умовах діяти певним чином. Існують психічні процеси, які неможливо описати феноменологічно і які не підпадають під розподіл на класи відчуттів, образів чи почуттів. Вони проявляються у сподіваннях, сумнівах, ваганнях або впевненості в тому, що у вирішенні завдання знайдено правильний шлях. Ці процеси були названі станом свідомості, а при перекладі англійською отримали назву установок свідомості. У сучасному трактуванні установку розуміють як цілісний, недиференційований і несвідомий стан суб'єкта, що виникає при зіткненні потреби суб'єкта з об'єктивною ситуацією її задоволення і, відповідно, передує його діяльності.

Ф

Факти – події, що були зафіксовані тим або іншим способом, вони також є найпоширенішим видом аргументів.

Фаталізм (від лат. *fatalis* – визначений долею, *fatum* – доля) – світоглядна суспільно-політична і філософська позиція, згідно з якою будь-які дії людини чи людської спільноти насамперед визначені дією потойбічної сили, що повністю поглинає їхню індивідуальну або ж колективну волю. Фактично фаталізм є концепцією, яка однобічно висвітлює діалектику співвідношення свободи й необхідності., абсолютизуючи необхідність, до того ж, тільки у формі прямолінійної дії законів розвитку без щонайменших відхилень від «первісного» напрямку і соціального (а також природного) розвитку. Фаталізм домінував у суспільній свідомості до Нового часу, оскільки він виступав основою релігійного світогляду. Філософською форою фаталізм є вияв у визначенні свободи як усвідомленої необхідності (Спіноза) та твердженні: «Все дійсне розумне, а не розумне дійсне» (Гегель).

Феноменологічний підхід (або метод ейдетичного аналізу, який передбачає здатність досліджуваного об'єкта зберігати яскраві образи протягом тривалого часу) дає змогу встановити загальні співвідношення між параметрами, що характеризують явища загалом. У контексті проблеми функціонування інформації у праві це ретельне описування того, що і як ми містимо у правосвідомості; всі речі і явища об'єктивної правової дійсності – феномени, що є символами змісту, який міститься в інформації у праві й відтворюється потім у правосвідомості.

Феномен людини – назва основної праці П'єра Тейяра де Шардена. Автор визначає головне завдання твору: *виявлення місця людини в світі*. Оскільки людина двоїста, матеріально- духовна істота, припускається й відповідна структура світу. Структура світу – «грандіозний еволюційний процес», де розвивається наявна єдність матеріального і психічного. Основних процесів процесу три: перед-життя (космогенез і геогенез); життя (біогенез); мислення й діяльність людини як планетарного явища (неосфера); понад-життя. Три етапи – перед-життя, життя й мислення, діяльність людини – накреслюють у минулому та визначають на майбутнє одну й ту саму траєкторію - *«криву феномена людини»*.

Стрижнем еволюції є людина та її суттєва особливість – рефлексія, що об'єднує людські свідомості та у майбутньому приведе до «грандіозного цілого». Еволюція полягає в ускладненні матеріальних структур й у відповідному розвитку структур психічних. У книзі «Феномен людини» ноосфера визначається як «олюднена частина природи», а соціум – як «основна частина ноосфери». У розвитку суспільства за останні два століття виявляється суттєва зміна: зміна аграрної цивілізації промисловою; розширення й поглиблення самої промисловості; пробудження народу до політ. творчості. З кінця XIX ст. виявилися трагічні розходження й суперечності, ворожість між людьми, «мурашник замість братерства». У соціальному житті переважають конфлікти – класова боротьба, війни та ін. Перед людством виникли глобальні проблеми, що викликають тривогу й неспокій. Люди не певні у майбутньому. У творі пропонується концепція вирішення соціальних проблем. Автор не визнає можливості нескінченного прогресу суспільства, вірить у майбутню загибель людства внаслідок зменшення органічних можливостей Землі. Тому розв'язання людських проблем і труднощів, духовне об'єднання людей відбувається поза реальною історією, поза фізичним життям – у т. зв. Точці «Омега», що є не що ін., як Бог; а над-життя, останній етап космічної еволюції свідомості, є відривом духу людей від тілесності та існування в єдності між собою і Богом. Характерним для Т. де Шардена є всепроникаючий гуманізм.

Феномен та Ноумен (грец. *phainomenon* – те, що з'являється). Феномен – це явище, що дане нам у досвіді, в актах чуттєвого сприйняття. Ноумен – це те, що лежить за межами почуттів, щось умоглядне, мислиме абстрактно.

Феноменологічний метод – один із найточніших інструментів філософських дослідів, створений Е. Гуссерлем (1859-1938) і розвинутий в роботах М. Хайдеггера, М. Шелера, Ж.-П. Сартра і у таких рос. мислителів як Л. Карсавін, С. Франк, І. Ільїн, Г. Шпет та ін. Феноменологія виявила свою загальнометодологічну значимість для всіх видів філософського знання, в тому числі і для правової філософії. Гуссерль поставив задачу виходу до безусловних, самоочевидних, першооснов всякого знання, до його чистих структур. Феноменологічний метод дозволяє перейти від дуалізму фізичної і метафізичної реальностей до монистетичного погляду на буття. Він дає можливість світу чистих сутностей і природно-

соціальному світу повсякденного існування з'єднатися через структури свідомості, які містять передумови для сприйняття природно-правових універсалій.

Фенотипічна мінливість (фенокопія) наявна тоді, коли основний матеріал не змінюється, а зміни стосуються тільки окремих ознак. Іншими словами, піддавши код права фенокопії, ми не змінимо його сутності (значення), але надамо йому ширший спектр для розуміння, а отже, й застосування. Це можливе, наприклад, у випадку тлумачення (розширеного або неофіційного). Ще одним із прикладів фенотипічної модифікації права можна вважати рішення судової практики: зміст права не змінюється, але з'являється новий нормативно-правовий акт (нова форма), що має індивідуальний суб'єктивний характер. У цьому випадку йдеться про доктринальне, компетентне чи буденне тлумачення права.

Див.: *Модифікаційна мінливість, Модифікація кодів права.*

Фізіогноміка – науково не обгрунтоване вчення, орієнтоване на пізнання типу особистості людини, її душевних якостей і психосоматичного стану здоров'я, виходячи з аналізу зовнішніх рис обличчя і його виразу. В широкому розумінні предметом фізіогноміки є обличчя і тіло, характерні міни, жести і поза, тілесна конструкція і постава. У фізіогноміці виділяють окремі галузі пізнання (кінесику, френологію, окулесіку і т. п.), а у вузькому розумінні вона вивчає тільки риси і вираз обличчя людини. Опис ознак людини («словесний портрет») і суб'єктивний портрет вивчає габітоскопія; пластичні й графічні реконструкції особи за черепом застосовують у розслідуванні злочинів і біометрії.

У контексті фізіогноміки виділяють візуальну психосеміотику. Всі риси обличчя, від лоба до підборіддя, можуть розкрити важливу інформацію про особу та її здоров'я. Візуальна психосеміотика припускає поділ усіх ознак особи на чотири групи: 1) тип особи – форми обличчя (профіль і анфас) і голови, колір обличчя, поняття класичних пропорцій; 2) волоссяний покрив (волосся на голові, брови, вуса, борода і бакенбарди, вії); 3) природні отвори особи (рот – губи і зуби, ніс, вуха, очі); 4) інші рельєфи (кісткові виступи особи: лоб, вилиці, підборіддя; м'які покриви: щоки і зморшки та особливості шкіри людини – родимки).

Філософія життя – це філософський напрямок, який склався в другій половині XIX ст. у Німеччині та Франції, визнач-

ними представниками якого вважаються Ф. Ніцше (1844–1900), В. Дільтей (1833–1911), Г. Зіммель (1858–1918), А. Бергсон (1859–1941) та ін.

На противагу класичному раціоналізму, філософія життя в центр філософської проблематики поставила феномен життя. Поняття життя і стало основним поняттям цього напрямку. Поштовх до пошуку відповідних варіантів розв'язання назрілих філософських проблем, які були окреслені цим напрямком, був даний фундаментальними успіхами біології. Зокрема, дарвінізмом і менделівською генетикою. Але поняття життя ці філософи вживали не в науково-біологічному смислі. Філософія життя репрезентує життя як сутність людського світу і людського існування. Життя розглядається як феномен людського існування, який недоступний раціональному осмисленню, бо є ірраціональним за сутністю. Завданням філософії життя було осмислення буття людини «в плині життєвого потоку» методологічними засобами філософії, а не науки. «Філософія життя» – це філософія, що виникла на противагу класичному раціоналізму, в певному розумінні під впливом біології. Поняття «життя» використовувалось також для побудови нової картини світу.

Витоки філософії життя знаходять у багатьох досократиків, особливо у Емпедокла (V ст. до н. е.) та стоїків (III до н. е. – I ст. н. е.). Не менш значні праці німецьких натурфілософів, зокрема Парацельса (1493-1541), німецьких ідеалістів (особливо Шеллінг), представників романтизму та біологізму. На межі XIX та XX століть життя розуміється як абсолютний нескінченний порив світу, який, на відміну від матерії та свідомості, активний та різноманітний у вічному русі. Життя не можна зрозуміти ні почуттями, ні розумом, а тільки інтуїтивно. На цих основних уявленнях і формується філософія життя як напрямок, у рамках якого філософи, спираючись на безпосередні переживання (без опори на теоретичне знання), досліджують питання сенсу, мети, цінностей життя. Зрозуміти життя з нього самого – ось девіз представників філософії життя. Тому вчинили гасла «геть від інтелекту – пізнаємо життя на основі почуттів та інстинктів». Відмовитись від будь-якого раціоналізму – тільки ірраціоналізм та містика допоможуть адекватному баченню життя «з нього самого». Тому, замість «понять» та «механізмів» розмірковування про життя проголошувався перехід до його бачення та творення.

Філософія права – одна з філософських наук, складова частина практичної філософії. До останньої Аристотель залучав етику, політику, економіку (домоводство). Творцями права як спеціальної дисципліни були римляни. В Новий час до філософії права спочатку відносили етику взагалі, потім, в добу Відродження, додали громадську етику. Кант у «Критиці практичного розуму» обмежував практичну філософію мораллю, пізніше розширив її за рахунок права. Фіхте і Шеллінг включили до неї історію і релігію. Гегель здійснив переформування дисциплін: «Філософія права» охоплює право як таке – право на власність; моральність – суб'єктивне право особи; систему звичаїв, яка діє в трьох сферах – сім'ї, громадянському суспільстві, державі. Філософія права вивчає граничні його проблеми: витоки, функції, єдність суб'єктивного (особистісного) та об'єктивного, свободи та необхідності у праві.

Філософія імені вбачає вивчення імені речі не як умовного знаку, а як прямого прояву її онтологічної природи (веде свій початок від вчення св. Григорія Палами про енергію імені як особливого роду енергію, що відкриває «річ у собі» і дає доступ до її пізнання). Про ім'я як частину семіотики іміджу людини і соціальний знак, що має статус самоцінності особи та є її неречовим багатством, говорить багато науковців. Наприклад, вважається, що ім'я має статусну диференціацію й одночасно етнічну та часову сигніфікацію» і при цьому виконує у суспільстві функції ідентифікації, диференціації, регулювання, узагальнення, пізнавальну, виховну та акумулювання, «стаючи соціокодом у скарбниці колективної пам'яті й засобом трансляції культури. Крім цього, виокремлюються різні теорії імені – емоційна, звукова, соціальна, асоціативна, інтуїтивна. Тобто в імені відображається сукупність історичних, культурних, цивілізаційних знаків, кодів, символів, що відображають семіотичність людини.

Фоноскопія – ідентифікація людини за голосом. *Криміналістична фоноскопія* – спеціальне дослідження, що вивчає спеціальну групу слідів, а саме сліди звуку. Ці дослідження ґрунтуються на фізіологічних особливостях органів мовного апарату, які залежать від статі, віку, професії й низки інших характеристик людини. У міру формування механізмів усного мовлення людина користується тією або іншою системою мовних правил дедалі більш автоматично. Поступово в неї виробляється певний динамічний стереотип, що складається з безлічі повторень тих самих слів, словоспо-

лучень, інтонацій, фраз певної конструкції (знаків) в однотипних ситуаціях.

«Філософія серця» – антропологічна тенденція, яка, хоча і уривчасто, все ж простежується в межах української філософії, історії, художньої літератури. До її представників Ч. Чижевський зараховує

Г. С. Сковороду, П. Д. Юркевича, П. О. Куліша, М. В. Гоголя. Це досить багатоаспектне явище, яке було спеціально проаналізовано у праці Юркевича «Серце і його значення в духовному житті людини». Концепція, викладена тут, має філософсько-антропологічний характер.

Функції правового знаку – це основні завдання і роль, яку він покликаний виконувати в державі та суспільстві.

Правовий знак наділений соціальними функціями (номінативна, інформаційна, комунікативна, культурологічна, управлінська, дидактична, превентивна, заощадження і збереження інформаційних засобів); він може виступати окремою функцією права: як еквівалент і засіб відтворення та редукції правової дійсності, а також диференціації, структуризації та прогнозування її розвитку. За умови адекватного сприйняття – правовий знак регулятивний здатний забезпечити своєрідну психологічну тяглість історії народу та відобразити своєрідність національної правової системи.

Прагматичні функції правового знаку мають широкий спектр: від означення правової дійсності, відтворення національної культури та передачі волі держави – до забезпечення правової комунікації, врегулювання соціокультурного простору та збереження цілісності правової інформації. Тобто правові знаки означають, маркують, класифікують, структурують, стратифікують, ієрархізують, організовують і впорядковують правову дійсність.

Функціональний підхід дає можливість розглядати правовий знак як функціональне явище, що органічно пов'язане з процесами самоорганізації та управління. На прикладі правових знаків він демонструє ефективність, доцільність, раціональність дії права: від означення правової дійсності, відтворення національної культури та передачі волі держави – до забезпечення правової комунікації, врегулювання соціокультурного простору та збереження цілісності правової інформації. Саме семіотико-функціональний аналіз правових знаків дає можливість розкрити ще один аспект праворозуміння: мовні і немовні правові знаки зберігають і пере-

дають логічний зв'язок елементів правової дійсності з тим визначенням, що закріплене у нормі права чи певному матеріальному символі та яке має сприйняти і прийняти до реалізації соціальний суб'єкт; правовий знак виступає універсальним уособленням складних прикладних функцій права взагалі. Тобто тут ідеться про функціональне призначення, соціальну роль, доцільність існування правового знаку в системі права і його здатність практично реалізувати призначення цієї системи загалом.

У межах функціонального підходу можливе сутнісно-функціональне, функціонально-генетичне та функціонально-логічне дослідження системи. За допомогою першого з них можна виявити правові знаки, що виступають субстанційними елементами права як знакової системи, їхні сутнісні зв'язки та основні функції; друге дає змогу розкрити внутрішні закономірності розвитку й функціонування цієї системи (від одиничного до загального); завдяки третьому виявляються логічно можливі взаємозв'язки між функціями елементів системи (відношення переваги, домінування, супідрядності та ін.), функціональна рівнозначність або еквівалентність тощо. В результаті застосування функціонального підходу створюються вербальні моделі правової дійсності.

Футурологія (від лат. *futurum* – майбутнє і грец. *logos* – вчення, слово) у широкому розумінні – сукупність уявлень про майбутнє людства, у вузькому – галузь наукових знань, що охоплює перспективи розвитку соціальних процесів. Часто вживається як синонім прогнозування та прогностики. Термін «футурологія» запропоновано німецьким соціологом *О. Флехтхемом* (у 1943 р.) як назва для «*філософії про майбутнє*». Розгортання науково-технічної революції призвело до поширення футурологічних концепцій та ідей у 60-ті рр. ХХ ст.

У світовій футурології розрізняють декілька напрямків: *апологетичний*, що спирається на технологічні теорії та зводить суспільний прогрес лише до зростання рівня техніко-економічного розвитку (З. Бжезинський, Г. Кан, Р. Арон, Б. де Жувенель, Ж. Фурасьє); *лівоадикальний*, представники якого обґрунтовують неминучість катастрофи «західної цивілізації» внаслідок поглиблення науково-технічного прогресу (А. Ускоу); *реформістський*, що спирається на теорію «конвергенції» (Д. Белл, А. Тофлер, Ф. Бааде, Р. Юнг, Ф. Полак). На поч. 70-х рр. домінуючою стає *концепція неминучості «глобальної катастрофи»* за існуючих тенденцій суспільного розвитку. Провідну роль в її формуванні відіграє т. зв.

«Римський клуб», з ініціативи якого розгорнулося «глобальне моделювання» перспектив розвитку людства на основі використання комп'ютерної техніки. В оцінці перспектив цього розвитку футурологи поділилися на два напрямки: представники одного розвивають неомальтузіанські ідеї соціального песимізму, стверджуючи неможливість розв'язання глобальних проблем, що стоять перед людством (зростання населення, яке випереджає розвиток продовольчої бази, забруднення довкілля), без зупинки зростання народонаселення (Дж. Форестер, Д. Медоус, Р. Хейлбронер). Представники ін. напрямку покладають надії на розв'язання глобальних проблем за допомогою науково-технічного прогресу (А. Тофлер, М. Месарович, Е. Ласло, Е. Пестель, К. Фрамен).

Х

Хаос не є абсолютною антитезою гармонії та результатом руйнівних сил, результатом нездоланного росту ентропії, як це здавалося раніше, а перехідним станом від одного рівня упорядкованості до іншого, більш високого типу гармонії. Такий висновок, одержаний при вивченні термодинамічних систем, фундатори синергетики цілком виправдано поширили і на соціокультурні процеси.

Певні закономірності процесів самоорганізації та реорганізації права як складної динамічної системи залежать від співвідношення діаметральних знакових залежностей: гармонії та хаосу, упорядкованості (систематизації) та безладдя (неконституційності нормативно-правових актів), формування (правотворення) та ентропії (розпаду системи права).

Беручи до уваги соціально-знакову природу права, можна було би припустити, що хаос у системі права – це також його іманентна знакова характеристика; однак це, мабуть, єдина сфера функціонування суспільства, якій не властивий (принаймні, не має бути властивий) знаковий стан хаосу, бо право як таке є знаком упорядкованості.

Хаос – розсіяність, безмірність, відсутність структур, ієрархій будь-якого порядку. В античній міфології хаосом називалася нерозрізнена в собі, недиференційована, аморфна першооснова буття.

Характер (грец., відбиток, ознака, риса, особливість) – це сукупність відносно сталих індивідуальних психічних рис людини, що виявляються в її поведінці й діяльності, ставленні до суспільства, колективу, самої себе. У характері фіксується цілісність духовного життя людини, один з головних показників її індивідуальності. Прояви характеру ментально зумовлені. Тобто вони підкоряються меті життєдіяльності і меті поведінки, що в кримінальному праві фіксується як мета і мотив злочину (суб'єктивна сторона злочину). Звичайно, не кожна людина є злочинцем, але кожна людина має свою мету і соціальні мотиви життя відповідно до свого менталітету.

Харизма (від грец. harisma – божественний дар) – здатність особистості глибинно впливати на спільноту, маючи образ героя, святого чи генія в очах своїх послідовників. Поняття «харизма» вперше було використане в соціологічних концепціях Вебера і Трьольча. Людина з харизмою розкриває свій потенціал, стаючи харизматичним лідером. Це відбувається тоді, коли людина з харизмою має комплекс ідей, які вказують шлях розв'язання суттєвих для спільноти суперечностей.

Ц

Цивілізація (лат. – громадянський, державний): 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; 3) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні (наприклад, антична цивілізація, римська цивілізація). Термін запровадив В. Р. Мірабо (1757 р.).

Цивілізація правова – великий комплекс правових систем, які мають загальні, глибокі культурно-історичні корені, давні, серйозно і всесторонньо опрацьовані релігійні етичні і філософські основи, споріднені нормативно-ціннісні структури і подібні юридичні ознаки.

Кожна з правових цивілізацій містить такі компоненти: 1) культурні традиції практичного і духовного життя, усталені психологічні, ментальні та світопояснювальні стереотипи, архетипові форми колективного несвідомого; 2) сукупність нормати-

вів звичаєвого права; 3) релігійні уявлення і вірування; 4) морально-етичні погляди, типові моделі належного, вкорінені в суспільній свідомості; 5) філософсько-правові концепти, які вироблені інтелектуальним авангардом та увійшли в духовний багаж народів; 6) актуальні ідеологеми, які відповідають насущним потребам сучасних держав.

Цивілізація як чинник творення правових кодів. Будучи структурним елементом культури, право також є інститутом цивілізації, що відображає рівень суспільного розвитку в регулятивних нормах. Право вважають кодом цивілізації, в якому зосереджено її вимоги та механізм перетворення їх у життя, котре забезпечує «самопідтримку» суспільства. Кожна наступна цивілізація виробляє нові регулятивні механізми і нові коди, що уособлюють цивілізаційну інфраструктуру соціального регулювання, центральним елементом якої є право. Право як код цивілізації в державі соціально-демократичної орієнтації покликане бути носієм вищих начал, засадничих цінностей цивілізації, утвердження принципів та ідеалів гуманності, демократії, рівності, свободи; і на цій основі воно має бути спрямоване на вирішення особистісних, групових, а тепер і міждержавних конфліктів на засадах згоди, узгодження, врахування різних інтересів, взаємних скоординованих поступок і поваги. А базуючись на цьому, право як таке визнано символом демократії, свободи, рівності та справедливості. Відсутність одного з цих критеріїв у механізмі регулювання держави сигналізує про характеристику її як неправової держави. Причому це стосується надзвичайно широкого діапазону складних проявів життя – від головних і глибинних пластів (економічної організації суспільства, структури політичної влади та іншого) до найбільш прозаїчних, життєвських, сімейних, побутових питань.

Залежно від типу цивілізації різними є правові системи, а отже, і коди, що відповідають рівневі цивілізації. Йдеться не тільки про розвинуте філософами бінарне протистояння «цивілізація – варварство» як онтологічну основу історії людства. Тут маємо на увазі право як код цивілізаційної ідентифікації, що описує і визначає моделі поведінки: від згуртованості (у випадку державного чи міждержавного об'єднання) до дезінтеграції (розпаду федеративних, конфедеративних чи інших складних державних утворень) або й відвертого конфлікту (воєнного стану).

Цинізм – зневажливе, презирливе ставлення до досягнень культури, духовних і моральних цінностей, загальноприйнятих норм поведінки; безсоромність. Термін «цинізм» походить від назви давньогрецької філософської школи *кініків*, які з презирством ставилися до надбань людської культури. Пізніше під цинізмом почали розуміти паплюження найдорожчого, найбагатшого для людини – її принципів, ідеалів, *людської гідності* тощо.

Цинізм, як форма світовідношення, має суто деструктивну спрямованість. Стосовно релігійних норм і цінностей він є не просто безвір'ям, а блюзнірським святотатством. У сфері моралі його прояви виявляють себе як витончений, знущальний аморалізм, що відверто зневажає загальні норми. Найнегативнішим є правовий цинізм, що виступає в двох формах – індивідуальній і суспільно-державній. У першому випадку це позиція деструктивно орієнтованої свідомості з явно вираженими кримінальними нахилами і мізантропічними умонастроями. Його носії здатні чинити злочини проти особистості, її життя, здоров'я і гідності «з особливим цинізмом», де має місце прагнення злочинця принизити, зганьбити жертву.

Цілі у праві одночасно є і його цінностями, які визнають як культурні надбання і свідчення цивілізованості світу, в яких поєднані моральні, правові, естетичні й загальнолюдські компоненти. Справедливість, соціальний порядок, людина є основоположними етико-правовими та естетичними цінностями.

Цінності – усе те, що дозволяє людям задовольняти їхні бажання, потреби, інтереси і змушує докладати зусиль щодо їх досягнення, творення, збереження і збільшення. Для людини вся сукупність цінностей постає у вигляді східчастої ієрархії, є відносними. Цінності, що не підлягають зміщенню за шкалою оцінок, твердо займаючи або її верх, або низ, називаються абсолютними. Так, абсолютні цінності природно-правового характеру не залежать від змін соціально-історичних умов, не є продуктом волі держави, не декретуються її приписами, стоять вище за її миттєві інтереси і не підлягають девальвації. Тому вони здатні виступати як критерії нормотворчості діяльності для законодавців різних держав у різні історичні періоди. Цінності-повинності – це цінності самого права, що мають інструментальний характер. Їх можна кваліфікувати як цінності-засоби, оскільки їхнє призначення в тому, щоб оберігати цінності-цілі від руйнації і загибелі.

Усе, чим розпоряджається система права та її державні інститути, що забезпечують механіку їхнього цивілізованого функціонування, стосується цінностей-засобів.

Ч

Час – основна форма існування матеріальних явищ, яка характеризує їх послідовність, змінюваність одне одним, відокремленість різних стадій розвитку, тривалість процесів. Час має безповоротну направленість від минулого через сучасне до майбутнього.

Чеснота – поділяють на моральні, це: цілеспрямованість, поміркованість, мужність, справедливість, зокрема й міжособова, Християнські, це: віра, Християнський патріотизм, покая, релігія, мораль, досконалість, співчуття, милостиня, особиста діяльність, поміркованість, розсудливість, милосердна любов (харітас) тощо та Богословські, предметом яких є Бог, надихає Який усі вчинки і дії Християнина впродовж цілого його життя.

Честь – це поняття моральної свідомості й етична категорія. Як і категорія *гідність*, до якої вона близька, поняття честь визначає ставлення людини до самої себе, а також ставлення до неї з боку суспільства. Честь пов'язана з вимогою певної поведінки й способу дій для підтримання репутації особи або престижу тієї спільності, до якої вона належить.

Чинники виникнення правової інформації залежно від теорії походження права – це: 1) норма права (позитивізм); 2) ідея права (природне право); 3) суспільні відносини (соціологічний підхід); 4) емоції та прагнення членів спільноти (психологічний підхід); 5) соціальні цінності (аксіологічний підхід); 6) потреба врегулювання відносин між людьми (інструментальний підхід); 7) детермінованість, причинно-наслідковість умов життя (генетичний підхід); 8) сукупність суспільних явищ (системний підхід); 9) суспільно-економічний відбір (класовий підхід); 10) догма права (аналітичний підхід); 11) мова як засіб спілкування (лінгвістичний підхід); 12) поведінка як спосіб існування (біхевіористський підхід) тощо. Можна продовжити цей перелік чинників правотворення, однак найперспективнішою є інтегративна концепція права, що полягає у поєднанні

всіх попередньо названих та багатьох інших теорій і передбачає сприйняття права як сукупності всіх правових феноменів (позитивне), узгоджених із природністю світобудови (природне), упорядкованих відповідно до емоційно-вольових прагнень суб'єкта і спільноти загалом (індивідуально- та колективно-психологічне) з урахуванням умов соціокультурного простору (соціальне), домінуючих у ньому ціннісних орієнтирів (аксіологічне) і наукових догм (аналітичне), викладених у словесній формі з метою формування соціально бажаного типу поведінки (вербально-біхевіористське) та впорядкування суспільних відносин (інструментальне) на основі моралі та повинності (морально-етичне) тощо. Тобто чинником формування права є підстави вважати всю сукупність явищ, дій, подій, емоційно-вольових, вербально-поведінкових та ціннісно-нормативних проявів суб'єкта як члена соціальної спільноти.

Чинники об'єднання людей у систему соціально-правових відносин, згідно з концепцією П. Сорокіна, можна згрупувати у три типи: безсвідомі (рефлекси), біосвідомі (голод, спрага тощо) і соціосвідомі (значення, норми, цінності) регулятори мислення і поведінки. Лише суспільство здатне формулювати значення, норми і цінності, що містяться всередині соціосвідомих членів суспільства. Ця притаманна суспільству система «значення, норми, цінності» є, на нашу думку, не що інше, як позитивне право, що появляється у всіх досягненнях людської цивілізації, дозволяє виявляти їх недоліки і впорядковувати дієвий механізм самого суспільства.

Чинники реалізації людської природи в контексті правовідносин: 1) соціум; 2) правові норми, що керують процесами в ньому; 3) інші особистості; 4) внутрішнє сприйняття (чи несприйняття) людиною цих норм; 5) реальні вчинки і дії людини, керовані цими нормами і відповідні (чи невідповідні) їм. Такий перелік чинників визначає право як елемент соціальної культури, що формується у соціумі на принципах нормативності поведінки особи завдяки визнанню нею цих норм і прийняттю їх до виконання.

Чинники сприйняття правової інформації. Процес сприйняття соціальним суб'єктом інформації, що надходить із правової дійсності (як вертикально – правові норми і вимоги, так і горизонтально – правові ситуації, що потрібно вирішити), супроводжується дією перцептивних стимулів через соціальні та особи-

стісні чинники. До таких можна віднести: внутрішню і зовнішню мотивацію правових дій і вчинків; професійні, морально-етичні, культурні та інші установки; сподівання, пов'язані з вирішенням професійних завдань; вплив правового оточення, колективу, сім'ї тощо. Всі сформовані цінності і потреби виступають як організаційні чинники при сприйнятті правової інформації, що надалі трансформується у регулятивну основу правослукняної поведінки.

Чуттєве пізнання – умовний рівень пізнавальної діяльності, який виокремлюється в теоретичному аналізі задля прояснення вихідних складових знання, проте такий, що самостійно не існує: людське пізнання не може відбуватись без фіксації будь-яких нервових сигналів у вищих відділах нервової системи людини. Чуттєве пізнання постає для людського інтелекту своєрідним отвором у світ; воно надає людському інтелекту вихідних імпульсів для розгортання його активності, орієнтує людину в реальних життєвих ситуаціях та сприяє формуванню в свідомості образів уявлення, які складаються із чуттєвих даних та зв'язків між ними [47, с. 185-186].

III

Школа «Анналів». Представниками школи були: М. Блок, Л. Февр, Ж. Дюбі, Ж. М. Гофф, Ф. Бродель, Ф. Мануру, Ф. Аріес. Предметом вивчення школи «Анналів» була антропологічно орієнтована історія, в центрі якої була людина як представник суспільства, який творить і сприймає культуру. Тут вчені зважають на думки, почуття, цінності, поведінку людини і соціальних груп. Під поняттям ментальності вони розуміли поєднання індивідуальної і колективної свідомості, в якій відображаються тривкі уявлення і стереотипи (ментальні структури), що їх можна пізнати за допомогою історичних джерел.

Штучний інтелект – технічна (в усіх сучасних випадках спроб практичної реалізації – комп'ютерна) система, що має певні ознаки інтелекту, тобто здатна: розпізнавати та розуміти; знаходити спосіб досягнення результату та приймати рішення; вчитися.

Перспективними є два напрямки розвитку штучного інтелекту: перший полягає у вирішенні проблем, пов'язаних з наближенням спеціалізованих систем штучного інтелекту до можливос-

тей людини та їх інтеграції, яка реалізована природою людини; другий полягає у створенні штучного розуму, який представляє інтеграцію уже створених систем штучного інтелекту в єдину систему, здібну вирішувати проблеми людства.

Проблематика створення штучного розуму не могла не повернути уваги філософів. З появою перших інтелектуальних систем були зачеплені фундаментальні питання про людину і знання, а інколи і влаштування світу. З одної сторони, вони нерозривно пов'язані з цією наукою, а з іншої – вносять в неї деякий хаос. Серед дослідників штучного інтелекту досі не існує якої-небудь домінуючої точки зору на критерії інтелектуальності, систематизацію вирішуваних цілей і задач, нема навіть строгого визначення науки.

Щ

Щастя – переживання вищої повноти й осмисленості буття, стан радості від того, як складається життя. Категорії «смысл життя» і «счастья» можна співвіднести з категоріями «можливість» і «дійсність».

Ю

Юридична відповідальність як семіотична характеристика правовідносин. Юридична відповідальність апіорі наділена специфічною соціальною знаковістю, суспільним символізмом. Вона є іманентною семіотичною характеристикою будь-яких правовідносин, що базується на індивідуальних психологічних особливостях соціальних суб'єктів – відчутті страху, потребі адаптації, соціальному узалежненні, свідомому виборі й готовності прийняти встановлені норми, а також колективних соціально зумовлених чинниках – стимулюванні правослужняності, формуванні загальнолюдських цінностей і необхідності їх додержання, пошуку компромісу в процесі постійної взаємодії та об'єднання у правову спільноту. Відповідальності властиві зовнішньо проявлювані семіотичні ознаки, що несуть основне змістовно-функціональне навантаження цього явища в контексті відносин соціальних суб'єктів як членів суспільства і держави. Так, у процесі правовідносин реалізуються організа-

ційні функції відповідальності через правову комунікацію, суспільну градацію, чітку регламентацію, що дає можливість моделювати, коригувати і прогнозувати подальший розвиток правовідносин. До того ж, відповідальність виконує і розпорядчі завдання: вона здатна бути засобом переконування в доцільності правослухняної поведінки і примусу до неї, запобігання правопорушенням та охорони правопорядку через погрозу покарання. Загалом це дає підстави вважати відповідальність одним із дієвих засобів регулювання правовідносин, що базується на принципах соціального та індивідуального прагматизму й утилітаризму.

• **Іманентні семіотичні характеристики правовідносин**, що пов'язані з категорією відповідальності, можна поділити на: 1) *психологічні* (назвемо їх іманентно-індивідуальними) – страх, адаптація, залежність, усвідомлення, готовність, вибір; 2) *соціальні* (або іманентно-колективні) – стимулювання, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодія, інтеграція. Розглянемо ці характеристики кожну зокрема.

• **Функціональні семіотичні характеристики правовідносин**, що репрезентують концепт відповідальності, входять: 1) *суспільні* (або функціонально-організаційні) – комунікація, градація, регламентація, моделювання, коригування, прогнозування; 2) *державні* (функціонально-розпорядчі) – переконування, примус, запобігання, охорона, покарання, регулювання.

Юридична деонтологія – це філософсько-правова наука про пізнання юристом сутності внутрішнього імперативу службового обов'язку, який створює передумови для формування особистісних норм його професійної поведінки і мотиви їхнього вибору з метою формування внутрішнього переконання, встановлення об'єктивної істини та прийняття справедливого правового рішення.

Юридична професія – це не тільки особливий вид соціальної діяльності, але й певна професія. Виходячи з особливої відповідальності, складності юридичної процедури, значущості правових наслідків, юридична робота повинна здійснюватись кваліфіковано і на професійній основі. Це, в свою чергу, вимагає спеціальної підготовки фахівців різного профілю правової роботи, формування цілісної системи професійних знань, а значить і установ, які б виробляли та розповсюджували ці знання, готували висококласних спеціалістів певного профілю – юристів-професіоналів.

Юридична психологія – науково-практична дисципліна, що вивчає факти, закономірності й механізми людської психіки у сфері правових відносин і правової поведінки та розробляє рекомендації щодо підвищення ефективності правотворчої, правоохоронної і правозастосовної діяльності.

Юридичний процес – це врегульований процесуальними нормами порядок діяльності компетентних державних органів, що полягає в підготовці, прийнятті і документальному закріпленні юридичних рішень загального або індивідуального характеру.

Юрист – це професіонал, який має фундаментальні та спеціальні правові знання, глибоко переконаний у винятковому призначенні права і законності для суспільства, кваліфіковано користується юридичним інструментарієм при розв’язанні юридичних проблем в ім’я захисту прав і законних інтересів громадян.

Держава для народу — це те саме, що власна хата для родини. То духова будова, що в ній народ виховується, живе своїм вільним життям, сповняє вільно і гідно свої обов'язки супроти Бога і ближнього, влаштовує щасливо і справедливо своє туземне життя і дає в мирі свою духовну і матеріальну частку для співжиття всіх народів.

ЙОСИП СЛІПІЙ

« У житті немає іншого сенсу, крім того, який людина сама надає йому, розкриваючи свої сили, живучи плідно».

Е. ФРОММ

«Я бачив сенс свого життя в тому, щоб допомагати іншим побачити сенс у своєму житті».

В. ФРАНКЛ

Ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути.

В. ЛИПИНСЬКИЙ

Без будь-кого з нас Батьківщина може обійтися, але будь-хто з нас без Батьківщини – ніщо.

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ

Кінцева мета існування людини і світу – душевний добробут, гармонія, тиша, безтурботність. Душа людини знаходиться в стані спокою і незворушності. Вона не знає страху, ревнощів, заобон та інших людських пристрастей.

ДЕМОКРИТ

Що неможливо виходячи з міркувань права, те обов'язково має бути зроблено з міркувань розуму.

В. ШВЕБЕЛЬ

Справжні закони покуються в людській природі; хто діє всупереч їм, той відчуває на собі наслідки цього.

А. ЕЙНЗІДЕЛЬ

Головний і найбільш істотний зміст права складає свобода.

Б. КІСТЯКІВСЬКИЙ

По суті ми не можемо мати миру або атмосфери, в якій мир буде наростати, якщо не визнаватимемо прав окремих людей і не погодимся, щоб це було основою, яка б була визнана цілим світом.

Е. РУЗВЕЛЬТ

Я не знаю, що таке права чоловіка чи права жінки; я знаю лише, що таке права людини.

С. ГРІМКЕ

Ніяка мета не настільки висока, щоб виправдовувала негідні засоби для її досягнення.

А. ЕЙНШТЕЙН

За своїм змістом право відмінне від обов'язку, однак за цінністю вони залишаються тотожними.

ГЕГЕЛЬ

Ті держави здатні стати великими, у яких великі малі люди

О. ДОВЖЕНКО

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абдикація, 6
Абдукція, 6
Абсолют, 6
Абсолютний дух, 7
Абсолютні моральні норми, 7
Абсолютні права, 7
Абсорбція, 7
Абстрактна знакова модель, 8
Абстрактне поняття, 8
Абстрактне право, 8
Абстракція, 9
Авторитет правника, 9
Агностицизм, 10
Адаптація психічна, 11
Адат, 11
Адресант, 12
Адресат, 12
Акмеологія, 12
Аксіологічні модальні судження, 13
Аксіологія, 13
Аксіоматичне визначення, 14
Аксіоми права, 14
Аксіоми правосвідомості, 14
Аксіосфера права, 15
Акультурація правова, 15
Алегорія, 16
Альтернативи діалектики, 16
Альтруїзм, 16
Американський правовий реалізм, 17
Аналогія, 17
Аналогія буття, 17
Аналогія відношень, 18
Аналогія властивостей, 18
Аналогія закону, 18
Аналогія права, 18
Анатомія права, 19
Анафема, 19
Аномія, 19
Антропності принцип, 20
Антропометрія, 20

Антропосеміоз, 21
Антропогенез, 21
Антропологічно-етичний детермінізм, 22
Антропологічно-ментальна правосвідомість, 22
Антропологія, 22
Антропологія права, 23
Антропософія, 23
Аргументи (основа доведення), 23
Ареали культурні, 23
Артефакт, 24
Артефакт юридичний, 24
Архетип, 24
Архетип психологічного несвідомого, 26
Асиміляція, 29
Атавізм, 29
Атомізація соціальна, 29
Атрибутивність (знаковість) відповідальності, 29
Афект, 30

Б

Балістика, 31
«Безпідставні аргументи», 31
Безсуб'єктний (безадресний) стиль викладу права, 31
Біогенез, 31
Біогенна поведінка, 31
Біополе, 32
Біхевіоризм, 32
Благо, 32
Буденна свідомість, 32
Буття, 32
«Буття і час», 32
Буття буденне, 33
Буття граничне, 33
Буття людини, 33
Буття права, 34

В

Верховенство права, 34
Взаємодія, 35
Взаємозв'язок, 34
Вина, 35
Виховання, 35
Відносні моральні норми, 35
Відчай, 35
Відчуття, 35
Війна, 36
Віра, 36
Віра релігійна, 36
Внутрішній імператив
службового обов'язку, 37
Внутрішнє мовлення
права, 37
Волюнтаризм, 37
Волюнтаривність права, 37
Воля, 38
Воля правова, 38
Вторинні джерела права, 38

Г

Габітоскопія, 39
Гармонія, 39
Гедонізм, 39
Генезис нації, 40
Гендерна культура, 41
Генна спадковість нації, 41
Географічний детермінізм, 42
Географія етнічної
поведінки, 42
Герменевтика, 43
Герменевтичний підхід, 43
Героїчне, 43
Гештальт, 44
Гідність, 44
Гідність людська, 44
Гілозоїзм, 44
Гіпотетико-дедуктивний
метод, 45
Голограма, 45
Гомеостатичність права, 45
Горизонт право-розуміння, 46
Homo semioticus, 46

Homo juridicus, 46
Графологія, 46
Гранична ситуація, 47
Громадська думка
або суспільна думка, 47
Гуманізм, 47

Д

Дактилоскопія, 48
Денотація, 48
Деонтичні (нормативні)
судження, 48
Десигнація, 48
Дескриптивна етика, 49
Дескриптивне
висловлювання, 49
Детермінізм, 49
Детермінізм
культуральний, 50
Державницька ідея, 50
Динамічна система, 50
Дискурсивний, 51
Діяльнісний підхід, 51
Діалектика, 51
Діалог культур, 52
Джерело права, 52
Доброчесність, 53
Довіра, 53
Доконечно-постачальна
функція менталітету, 53
Доля, 53
Досконалість, 54
Дух, 54
Духовна культура, 54
Духовна пам'ять
українського народу, 55
Духовне життя, 55
Духовність, 56
Духовність особистості, 56
Духовно-етична освіченість, 57
Душа, 57

Е

Евдемонізм, 57
Еволюційна етика, 57

Еволюція, 57
 Евристика, 57
 Егоцентризм, 58
 Егоїзм, 58
 Ейдетична семантика, 59
 Екзистенційна антропологія, 60
 Екзистенційне мислення, 60
 Екзистенція, 60
 Екологічна культура особи, 61
 Економічна культура юриста, 61
 Екстралінгвістична ситуація, 61
 Емоції, 62
 Емоції правові, 62
 Емоційна культура юриста, 63
 Емпіризм, 63
 Емпірична реальність
 менталітету, 63
 Епістемологія права,
 правова епістемологія, 63
 Епіфанія, 64
 Естетика, 64
 Естетизація речово-предметної
 сфери, 64
 Естетизація службової
 діяльності юриста, 64
 Естетична діяльність, 65
 Естетична культура, 65
 Естетична культура юриста, 66
 Естетична свідомість, 66
 Естетична свідомість у праві, 67
 Естетичне відношення, 67
 Естетичне мислення
 у правовій діяльності, 67
 Естетичне самовиховання, 68
 Естетично-правове почуття, 68
 Естетосфера, 68
 Етика, 68
 Етика професійна, 68
 Етикет, 69
 Етичний релятивізм, 69
 Етнізація, 69
 Етнічна антропологія, 70
 Етнічна ентропія, 70
 Етнічна ідентичність
 (концепція), 70

Етнічний менталітет, 70
 Етнічно-продукувальна функція
 ментальності, 71
 Етнічна пам'ять, 71
 Етнічні почуття, 72
 Етнічна психологія, 72
 Етнічна психологія як методологічна установка правового
 менталітету, 72
 Етнічна свідомість особи, 73
 Етногенез правового
 менталітету, 73
 Етнодуховна культура, 73
 Етнонаціональне буття, 74
 Етносуспільне буття, 74
 Етнічна анемохорія, 74
 Есхатологія, 75

Ж

Життя, 75
 «Живе право» (концепція), 75
 Життєвий світ, 76
 Жорсткий позитивізм, 77

З

Загальне, 78
 Звичаєве право, 78
 Звичай, 79
 Загальне благо,
 спільне благо, 79
 Злочинні знаки, 81
 Знак, 81
 Знак-ікона, 82
 Знак-індекс, 82
 Знак-символ, 82
 Знаки пенітенціарного
 середовища, 82
 Знакова модель, 83
 Знакова система, 84
 Зміст, 84
 Знання, 84

І

Ідеалізм, 85
 Ідеаціональне право, 85

Ідеальне моделювання, 85
 Ідея права, 85
 Ідіолект, 86
 Іллокутивність, перлокутивність, 86
 Іманентна характеристика, 86
 Імператив, 86
 Імператив категоричний, 87
 Імперативність, 87
 Інволюція правосвідомості, 87
 Індивідуалізм, 88
 Інкультурація, 88
 Інобуття, 88
 Інститут правовий, 89
 Інтелект, 89
 Інтелектуальна культура юриста, 89
 Інтелігібельний, 89
 Іntenційність у праві, 89
 Інтерсуб'єктивність, 90
 Інтроспекція, 90
 Інтуїція, 91
 Інформаційний запит, 91
 Інформаційна культура, 91
 Інформаційна культура юриста, 91
 Інформаційна послуга, 91
 Інформаційна продукція, 91
 Інформаційно-правова культура особистості, 91
 Інформаційна модель, 91
 Інформація, 92
 Інформація конфіденційна, 92
 Інформація правова, 92
 Історизм, 92
 Історія ментальностей, 93
 Історична пам'ять народу, 93
 Історична свідомість, 93

К

Категоричний імператив, 94
 Казуїстика, 94
 Категорії естетики, 94
 Категорії етики, 94
 Класичний позитивізм, 95

Кодування / Декодування, 95
 Компаративістика, 95
 Комуніканти, 95
 Комунікативістика, 95
 Комунікативна модель, 96
 Комунікація правова, 96
 Конвіксія, 99
 Конотація права, 99
 Контекст права, 99
 Кордоцентризм, 100
 Космос, 100
 Краса, 101
 Культура, 101
 Культура суспільства, 101
 Культура колективу, 101
 Культура особистості, 102
 Культура життя юриста, 102
 Культурна матриця українського менталітету, 103
 Культурна подія, 104
 Культурне середовище, 104
 Культурний контекст, 104
 Культурний потенціал, 104
 Культурні парадигми, 104
 Культурні тенденції, 104
 Культурологія, 104

Л

Логічні ментальні норми, 105
 Легалізація, 105
 Легітимація, 105
 Логос, 105
 Любов, 106
 Людина, 107
 Людина правова, 107
 Людина як символ, 108
 Людинознавство, 110
 Людська гідність, 110

М

Макрокосмос, 111
 Маніпуляція у праві, 111
 Маргіналізація, 111
 Маргінальність, 112
 Матеріальне моделювання, 112

Матерія, 112
 Матрично-трафаретна
 варіативність, 112
 Менталітет, 113
 Ментальна дискримінація, 113
 Ментальна репрезентація, 113
 Ментальна свідомість, 113
 Ментальне право, 113
 Ментальний досвід, 114
 Ментальний простір, 114
 Ментальні норми, 114
 Ментальність, 114
 Ментально-нормотворча
 функція ментальності, 114
 Ментально-психічна складова
 в психіці людини, 115
 Мета, 115
 Метаантропология, 115
 Метаантропологічна
 діалектика, 116
 Метаграницний вимір
 менталітету, 117
 Метаетнічна спільність, 117
 Метакультура, 118
 Метафізика, 118
 Метод, 118
 Методологічна культура
 юриста, 118
 Методологічні установки право-
 вого менталітету, 119
 Методологічно-ідеологічна
 функція менталітету, 119
 Методологія філософії
 права, 119
 Милосердя, 119
 Мислення, 120
 Міра естетична, 120
 Мова криміналістики, 121
 Мова права, 121
 Мова права, 121
 Мова юридична, 121
 Мовлення, 122
 Мовленнєва культура
 юриста, 122

Моделювально-очищувальна
 функція ментальності, 123
 Модус, 123
 Модель, 123
 Модифікаційна мінливість, 124
 Модифікація та модель, 124
 Модифікація кодів права, 125
 Монізм, 125
 Мораль, 125
 Моральна відповідальність, 126
 Моральна культура юриста, 126
 Моральна норма, 127
 Моральна свідомість, 127
 Моральний конфлікт, 127
 Моральний самоконтроль, 128
 Моральні відносини, 128
 Моральні принципи, 129
 Моральні цінності, 129
 Моральність, 129
 Мотив, 129
 Морфози, 130
 М'який позитивізм, 130

Н

Належність, 130
 Наратив, 131
 Натурфілософія, 131
 Народний дух, 131
 Натурфілософія, 131
 Наука, 131
 Наукова свідомість, 132
 Наукова культура юриста, 132
 Національна гідність, 132
 Національна держава, 134
 Національна ідея, 134
 Національна культура, 134
 Національна мова, 135
 Національна ментальність, 135
 Національна честь, 135
 Національне право, 135
 Національний дух українського
 права, 135
 Національний інтерес,
 інтереси, 135

Національний обов'язок юриста, 136
Національний характер, 136
Національні архетипи, 136
Нація, 137
Не-право, 137
Несвідоме, 137
Нескінченне, 138
Нігілізм, 138
Ніщо, 138
Номотетичний метод, 138
Ноосфера, 139
Норма права, 139
Нормативізм, 139

О

Об'єктивна реальність
менталітету, 139
Об'єктивний, 140
Обітниця, 140
Обов'язок
Одорологія, 140
Означування, 140
Оказіоналізм, 141
Око закону, 142
Омовлення, 142
Онтологія, 142
Онтологічно-перцептивна
функція ментальності, 142
Особистість, 143
Очевидність у праві, 143

П

Парадигма, 145
Пасіонарність, 145
Патерн, 146
Патріотизм, 146
Педагогіка, 146
Педагогічна культура
юриста, 146
Первинні джерела права, 147
Переконання, 147
Персоналізація, 147
Піднесене, 147
Підсвідоме, 147

Підсвідоме право, 148
Пізнання, 148
Позитивізм, 148
Позитивне право, 148
Політична культура юриста, 148
Політична цінність, 149
Постструктуралізм, 149
Правова амальгація, 149
Правова воля, 150
Правова дійсність, 150
Правова культура, 150
Правова культура
суспільства, 150
Правова культура юриста, 151
Правова комунікація, 151
Правова міфологія, 151
Правова реальність, 152
Правова ситуація, 152
Правова соціалізація
юриста, 152
Правова технологія, 152
Правова традиція, 153
Правове виховання, 153
Правове мислення, 154
Правове означуване, 154
Правове повідомлення, 154
Правове поле, 154
Правове почуття, 155
Правовий дозвіл, 155
Правовий знак, 155
Вербальні правові знаки, 155
Невербальні правові знаки, 156
Правовий код, 157
Правовий менталітет, 157
Правовий означник, 157
Правовий світогляд, 158
Правовий сигнал, 158
Правовий час, 159
Правові стереотипи, 159
Правопозначання, 160
Правопозначання, 160
Правомірна поведінка
особи, 160
Правоохоронні органи
України, 160

Правореалізація, 160
 Праворозуміння, 161
 Правосвідомість, 161
 Правосвідомість українського народу, 162
 Право-випадок, 163
 Право-застосовувач, 163
 Право-користувач, 163
 Право-споживач, 163
 Право-суб'єкт, 163
 Право-творець, 164
 Право-розуміння, 164
 Право як гіпертекст, 164
 Право як діалог, 164
 Право як засіб масової комунікації, 164
 Право як інтертекст, 165
 Право як контекст, 165
 Право як монолог, 165
 Право як текст, 166
 Прагматизм, 166
 Прагматика, 166
 Праксеологія, 166
 Праксеосеміотика права, 167
 Прекрасне, 167
 Принцип гуманізму (людяності), 168
 Природне право, 168
 Природний закон, 168
 Природно-правовий простір, 168
 Проекційно-рефлексивна функція менталітету, 168
 Простір, 169
 Професійна культура юриста, 169
 Професійна свідомість, 169
 Професійне мислення, 169
 Професійний такт, 170
 Професіоналізм, 170
 Професія як окрема семіотична характеристика, 170
 Психологічна культура юриста, 170
 Психосеміотичний підхід, 171

Р

Раціоналізм, 171
 Реалізація духу природного права, 171
 Регіональний менталітет, 172
 Редукція, 172
 Релігійна свідомість, 172
 Релігійне виховання, 172
 Релятивізм, 172
 Референт, 173
 Рефлексія, 173
 Рефлексія філософсько-правова, 174
 Референція, 174
 Рецепція, 175
 Реципієнт, 175
 Ритуально-авторитарна мова права, 175
 Рівність, 176
 Розвиток культури, 177
 Розуміння, 177

С

Самовдосконалення, 177
 Самовизначення людини, 178
 Самовиховання особистості, 178
 Саморозвиток особистості, 178
 Самосвідомість нації, 178
 Свідомість, 179
 Світова душа, 180
 Світовий розум, 180
 Світогляд, 181
 Світогляд буденний, 181
 Світоглядна культура юриста, 181
 Свобода, 182
 Свобода волі, 182
 Свобода особи, 182
 Сема, 183
 Семантика, 183
 Семіодинаміка, 183
 Семіоз, 183
 Семіологія, 184
 Семіологічний аналіз, 185
 Семіоніка, 185

Семіосфера, 185
Семіотика, 185
Семіотика права, 186
Семіотика і філософія
тексту, 187
Семіотичний підхід, 187
Семіургія, 188
Сенсибельний, 188
Сенсуалізм, 188
Сигнальна система, 188
Сигнальна дія права, 189
Сигніфікація, 190
Символи тіла людини, 190
Символічні зображення
як правові знаки, 191
Синтактика, 191
Синергетика, 191
Синкретизм, 191
Слідчий процес, 192
Службовий обов'язок
юриста, 192
Совість, 192
Софізми, 193
Соціалізація, 193
Соціальна взаємодія, 193
Соціальна норма, 193
Соціальна роль, 193
Соціально-генетичний
код права, 195
Соціокультурний простір, 195
Соціологія права, 195
Соціонормативний простір, 196
Спіритуалізм, 196
Стереотипи, 197
Стереотип, 197
Судовий процес, 197
Стиль права, 197
Структуралізм, 198
Структура знаку, 198
Схоластика, 199

Т

Табу, 199
Талант, 199
Тезаурус, 199

Текст, 200
Теорія, 200
Теорія «виховання
мистецтвом», 200
Теорія опосередкування
дійсності мовою, 201
Теорія примирення, 201
Тіло, 201
Толерантність, 201
Традиція, 202
Трансцендентний, 203
Трасологія, 203

У

Узагальнення понять, 203
Умозріння, 203
Універсум, 203
Урбанізація права, 204
Установка, 204

Ф

Факти, 205
Фаталізм, 205
Феномен людини, 205
Феномен та Ноумен, 206
Феноменологічний метод, 206
Фенотипічна мінливість
(фенокопія), 207
Фізіогноміка, 207
Філософія життя, 207
Філософія права, 209
Філософія імені, 200
Фоноскопія, 209
«Філософія серця», 210
Функції правового знаку, 210
Функціональний підхід, 210
Футурологія, 211

Х

Хаос, 212
Характер, 213
Харизма, 213

Ц

Цивілізація, 213

Цивілізація правова, 213
Цивілізація як чинник
творення правових кодів, 214
Цинізм, 215
Цілі у праві, 215
Цінності, 215

Ч

Час, 216
Чеснота, 216
Честь, 216
Чинники виникнення
правової інформації, 216
Чинники об'єднання
людей у систему соціально-
правових відносин, 217
Чинники реалізації людської
природи, 217
Чинники сприйняття правової
інформації, 217

Чуттєве пізнання, 218

Ш

Школа «Анналів», 218
Штучний інтелект, 218

Щ

Щастя, 219

Ю

Юридична відповідальність
як семіотична характеристика
правовідносин, 219
Юридична деонтологія, 220
Юридична професія, 220
Юридична психологія, 221
Юридичний процес, 221
Юрист, 221

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Актуальні проблеми філософії права: посібник / О. М. Балинська, А. С. Токарська, В. А. Яценко; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 612 с.
2. Антологія української юридичної думки: В 6-и т. / Ю.С. Шемшученко (заг. ред.), В.Д. Бабкін (упоряд.), І.Б. Усенко (відп. ред.). Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. Київ: Вид. Дім «Юридична книга», 2002. 568 с.
3. Антологія правничої думки в Галичині (1889-1900) / за заг. ред. М.М. Цимбалюка; укл. А.С. Токарська, О.В. Гришук, М.М. Цимбалюк. Львів: ЛьвДУВС, 2013. Т. 1. 408 с.
4. Багнюк А. Філософія: навч. посіб.: у 2 ч. Рівне, 1997. Ч. 1. 475 с.
5. Багнюк А. Л., Стародубець В. О. Філософія. Ч. 2: Онтологія. Гносеологія. Соціальна філософія. Тернопіль: Вид. Стародубець, 2005. 412 с.
6. Балинська О.М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 416 с.
7. Балинська О.М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: монографія. Львів: ПАІС, 2008. 212 с.
8. Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права: Словник. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре». 2003. 408 с.
9. Безпальча Р. Ф. Технологія попередження конфліктів. Київ: Главник, 2007. 128 с.
10. Будз В. П. Самоорганізація суспільної діяльності в контексті її антропологічних засад та аксіологічних чинників: монографія у 5 т. Т. 1. Івано-Франківськ, 2017. 522 с.
11. Булатов М. О. Філософський словник. Київ: Стилос, 2009. 575 с.
12. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 томах. Т. 2: Філософія права. Редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1128 с.
13. Гадамер Х.-Г. Істина і метод: в 2 т. Т. 1. Основи філософської герменевтики / пер. з нім. О. Мокровольський. Київ: Юніверс, 2000, 464 с.
14. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство. Київ: Юніверс, 2000. 330 с.
15. Головатий М. Ф., Панасюк М. Б. Соціальна політика і соціальна робота: термінологічно-понятійний словник. Київ: МАУП, 2005. 560 с.
16. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
17. 13. Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія / розділ у кн. Вибрані наукові праці: у 4-х кн. Книга 2. Хмельницький: Вид-во ХУУП ім. Леоніда Юзькова, 2025. 1030 с. С. 3-522.
18. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ: Атіка, 2007. 432 с.

19. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.
20. Данильян О., Байрачна Л., Максимов С. Філософія права. За заг. ред. О. Данильяна. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 272 с.
21. Дудаш Т. Правова аргументація: загальнотеоретична характеристика: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2024. 744 с.
22. Дуфенюк О. Баланс у кримінальному провадженні: інституційний, правозастосовний, особистісний рівні: монографія. Львів: Растр-7, 2023. 508 с.
23. Енциклопедія історії України. Т. 7: Мі-О. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2010. 728 с.
24. Естетика / М. Колесніков, О. Колеснікова, В. Лозовой та ін.; за заг. ред. В. Лозового. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 208 с.
25. Євхутич І. М. Мораль і право в системі соціальних уявлень та їх місце й роль у діяльності Національної поліції України: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 212 с.
26. Завальнюк В. В. Правовий менталітет як підґрунтя антропологізації права. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»: зб. наук. пр. Редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін та ін.; відп. за вип. В. М. Дрьомін. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. Т. 14. С. 19–25.
27. Заяць О. Іntenціональні детермінанти професійної адвокатської діяльності: монографія. Львів: Вид. дім «Панорама», 2022. 512 с.
28. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави та права: Підручник. Київ: Кондор, 2005. 609 с.
29. Кісіль З.Р., Швець Д.В. Мотивація діяльності людини: Навчальний посібник у схемах, таблицях, коментарях. Одеса: ОДУВС, 2023. 154 с.
30. Кісіль З.Р., Швець Д.В. Психологія суспільної свідомості: навчальний посібник у схемах, таблицях, коментарях. Одеса: ОДУВС, 2023. 139 с.
31. Козюбра М. І. Практична філософія права: монографія. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2024. 496 с.
32. Коваль І.М. філософія ментального права. Львів: Ліга-Прес, 2018. 196 с.
33. Коваль І.М. Епіфанія права: ментальні визначники у термінах та сентенціях. Навч. посіб. Львів: Ліга-Прес, 2018. 156 с.
34. Колич О. Смисли соціологічних універсалій у праві: монографія. Львів: НУ «Львівська політехніка», 2022. 108 с.
35. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / пер. з англ.; вид. 2-е, переробл. Київ: Основи, 2025. 320 с.
36. Литвинов О.М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення: монографія. Луганськ: Янтар, 2014. 800 с.
37. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). Львів, 2009. 280 с.
38. Лозовой В. О., Панов М. І., Стасевська О. А. Етика; За ред. проф. В. О. Лозового. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 224 с.
39. Лозовой В., Сідак Л. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці: монографія. Харків: Право, 2006. 256 с.

41. Лозовой В., Уманець О., Ценко М. Культура особистості та етикет у діловому спілкуванні: навч. посіб. Харків: Регіон-інформ, 2006. 140 с.
42. Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ: Довіра: Генеза, 1996. 942 с.
43. Методологія сучасного правознавства: посібник / О. М. Балинська, В. А. Ященко; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 372 с.
44. Незалежність і юридична відповідальність суддів як гарантії верховенства права: монографія / О. Верба-Сидор, О. Овчаренко, Т. Пашук, С. Рабінович; за заг. ред. П. Рабіновича. Львів: Сполом, 2019. 388 с.
45. Новий шлях до права: колективна монографія / кер. авт. колективу А.О. Селіванов. Київ: Логос, 2021. 208 с.
46. Онтологія, аксіологія, антропологія, гносеологія філософсько-правових вчень: навч. посіб. / за заг. ред. В.В. Кузьменка. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2015. 246 с.
47. Осьодло В., Будагьянц Л. Соціально-філософські та психологічні аспекти сучасних війн: монографія. Київ: Вид. дім «АртЕк», 2018. 408 с.
48. Павлишин О.В. Правова реальність як знакова система: монографія. Харків, 2017. 336 с.
49. Пертушенко В. Філософський словник: терміни, персоналії, сентенції. Львів: «Магнолія 2006», 2011. 352 с.
50. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. 264 с.
51. Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 536 с.
52. Правова глобалізація: монографія / І. М. Жаровська, Н. В. Ортинська, Р.Я. Шай. Львів, 2016. 188 с.
53. Правова доктрина і державність: вектор взаємозв'язку: монографія. За заг. ред. Оніщенко Н.М. Київ: Наукова думка, 2022. 431 с.
54. Правова соціалізація: монографія / І. М. Жаровська, Н. В. Ортинська, О. В. Парута, Л. В. Ярмол. Львів, 2015. 252 с.
55. Предмет та призначення філософії у смислу творенні людського буття: підручник / [М. Скринник, Л. Рижак, Л. Фльорко, З. Скринник]; за наук. ред. М. Скринника, Л. Рижак. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2025. 560 с.
56. Рабінович П.М. Філософія права: навч. посіб. в 5-ти ч. Ч. 1–2: Філософія права як наука. Гносеологія права. Київ: Ін Юре, 2013. 232 с.
57. Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 576 с.
58. Релігійзнавчий словник. За ред. А. Колодного, Б. Лобавика. Київ: Четверта хвиля, 1996. 392 с.
59. Романова А. С. Буття людини у природно-правовому просторі: монографія. Львів: Ліга-прес, 2015. 444 с.
60. Романова А. С. Естетико-правова природа юриста: монографія. Львів: ПАІС, 2009. 195 с.

61. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології. Київ: Основи 2001. 235 с.
62. Сегеда С. Антропологія. Київ: Либідь, 2001. 336 с.
63. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. 3-тє видання. Київ: Алерта, 2012. 524 с.
64. Скотний В. Г. Філософія: історичний і систематичний курс. Київ: Знання України, 2005. 576 с.
65. Сливка С. С. Юридична деонтологія: підручник. Вид. 6-те. К.: Атіка; Харків: Право, 2015. 296с.
66. Сливка С. С. Природне та надприродне право: у 3 ч. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. Київ: Атіка, 2005. 224 с.
67. Сливка С. С. Проблеми філософії права: навч. посіб. вид. 2, переробл. і допов. Харків: Право, 2015. 192 с.
68. Сливка С. С. Філософія права: навч. посіб. Київ: Атіка, 2012. 256 с.
69. Словник-довідник з курсу Філософії для студентів усіх спеціальностей. Укл. А. Г. Чичков, О. М. Башкеєва, О. М. Патеріло. Дніпропетровськ: ДВНЗ УДХТУ, 2014. 20 с.
70. Смазнова І. Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 378 с.
71. Соціологічна енциклопедія. Уклад. В. Г. Городяненко. Київ: Академвидав, 2008. 456 с.
72. Стовба О.В. Темпоральна онтологія права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Харків, 2017. 37 с.
73. Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни: монографія / за ред. О.О. Рафальського та О.М. Майбороди. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. 400 с.
74. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / [О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.] ; за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2020. 344 с.
75. Тофтул М.Г. Логіка: словник-довідник. К.: ВЦ «Академія», 2012. 312с.
76. Філософія політики: Короткий енцикл. Словник. Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. Київ: Знання України, 2002. 670 с.
77. Філософія правового виховання: навч. посіб. За ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2012. 248 с.
78. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
79. Філософсько-правове дослідження впливу християнських засад суспільства на правову систему України: монографія / за заг. ред. М.М. Косьмія. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2017. 339 с.
80. Філософсько-правовий аналіз інституту ювенальної юстиції: монографія / Бліхар В'ячеслав, Дробиняк Оксана. Хмельницький: ХУУП ім. Л. Юзькова, 2020. 320 с.
81. Хамітов Н., Крилова С. Філософський словник. Людина і світ. Київ: КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. 264 с.

82. Ціннісний універсум військовослужбовця: філософсько-правовий дискурс: монографія / Бліхар В., Куриє В. Хмельницький: ХУУП ім. Л. Юзькова, 2020. 291 с.
83. Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: монографія. Харків: Майдан. 2013. 412с.
84. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме. Пер. з нім. К. Котюк. Львів: Астролябія, 2013. 588 с.
85. Юридична енциклопедія: в 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1999. Т. 2: Д-Й. 744 с.
86. Юридична психологія. Словник: Довідкове видання. За заг. ред. Л. Казміренко, Є. Моїсєєва. Вид.2-е, уточ. та доп. Київ: КНТ, 2008. 224 с.

Довідкове видання

Ольга Балинська,
доктор юридичних наук, професор

Альона Романова
доктор юридичних наук, професор

Філософія права

Термінологічний словник